

АЗƏРБАЙҶАН ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
Һ.Ə. ƏЛИЈЕВ адына ЧОҒРАФИЈА ИНСТИТУТУ

ЕЛИН ОҒЛУ

АКАДЕМИК ҺƏСƏН ƏЛИЈЕВ ҺАҒГЫНДА
ХАТИРƏЛƏР

БАКЫ - ЕЈИМ - 1995

Yıldırım Akbulut
Yıldırım Akbulut Üniversitesi
Kütüphanesi

14533

Тәртиб едәнләри Будаг Будагов, Заһид Әһмәдов

Елми редактору акад. Б.Ә. Будагов
Редактору Роза Кәримова

ЕЛИН ОҒЛУ /академик һәсән Әлијев һаггында хатирәләр/:
Бакы: Елм, 1995. — 160с.

ISBN 5-8066-0650-3

Азәрбајҗан ЕА-ның һәгиги үзвү, кәнд тәсәрриҗаты елмләри доктору, профессор, әмәкдар елм хадими, АБШ-ын Туксон шәһәриндә јерләшән Үмүмдүңја Университетинин фәхри елмләр доктору һәсән Әлирза оғлу Әлијев танымыш алим, көркәмли ичтимаи-сијаси вә дөвләт хадими олмушдур. Азәрбајҗанда Тәбиәти Мүһафизә Чәмијјәтинин јарадылмасы, бир чох тәбиәт јасаглыглары вә горугларының тәшкил едилмәси мәнз академик һәсән Әлијевин ады илә баглыдыр.

Охучулар топлуда узун илләр һәсән Әлијевлә бәрәбәр ишләмиш, онунла үнсижәтдә олмуш сәнәт, әгидә дустларының, даһа сөһра тәләбәләринин, ону јахындан таныјанларын бу садә, сәмими, хејирхаһ, зәһмәтсөвәр инсан һаггында хатирәләри илә таныш олачаглар.

Е $\frac{4603010000-402}{655(07)-95}$ Сифариншлә

© "Елм" нәшријаты, 1995

ӨН СӨЗ ӘВӘЗИ

Отуз, әлли, сәксән вә даһа чох илләр өмүр сүрән кәсләрә дүнјадан көчөндән сонра мүхтәлиф тәлә гисмәт олур. Даһа доғрусу, бу физики өмүр кәсиминдә керчөкләшмиш инсан әмәлләринин дәјәри саһибинә јаддашларда јашајыб-јашамамағ һағгы ғазандырыр.

Адам вар һәлә сағлығында варлығы илә јохлуғу арасында фәрг олмур, адам вар анчағ өзүнүн, аиләсинин, гоһум-әграбасынын гајғыларына галмагла өмрүнү баша вурур, адам да вар ки, ел-обасынын, бүтүн халғынын ағрыларыны јашајыр, севинчини бөлүшдүрүр, коләчәји гајғысына галыр. Ахырынчылар һәрмәт вә диггәтә, тарихә дүшмәјә лајигдирләр.

Милләтин мүәјјән сәвијјә чатмасы, тәрәггиси јолунда әмәји олмуш белә шәхсләрин ајры-ајры өмүр кәсими илә бағлы фактлары, хатирәләри бир јерә јығыб бүтөвләшдирмөк, кечдији һәјат јолуну јазыда маддиләшдирмөк вачибдир. Бу, һағгында јазылан кәсән даһа чох милләт үчүн зәруридир. Һәм дә буну тә'хирәсалмадан, о кәси таныјанларын һәлә сағ олдугу бир дөврдә керчөкләшдирмөк ләзимдир. Биз унутганығ, бүгүнкү ишимизи сабаһа гојанығ. Милли сәвијјәдә башымыза колән балаларын чохусуна сәбәб дә сәлә будур.

Охучуларә тәгдим олуһан бу топлу сәлә, нәчиб, зәһмәтсәвәр, јүксәк дујума малик олмуш бир инсана—академик һәсән Әлирза оғлу Әлијевә һәср едилмишдир.

Һәсән мүәллим зиддијјәтли дөвр јашамыш вә ағрылы-ачылы бир өмүр јолу кечмишдир. Јорулмаз зәһмәти, күчлү һәвәси, истәји, инадкарлығы вә тәләјинин уғурлу гисмәти нәтичәсиндә заманын мүрәккәб олајларынын бүтүн доланбачларындан сағ-саламат чыхыб, һәјатын зирвәсинә галха билмишдир—академик олмуш, ел ағсағгалы сәвијјәсинә јүксәлмишдир.

Һәсән мүәллим Азәрбајчаны, сөзүи һәгиги мә'насында, гарыш-гарыш кәзмиш, севмиш, адамлары илә јахындан тәмасда олмушдур. Ону таныјанларын, јахынлығ едәнләрин сајы-һесабы јох иди. Бу топлуда һәсән мүәллим һағгында онлардан јалһыз бир гисминин

хатирәси вә вахтило дәври мотбуатда кетмиш јазылар верилмишдир. Топлуну вәроғлодикчә ајдын олур ки, о, зәка саһибләринин, зәһмәт адамларынын, кимсәсизләрин досту, дајағы олмуш, бәјүклә бәјүк, кичиклә кичик кими рәфтар етмишдир.

Һәсән мӯәллимин һәјатынын әсас амалы Азәрбајчан тәбиәтинин мӯһафизәси олмушдур. Топлуда кәдәи јазыларын мӯәллифләри бу нәчиб инсанын һәјатынын мӯхтәлиф аһларыны, мӯхтәлиф саһәләрини ишығландырсалар да, өзләриндән асылы олмајарағ, Һәсән мӯәллимлә бағлы бир мәсәләдә үмуми фикир сәјләмәк еһтијачындан—Азәрбајчан тәбиәтинин кәзәллијини, бүтөвлүјүнү олдуғу кими кәләчәк нәсилләрә чатдырмағ еһтијачындан һеч чүр јан кәчә билмәмишләр.

Бә'зи Гәрб тәбиәтшүнасларынын фикринчә, бир чох сивилizasи-јаларын тарих сәһнәсиндән чыхмасынын әсас сәбәби торпаға, битки өртүјү вә һејванат аләминә "зоракылығла" бағлы олмушдур. Чағдаш дүнјамызда, Азәрбајчан һүдудларында Һәсән мӯәллим бу фикри чохларындан әввәл дәрк етмиш вә өз һәјатыны бүтөвлүклә бу хејрхаһ ишә сәрф етмишдир. Бизчә, ијирминчи јүзилликдә Азәрбајчанда тәбиәти мӯһафизә идејасынын үч нәфәр али дашыјычысы олмушдур: Нәчәф бәј Вәзиров, Һәсән бәј Зәрдаби вә Һәсән Әлирза оғлу Әлијев.

Ону да дејәк ки, тәбиәти мӯһафизә идејасы Һәсән мӯәллим үчүн идеја оларағ галмамыш, әмәлә чеврилмишдир. Һәсән мӯәллим Тәбиәти Мӯһафизә Чәмијјәти јаратмыш, јасағлығлар, горуғлар тәшкил етмиш, плантасијалар, мешәликләр салдырмышдыр. Топлудақы јазы-лары охудугча һисс едирсән ки, бу гөчәман алимин севә-севә салдырдығы мешәләрдәки чаван тинкләр илләр кечдикчә бәј атарағ инкишаф еләчәк, әсрләрлә јашы олачағ гәллү-будағлы нәһәнк ағачлара чевриләчәк, Һәсән мӯәллимин өмрүнү дә узадачағдыр. Вә бу инсан әсрләрлә јашы олачағ бир өмүр газаначағдыр, әбәди бир өмүр...

Елми редактордан

ЕЛИН ОҒЛУ

Намымыз үчүн эзиз, доғма, мүгөддөс сајылан бир пешө саһиби вар. Мөкан вө заман һудудсузлуғуна малик бу уча пешонин саһиби мүөллимдир.

Мүөллим чөмијјотин мизан-төрозиси, инсан мә’нөвијјатынын өлчү ваһидидир. Инсанлар бүтүн заманларда мүөллим сөзүнү ағры батманла, бөјүк һөрмөт вө иззәтлө дөјөрлөндирмишләр. О, һөмишө чөмијјотин дады-тамы, мајасы, мајакы олмушдур. Ушағлар ајағлары јер тутуб аддым атандан, дили сөз тутуб данышан андан мүөллим сөзүнүн истисинө исинмиш, мүгөддөслијинө, учалығына тапынмышлар.

Мүөллим усталығы, мүөллим һөвсәләси, хош мә’нада, мүөллим инады дама-дама көл јарадыр—билик көлү, сонра билик дөнизи, билик оксаны.

Мүөллим өз өјрөнчләринө төкчө билик јох, һәм дө әдәб-әркан дөрси верир, мә’рифөт өјродир, мәдөнијјот ашылајыр. Онлардан чыхан алов, исти даһа кур өлсун, ајдынлығларын сәрһөдләри кенишләнсин дејө мүөллим өмрү шам төк әријиб өз шакирдләринин, гәләбәләринин өмрүнө гарышыр—мүөллим өмрү өмүрләрдө јашајыр. Мүөллим өз севимли, фөрасәтли өјрөнчләри илә, өјрөнәнләр исә өз истәкли, доғма мүөллимләри илә фәхр едирләр.

Дүнја шөһрәтли Нүтондан сорушанда ки, елмдө белә нәһәнк көрүнмөјинизин сәбәби нөдир, о, төрөддүд етмөдөн ифтихарла демишди: "... мән мүөллимим Декартын чијинләри үзәриндө дајанмышам". Гөдирбилән Нүтон мүөллими Декарты дүнјанын өн уча дағына—Чомолонгма зирвәсинө бөһзөдир, өзүнү исә бу зирвөдө дајанан шөхс кими төсәввүр едир.

Тејмүрләнк севимли мүөллимини хүсуси тикдирдији мөғбәрөдө дөфн етдирмиш, гөбринин үстүнө гаранлығда ишығ сачан мәрмөрдөн синөдашы гојдурмушдур. Өлөндө вәсијјот етмишдир ки, ону өз мүөллиминин гөбриндән ашағыда—онун ајағ төрөфиндө дөфн етсинләр.

Һачы Зејналабдин Тағыјев дә Тејмурләнк кими өз мөзарыны устадынын гөбринин ајаг төрөфиндө газдырмағы восијјот етмишди. Бунунда һачы чох төвазөкарлыг етмөклә алим-үләмаларын һөрмәтини уча тутмүшдур. Мәрдокан гәсәбәси јахынлығында дәфн едилмиш Һ.З. Тағыјевин вә устады Әбу Турабын гөбирләри инди зијарәткаһа чеврилмишдир.

Сајсыз-һесабысыз хөстәјө шәфа көтирмиш пенисиллин дөрманынын јарадычысы Флиминг демишдир: "... дүнјада ән хошбәхт адам мүөллиминин гапысы һәмишә онун үзүнә ачыг олан кәсдир".

Бир сөzlә, мүдрик адамлар мүөллиминин гөдир-гијмәтини билмиш, ону јүксәк дәјәрләндирмишләр. Мән дә бу ән'әнәјө садиг галмаға чалышмышам. Һәлә 1948-чи илдә мәнә торпаг чоғрафијасындан дөрс демиш, сонралар ејни елми-тәдгигат институтунда бәрәбәр ишләмиш мүөллимим, академик Һәсән Әлирза оглу Әлијевә тәләбәлик һағгымы едәмәјө чәлд көстөрмишәм. Онун һәјат вә јарадычылығына, ичтимай фәалијјәтинә һәср едилмиш бир сыра мөғаләләр јазмыш вә бир китаб чап етдирмишәм.* Бу мәним тәләбәлик борчумдур. Әкәр бу борчун алтындан азачыг да олса чыха билмишәмсә, демәли, мән дә тарихи ән'әнәјө садиг галараг гисмән өз истәјимә чатмышам. Бу әмәксевәр мүөллимин әзиз хатирәсини јад етмәк, һағгында јазмағ халгымызын елм хәзинәләринин бириндән јазмағ демәкдир. Азәрбајчан елм хәзинәсинин мөчмусуну төшкил едән ајры-ајры елм сәһибләринин шөхсијјәтини, јарадычылығыны тәблиғ етмәк Азәрбајчан елмини тәблиғ етмәк демәкдир.

Мән үнсисјјәтдә олдуғум, елми јарадычылығындан бөһрәләндијим шөхсләр һағгында һәмишә хатирә јазмаға чалышмышам.

Хатирә јазмағ јалиныз һағгында сөһбәт ачыдығын адамын шөхсијјәтини, онун әмәлләрини дејил, һәм дә онун јашадығы дөврүн сијаси-ичтимай мүһитини, тәмәсдә олдуғу адамларын адларыны тарихдә јашатмағдыр.

Јазыја көчүрүлмүш, маддиләшдирилмиш хатирәләрин икинчи вә бәлкә дә ән бөјүк әһәмијјәти онларын тәрбијәви характерә малик олмасыдыр. Көркәмли шөхсләрин сөјләдикләри фикирләр, үнсисјјәт заманы вердикләри мөсләһәтләр, ағыр вә чөтин анларда башгаларынын голундан тутуб һәјан, дајағ олмалары вә тәмәнна умулмајан чешидли әмәлләри охучуларынын, хүсусән дә кәңчләрин дахили

* Б.Ә. Будагов. Академик Һ.Ә. Әлијев (Көркәмли торпагынас, чоғрафијачы..., тәбиәтин һәјәчан чарчысы). "Елм", 1995, 197 с.

дүңжасынын сафлашмасына, мө'нөвијјатынын камилләшмәсинә көмөкчи олур. Илк эввөл мүөллимим, сонра иш јолдашым олмуш академик һәсән Әлирза оғлу Әлијев һаггында сөһбәт ачмаг, нәсә јазмаг исә һәмишә мәнәдә мө'нөви мөмнунлуг доғурмуш, хош дүјгулар јаратмышдыр...

О, кечмиш Зәнкәзур гөзасынын үнјетмәз, әлчатмаз учгар бир кәндиңдә - Чомәрдлидә дүңјаја кәлмишди. Һәсән кичик јашларындан чох чевик, гочаг, дирибаш вә әмөксевәр олмуш, аиләнин бөјүк оғлу кими атасынын голундан тутмуш, она һәјан дурмушду. Бөјүкләрә мөхсүс гајғы, аилә доланышығы ону ушаглыг дүңжасындан тез ајырмышды. Бөјүкләрсајағы гојун отармасыны, котан өкүзләринин бојундуругунда инамла отурмасыны көрөндә чохларына елә кәлирди ки, һәлә сүмүкләри лазымынча бәркимөмиш Һәсәнин тәлә јолу артыг һәлл олунмушдур. О вахт кимин ағлына кәләрди ки, бу ушаг 1924-чү илдә Нахчыван шөһәриндә ахшам мәктәбинә дахил олачаг, 1930-чү илдә Кәнд Тәсәррүфәтә Мәктәбини битирәчөк, 1932-чи илдә Кәңчәдә Кәнд Тәсәррүфәтә Институтунун тәләбәси олачаг вә 1935-чи илдә кечмиш ССРИ ЕА Азәрбајчан филиалынын Төрпагшүнаслиг бөлмәсинә елми ишчи гәбул едиләчөк, 1941-1943-чү илләрдә Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндә иштирак едәчөк вә јенидән доғма филиала гајыдачагдыр. Вә нәһајәт, о вахт дессәдиләр ки, күн кәләчөк Һәсән 1952-чи илдә академик сечиләчөк, Азәрбајчан ЕА-нын академик-кәтиби ишләјчөк, һеч ким инанмазды.

Агрылы-ачылы бир инсан өмрү јашамыш Һ.Ә. Әлијевин 800-ә гөдәр елми мөғалә, монографија, елми-күтләви әсәрин мүәллифи олмасы ону көстәрир ки, бу нараһат инсанын елми фәалијјәти чошгун кечмиш вә о, чох мөһсулдар ишләмишди. Һәсән мүәллим бир күнүнү белә мө'насыз кечирмәји өзүнә бағышламазды.

Һәсән мүәллимин дахилинә топланмыш чохистигамәтли хидмәт јангысы ону тез-тез орта вә али мәктәпләрә, кәнд вә гәсәбәләрә апарар, дағлара чыхарар, дүзләри кәздирәр, тәбиәтин көзәлликләрини фотогошәкилләрә көчүртдүрәрди. Адамларын арасында олмаг, онларын истәкли гонагына вә ја доғмасына чеврилмәк, һәр сәфәрдә бир мө'на ахтармаг вә хејир вермәк нијјәтини гәлбиндә тутмаг Һәсән Әлијевин амалы, арзусујду. Әмөјинә, чүзи дә олса, верилән јеринә дүшмүш гијмәт она мө'нөви дајаг оларды.

Һәсән мүәллим һәмсөһбәтинин һәјатындан олајлара гулаг асмағы вә онун әвәзиндә өз һәјатындан марағлы, ибрәтамиз сөһнәләр данышмағы чох севәрди. О, бүтүн сөһбәтләриндә, чыхышларында,

шәхси үнсийјәтиндә шифаһи халг әдәбијјатындан мисаллар чәкмәји чох хошларды. Аталар сөзүндән, зәрб-мәсәлләрдән усталыгла исти-фадә едәр, халгын әсрләр боју сынагдан кечирдији тутарлы сөзләри һәдәфин дүз көзүндән вурарды.

Һәсән мүүллим Азәрбајҗанын бөлкәләрини гарыш-гарыш көзиб сәјр етдијиндән, јени-јени торпаглар көрмөк истәјинә дүшәрди. О, кечмиш ССРИ-нин мүхтәлиф кушәләрини көзмиш, Антарктидадан савајы бүтүн гитәләрдә олмушдур. Бејнәлхалг миғјасда торпаг, әтраф мүһитин мүһафизәси вә чоғрафија үзрә кечирилмиш елми симпози-умларын, конфрансларын вә конгрессләрин иштиракчысы олур, мә’рузәләрдә чыхыш едир, көрдүкләрини јазыр, ешитдикләрини јадда сахлајыр, характерик мәнзәрәләри фотолентә көчүрүр вә керијә—Вә-тәнә дәнәндә зонкин материалларла гајыдырды. Һәсән мүүллимин мә’рузәләри чох вахт слайдларла мүшәјјәт олундуғундан динләјичи-ләрин јадында јахшы галырды. Чүнки динләјичи академикин һәм тәәссуратыны ешидир, һәм дә һаггында данышылан објектин сурәтини скранда көрүрдү. Онун күчлү һафизәси варды, рөгәмләрә мүрачијәт етмәји вә бунунла да динләјичиләри һәјрәтә кәтирмәји бачарырды.

Һәсән мүүллимин торпагшүнаслыг, агрокимја вә чоғрафија елмләри саһәсиндә уғурлары һәдәсиздир. Лакин онун әтраф мүһитин мүһафи-зәси саһәсиндә көрдүјү ишләрин мисли-бәрәбәри јохдур. Әтраф мүһитин мүһафизәсинин һәјәти вачиблијини һисс етдијиндән о, кечмиш ССРИ ЕА системиндә илк дәфә олараг Республика ЕА Рәјасәт һәјәти јанында Тәбиәти Мүһафизә шө’бәси ачды. Респуб-ликада тәбиәти мүһафизә үзрә јарадылмыш Чөмијјәт, Азәрбајҗан Али Советинин сессиясында тәбиәти мүһафизә үзрә хүсуси мәсәләнин мүзакирәјә гојулмасы, Азәрбајҗан һөкүмәти тәркибиндә тәбиәти мүһафизә үзрә хүсуси Комитәнин јарадылмасы, Чоғрафија Институ-тунда Тәбиәти Мүһафизә шө’бәсинин ачылмасы бирбаша һәсән Әлијевин ады илә бағлыдыр.

20 ил бундан әввәл Г.Ә. Әлијевин тә’киди илә јарадылмыш вә 15 илдән артыг бир заман кәсијиндә баш редактору олдуғу "Азәрбајҗан тәбиәти" топлусу онун республикамыза вердији ән бөјүк һәдијјә иди. Бу илләр әрзиндә бу топлуда дәрч едилмиш елми, елми-күтләви мәғаләләр, елми-тәшкилати информасиялар, әтраф мүһитин мүһафизәсинә даир дүнја миғјасында көрүлән ишләр һаггында верилән елми хәбәрләр Азәрбајҗан охучуларына кениш билкиләр вермиш вә Азәрбајҗанда тәбиәтин дүзкүн горунмасынын тәшкили ишинә чидди көмөклик көстәрмишдир. "Азәрбајҗан тәби-

эти"нин сәһифәләриндә республиканын надир мәнзәрәләринә аид дәрч едилмиш рәнкли, һәм дә орижинал фотосәкилләр вәтән тәбиәтинә мәһәббәтин әвәзсиз әјани вәсанти олмашдур.

Һәсән Әлијев Азәрбајҗан Республкасы әразисинин торпағларынны гарыш-гарыш кәздијиндән, онун нөвләринин һәм үфүги вә һәм дә жүксәклик истиғамәтиндә јайылдығыны јахшы билдијиндән торпағдан сәмәрәли истиғадә ишинин дүзкүн тәшкилино чох чидди фикир верирди. Бу мөгсәдлә о өз әмәкдашларынны истиғадәсиз галмыш торпағларын тәдгигинә јөнәлдәр вә һәммин әразиләрдән үзүмчүлүкдә, бағчылығда, от әкининдә истиғадә әтмәји төвсәјә едәрди. Белә һалларда алимин јекәнә мөгсәди халғын күзәрәнинин јахшылашдырылмасына хидмәт әтмәк иди. Торпағдан сәмәрәли истиғадә әтмәк ишиндә Һәсән мүәллимин тәчрүбәси вә сәриштәси бәјүк иди.

Һәсән мүәллим ајда бир нечә дәрфә чамаат арасына чыхмаса, онларла көрүшмәсә, өзүнү нараһат һисс едәрди. Шәнбә вә базар күнләри тәбиәтин көрүшүнә кетмәји, керчәк һәјәтлә таныш олмағы өзүнә бәрч биләрди. Бу онун күндәлик һәјәт нормасына чеврилмишди. Одур ки, Һәсән Әлијевдә һәмишә тәр-тәзә информәсијә оларды. О, һәм елмдә, һәм дә һәјәтдә өзүнүн бүтүн имкан вә бачарығындан максимум истиғадә едирди.

Һәсән Әлијев елмдә олдуғу кими, һәјәтдә дә өз әдаләтли сөзүнү демәк бачарығына габил иди. О, мүзакирә едилән мәсәләләрдә һагсызлыға гаршы үсјән едәр, һағлы адамларә көмәк әлини узатмағдан чәкинмәздә. Белә һалда өзүнү, кәләчәк тәләјини дүшүнмәздә. Һәсән мүәллими ачығ-сачылығына, дүшүндүјүнү демәк чүр'әтинә, әзиләнләри горумағ итәјинә көрә сәвәиләр чох иди.

Һәсән Әлијев тәбиәтән демократик фикирли шәхсијјәт иди. О, һағгы, әдаләти тапдамаға чалышанларә вахтында өз јерини көстәрмәји бачарырды. Өзүнүн һағлы тәләби јеринә јетирилмәдикдә вулкан кими пүскүрүрдү. Инандығы, сағф әмәлләринә бәјүк үмидләр бағладығы шәхсләрә арха олмаға чалышырды. Әкәр онлардан кимсә Һәсән мүәллимин үмидини доғрултмурдуса о, беләләринә гаршы барышмаз олурадү. Әмәк интизамы Һәсән Әлијевин чанына, ганына, илијинә ишләмишди. О, бир күн һәдир, бир нечә саат ишдә олмадығда белә өзүнү чох нараһат һисс едәр вә мәним иш јеримдә олуб-олмадығымы јохларды (о вахт мән Чоғрафија Институтунун елми ишләр үзрә директор мүәвини идим).

Һәсән Әлијев габилјјәтли вә итә'ладлы алимләрин һәр биринә өз гијмәтини вермәји бачарыр, чаван алимләрн бәјүк елми проблем-

ләрин һәллиһә һәвәсләндирирди. О, һәмишә зәһмәткеш балаларыны ишә кәтүрмәжә даһа чох үстүһлүк верирди.

Һәсән мүәллим анчаг Әлијевләр нәслинин ағсагалы јох, һәм дә республикамызда тәбиәт вә Јер һаггында олан елмләр системинин башында дуран азманлардан бири иди.

Дүңјасыны дәјишмиш көркәмли алимләри илләр биздән узаглашдырыр. Лакин һәјәтымызын бир чох сәһәләриндә онларын јохлуғу өзүнү чох габарыг кәстәрир. Һәсән Әлијевин јери онун узун илләр башчылыг етдији институтда, гарталлар јувасы Чыраггаланын әтәјиндә, гуру мелиорасијадан јаранмыш арид антропокен мешәләриндә, аспирант оларкән илк елми ишә башладығы Новаһи дүзүндә, торпағыны гарыш-гарыш өјрәндији Гонагкәнд дағларында, Шамахынын, Чәлилабадын үзүм плантасијаларында, мүхтәлиф сәвијјәли ичтимайјјәт вә коллективләр арасында, Академијанын мүһүм топлантыларында, дәври мәтбуатда көрүнүр.

Һәсән мүәллим кәндли тәбиәтини, фәһлә ишкүзарлығыны, алим мүдриклијини өзүндә топламышды. О, милләтимизә арха, торпағымыза дајаг иди. Бу садә гәлбли алим, бөјүк инсан јетишдирдији онларча елмләр намизәди вә елмләр докторунун, онун адыны дашыјан Чографија Институту әмәкдашларынын гәлбиндә, елми јарадычылығында јашајыр вә јашајачагдыр.

Аллаһ сәнә рәһмәт еләсин, Һәсән мүәллим!

БӨҮК АЛИМ, БӨҮК ИНСАН

Мән бу кичик јазымы о бөјүк алимин, бөјүк инсанын фәалијјәти һагғында хатирә һесаб еләмирәм. Садәчә олараг өлүмүндән сонра она верилән мұкафата әкс-сәда сајырам бу кичик јазымы.

20 илә јахын бир мүддәт онунла көрүшүм олуб, даһа доғрусу, 20 илә јахын бир мүддәтдә онунла бирликдә журнал нәшр стмишик, чәтинлијимизин, гајғыларымызын бөјүк һиссәсини о өз чийнинә көтүрүб. Онун бу кәламыны һеч вахт унуда билмирәм. О дәрди: "Сән поезијаја һәср етдијин күчүнү журнала һәср еләмә, сән бизә шаир кими даһа чох лазымсан. Ишчиләрә тапшырығыны вер, гој онлар лазым кәләндә мәни нараһат еләсинләр".

Өмүр мөһләт версә, кәләчәкдә онунла бағлы хатирәләрими даһа кениш јазачағам.

Кечән илин декабрында Еколокија Комитәси јени бир мұкафатын бүнвәрә дашыны гојду. Узун мүддәт тәбиәтин мұһафизәси јолунда хүсуси хидмәти оланлар арасында Азәрбајчан Тәбиәти Мұһафизә Чөмијјотинин, "Азәрбајчан тәбиәти" журналынын јарадычысы мөрһум академик һәсән Әлијевин бу мұкафата лајиг көрүлмәси (өлүмүндән сонра) чох шеј дәрди.

Һәсән Әлијев бөјүк алим, бөјүк вәтәндаш вә бөјүк инсан иди. О, һәм дә дүңја мигјасында танынан алимләримиздәнди. Дүңја сәвијјәсиндә тәбиәти мұһафизәјә, еколокијаја даир кечирилән елә мұһүм јығынчаг олмазды ки, һ. Әлијев ора дә'вәт олунмасын, орада чыхыш еләмәсин.

О, шә'ри-сәнәти көзәл баша дүшән, шаир гәләминә дәрин һөрмәти олан бир зијалы, чох сәрраст гәләми олан журналист иди. Әсрин 20-чи илләринин сонларында "Молла Нәсрәддин" журналынын фәал әмәкдашы олмушду. О һеч вахт бу барәдә данышмазды. Һәрдән о илләрдән хатирә сөјләрди. Азәрбајчан төрпағыны исә гарыш-гарыш көзән, өјрәнән тәдгигатчылардан бири, бәлкә дә биринчиләрдән бири иди. О, тәкчә јазмырды, тәдгиг етмирди; бир әли гәләмдә, бир әли телефон дәрәстәјиндә нә исә дәрди, кәстәриш верири, тәблиғ едирди, тә'кид едирди, учурума кәдән һансыса тәбиәт парчасыны өлүмдән

хилас едирди. О, жүксөк профессионал сөвијјөли фотограф иди. Бу ишдөн зөвг алырды, бу иш һәм дә онун төбиәти дағыданлара вә онлара биканә оланлара гаршы мүбаризә васитәси иди. Онун архиви илә таныш оланлар белә бир хәзинәни көрөндә һејрәтә кәлмәјә билмирдиләр. Дедијим кими, бу онун үчүн бир һәвәс дејилди—бу онун елми фәалијјәтинә, онун мүбаризәсинә, вәтөндашлығына хидмәт едирди. Онун Азәрбајчан торпағына хидмәтини, Азәрбајчан торпағына севкисини мүбалиғәсиз һ.Б. Зәрдаби илә мүгајисә етмәк оларды. Санки онун гулаглары һәмишә торнаға сөјкәли иди, даим бу торпағын нөбзинә гулаг асыр, торпағын дәрдини-ағрысыны динләјирди.

Бә'зән адама елә кәлирди ки, Азәрбајчан төбиәтиндә һәр шеји о өз әлләри илә јербөјер еләмишди; Султанбуд мешәсинин дә, Елдар шамы горуғунун да, республиканын нечә рајонунда јашы мини адламыш нечә чинарын, Нахчыван—Шөрүр јолунда галмыш јеканә нарбәндин дә "мүәллифи" онун өзүдүр.

Азәрбајчан торпағынаслыг елми өз јаранышы, инкишафы, тәдгигат јолу үчүн һәмишә һ. Әлијевин руһуна баш әјмәлидир; о, бу елмин дирәкләриндән бири олмуш вә өмрүнүн сонуна гәдәр биринчиләр чәркәсиндә бу шәрәфли јүкү дашымагдан јорулмамышдыр. О, бу елмин бүтүн потенциалыны, бүтүн тәмајүлүнү, елми-нәзәри вәзифәләрини төбиәти мүһафизә илә, ичиндә јашадығымыз биоложи дөвранла, әтраф мүһитлә бирләшдирмиш, ајры-ајрылыгда мөвчуд олан бу елмләрин һамысынын сон нәтичәдә бир мөгсәдә, бәшәријјәтин јашамасына хидмәт етдијини, бу ајдын һәгигәти сүбүт еләмәјә јөнәлмишди. Бу икичә кәлмәлик "инсан јашамалыдыр" сөзү үчүн өмрү бөјү һөјәчан төбили чалмағы өзүнә борч билмишди.

Һ. Әлијев халғын оғлу сөвијјәсинә жүксәлән, өз әли илә өзүнә әбидә гојан алимләрдән бири иди. Одур ки, елмин она вердији мүкафат елин мүкафатыдыр. Руһуна әјан олуб јәгин ки... Руһунуза үз тутуб Сизи тәбрик едирәм, һәсән мүәллим! 20 илә јахын бир мүддәтдә Сизин редаксија коллективи илә ата-оғул мүнәсибәтиниз олмушду, инди бүтүн коллектив "гәбрин нурла долсун",—дејир.

Азәрбајчан төбиәтинин сафлығы, Азәрбајчан торпағынын горунуб сахланмасы уғрунда апардығыныз мүбаризәни инди Сизин әсәрләриниз давам етдирир. Бундан да шәрәфли өмүр ола билмәз. Бир даһа тәкрар едирәм: елмин мүкафаты елин мүкафатыдыр. Сиз елмин бөјүк нүмајәндәси, елин бөјүк оғлусунуз!

Мән һ. Әлијев һаггында бир нечә дөфә јазмышам, ән санбаллы китабы олан "Һөјәчан төбили"нин биринчи нәшринин редактору

олмуш, һәр ики нәшрә өн сөз јазмышам. Арадан илләр кечсә дә, бу јазыларын һеч бир сөзүнә белә әл вурмадан, олдуғу кими топлуда кетмәсини истәрдим.

* *
*

Азәрбајҗан ССР ЕА-нын академики, көркәмли алим һәсән Әлијевин имзасы охучуларымыза јахшы танышдыр. О, дәври мәтбуатда тез-тез чыхыш едир, тәбиәтин горунамасы, зәнкинләшдирилмәси проблемләриндән сөһбәт ачыр, чох һалда көзүмүз көрә-көрә әлимиздән кедән көзәллијин һалына ачыјыр, ону мұһафизә етмәк јолларыны арашдырыр. Биз инди техники тәрәггинин слә нәһәнк бир сүр'әтлә аддымладығы дәврлә јашајырыг ки, сәнәтнндән, нәзифә мөвгәјиндән асылы олмајараг, һәр кәс тәбиәтә нә исә оланә етмәлидир. Тәбиәтин мұәличәси вә зәнкинләшмәсинә хидмәт едән әләвә.

Вахтилә Јер үзүндә әһалинин индикиндән кејли аз олдуғу бир заманда инсанын тәбиәтә тә'сири зәиф иди. Дунја әһалисинин чохалдығы, инсанын фәәл гүввә олдуғу бир дәврлә, һ.Ә. Әлијевин јаздығы кими, тәнасүб позулур, тәбиәт бир нөв "мәәлуб кими" кери чәкилир. Лакин инсан "бу гәләбәсинә көрә" дөшүнә дөјмәмәлидир. Чүнки инсанын биоложи дәвранә тә'сири тәбиәтин зәнкинләшмәсинә хидмәт етмирсә, демәли, көјә атылмыш дашын алтындан гачмаг чох да асан олмајачаг. Мүәллиф республикамыз дахилиндә әтраф мұһити вәрәгләјир, онун тәбии мәнзәрәсинин хатирәсини көз өнүнә көтир-мәклә, әлван рәнкләриндән данышмагла бәрәбәр, бу әлванлығын позулмаг горхусундан да һәјочанла сөһбәт ачыр.

Бир дүзәнликдәки мүнбит торпағын әмәлә кәлмәси үчүн бә'зән мин илдән артыг вахт кечир. Онун јарарсыз һала дүшмәси үчүн исә чох "әмәк" сәрф етмәк лазым кәлмир. Белә һадисәләр азмы олур? Көзүмүзүн өнүндәчә әсрләрин өвлады олан көзәл бир мөшә гуршағы инсан өмрүндән дә аз бир мүддәтлә өлүмә мә'руз галыр.

Алим чох јердә "әсрләрин шаһиди" кими чыхыш едир, мұгајисәләр апарыр, фактлар, рәгәмләр садалајыр, дүнәндән бу күнә нечә кәлмиш тәбиәтин бу күндән сабаһа нечә кедәчәји мәсәләләрини тохунур.

Мә'лумдур ки, инсан һеч вахт ону әһәтә едән мұһитин дүшмәни олмамышдыр. Инди дә о нијјәтлә дејилдир. Лакин инсан тәбиәтдән истәдијини гопараркән, бә'зән онун јарасыны бағламағы јаддан чыхарыр. Тәзәсини әкмәмиш көһнәсинә саһиб чыхыр. Тәбиәт исә она гаршы јөнәлән бу күчлү һүчумдан сонра өзү гәрипанын өһдәсиндән кәлә билмир.

Чохдан бәри Азәрбајчан ССР Тәбиәти Мүһафизә Чөмијјәтинин сәдри кими ичтимаи вәзифә дашыјан алим республикамызы, демәк олар ки, ғарыш-ғарыш кәзиб, һәр кәдикдә дајаныб тәбиәти мүшәһидә сләмиш, һәр чығырла аддымлајыб флора вә фаунамызын вәзијјәтини өјрәнмиш, һәмишә дә гејдләр апарыб мәтбуат сәһифәләриндә охучуларә өз сөзүнү демишдир.

Охучуларла сәһбәт сәријасындан олан бу јазылар инди китаб шәклиндә тәғдим олунур. Мүәллифин реал вә идеал ғәһрәмәни һәмишәмиз севдији, гејнунда бәсләндијимиз ана тәбиәтдир.

Һ. Әлијев кәрдүкләримизи ғорујуб артырмаға, кәрмәдикләримизи исә дүјмаға, һисс етмәјә чағырыр.

О, бәди-публисист тәсвир далынча ғачыб кәрдүјүндән, кәрмәк истәдијиндән узағлашыр. Алим-мүшәһидәчи реал фактлары диндирир, тәбиәтин мүәсир донуну олдуғу кими тәғдим етмәк истәјир. Инәнырығ ки, алимин бу китабы охучуларымызын тәбиәт севкисинә, тәбиәт дүјғусуна, әтраф мүһитә мүнасибәтдә вәтәндашлығ һиссләринә јени бәләдчи ролуну ојнајағадыр.

* * *

*

"Һәјәчан тәбили"нин јени нәшринә бу абзәсла башлајан гејдләри әләвә едәркән китабы тәкәррән нәзәрдән кечирмәли олдум. Фикримдән кечән бир суалын тәләби илә әсәри јенидән охудум: китабын тәкәррән нәшринә сәбәб нәдир? Јени нәшрә јени әләвәләрми? Доғрудур, бир нечә јени мәғалә китабы бир нөв тәзәләјир. Анчағ сәбәб тәкчә бу дејил. Әсл сәбәб одур ки, кәркәмли алимин тохундуғу сколожин проблем нәинки актуаллығыны итириб, әксинә, јени тикинтиләрин артмасы, јени јолларын чәкилмәси, атмосфәрә, су һәвзәләринә, бәјүк шәһәрләрин әтрафына атылан туллантаыларын һәддини ашмасы бүтүн дүнја мигјасында ајдын ағыл сәһибләрини даһа артығ һәјәчәна кәтирир. Һ. Әлијевин тохунуб, һәлл етмәк истәдији проблемләрин тәзәләји ондадыр ки, алим һарај чәкмәклә, "Һәјәчан тәбили"ни гулағлардан асмағла кифәјәтләнмир: о, конкрет фактларла данышыр, әлибәлталынын биләјиндән јапышыр, кәлкәсиндә отурдуғу ағачы кәсәјини она кәстәрир: зәрәрвәричијә чеврилдијини сүбүт сләјир. О, дүнјанын бир чох әлкәләриндә олмуш, мө'тәбәр күрсүләрдән алимләрин чыхышыны динләмиш, өзү дә онлара ғошулмуш, тәшвишдоғуручу бу факты тәкәррән-тәкәррән дәмәјә мөчбур олмушдур ки, адамбашына дүшән мөһсулдар торпағын сәһәси сүр'әтлә азалыр. Китабын бүтүн сәһифәләриндән кечән ғырмызы хәттин бириси будур.

Чәкилән јол да, көрпү дә, адичә арх да, тикилән нәһәнк завод да, садәчә бир ев дә торпагдан истифадә "әсаснамәсинә" табе олмалыдыр. Белә бир "әсаснамәни" һәр бир ағыллы вәтәндаш өз шүүрунда јаратмалыдыр. Алимләрин дә, тәсәррүфат адамларынын да сон мәгсәди бирдир: јүксәк мәһсул болтуғу јаратмагла инсанын мәдәни, раһат, гөрхудан, һәјәчандан узаг һәјәтынын кешијиндә дурмаг!

Һ.Ә. Әлијевин һәјәчанла данышмағында, елми дәлилләри "әләјиб ортаја төкмәсиндә", сон нәтичәдә инсаны өз бешијини горумаға сәсләмәсиндә али мәгсәд будур.

Мәгсәд будур: тәбиәтлә даим үзбәүз олан инсан баша дүшсүн ки, бу сохавәтли, әлиачыг, варыны гысмадан пәјләјән варлыг һәм дә үзүбоздур, кинлидир, гысганчдыр. Онулла һесаблашмадан она сндирилән зорбәјә гаршы бирә беш гүввәтлә чаваб верир: бунун үчүн алим дөфәләрлә јерин тарихинә сәјәһәт едир, бу күнә кәрәкли фактлар кәтирир.

Шүбһәсиз ки, "һәјәчан тәбили"нин тәкрар нәшри тәкрар-тәкрар әкс-сәда доғурачаг, јени охучу аудиторијаларына јол тапачаг, әсәр мүәллифини тәзә ахтарышлара сәсләјәчәкдир.

ВӘТӘНПӨРВӘР АЛИМ

Академик Хәсән Әлиев республикамызын көркәмли елм хадим-ләриндән бири кими вәтән тарихиндә лајигли јер тутмушдур. Әсәл алимә хас олан јүксәк инсани кејфијјәтләри өзүндә төчәссүм етдирән Хәсән мүәллим нәнки Азәрбајҗанда, сјни заманда онун һудудларындан да чох-чох узагларда танынмыш елм хадими вә шәхсијјәт иди. Н. Әлиевин торпагшүнаслыг, чоғрафија вә кәнд тәсәрураты елмләри, тәбиәтин горунмасы сәһәсиндә чохчәһәтли фәалијјәтини вә онун елмә вердији төһфәләри јәгин ки, бу елми истигамәтләрин мүтәхәссисләри даһа јахшы ишыгландыра биләрләр. Мәним исә һәфизәмдә онун чоғакеш вә јорулмаг билмәјән төдгигатчы кими фәдакарлығынын вә апардығы көркин ахтарышларын јадда галан чохлу ләвһәси һәмшәлик һәкк олунмушдур.

Хәсән мүәллим сөзүн әсәл мә’насында јорулмаз төдгигатчы, апардығы төдгигат сәһәсиндә елми һәгигәтләри вә јениликләри бәјүк һәвәслә ашкар етмәјә даим сә’ј кәстәрән алим иди. Онун бәјүк тәсәрурат әһәмийјәтли елми нәтичәләри олан көклү вә мигјаслы мүхтәлиф лајиһәләрин һәјата кечирилмәси јоллары бардә марағлы мүлаһизәләри вә арзулары вар иди. Хәсән мүәллимин јахын һәмфикирләри вә һәмкарлары илә биркә Бәјүк Гафгазын шәрг гуртарачағындакы дағ јүксәкликләриндә, бәјүк сәһәләрдә салдырдыглары мешә өртүкләри бү күн өз хош көрүнүшү, јаратдығы микроклим шәраити вә бол мәһсуллары илә (пүстә, бадам вә с.) инсанын дүшүнүлмүш сәмәрәли фәалијјәтинин нә гәдәр сонсуз имканлара малик олдуғуну кәстәрир. Үмумийјәтлә, Хәсән Әлиевин шәхсиндә өзүнә вә табелијиндә олан әмәкдашлара јүксәк тәләбкарлыг, төвәзәкарлыг вә инсанлара гаршы хејирхәһ мүнәсибәт бир нүмүнә кими һәјатда ләјәгәтлилијин нә гәдәр јүксәк мә’нәви кејфијјәт олдуғуну әјани шәкилдә ифәдә едирди. Хәсән мүәллимлә мән бир институтда ишләмәсәм дә, институтларымызын фәалијјәт даирәләринин мүәјјән истигамәтләриндә бир-биринә јахылыгы онунла тез-тез үнсийјәтдә олмаға, биркә јарадычылыг фәалијјәтини һәјата кечирмәјә имкан верирди. Онунла томасдә олдуғум узун илләр, мүшәһидәләрим мәнә

там əsasla imkan verir deyim ki, Həsən müəllim çox ədalətli insan idi, adamlarda düzkünlüyü jüksək gijmətləndirirdi. Kəmək üçün ona müraciət edənlərə həmişə çox diqqətli olmaqla, lazımlı kələrsə, onların üzləşdiyi çətinliklərin aradan gəldirilməsinə ürokdon gajfı kəstərirdi. Hər çür riğakarlığa niğrət edər və bəş verən hədisələrə çəsərətlə, ançaq öz düşündüyü kimi münasibətini bildirirdi. Həsən müəllimin bir vətəndaş alim, nək əməlli insan kimi jüksək kejiğijətlerini kəstərən faktlar çoxdur. Mən onlardan jələniz ikisi hağda, biri özümlə bilavasitə əlağədar, digəri isə mənimlə bərabər çoxlarının iştirak etdiyi bir jygınçaqda şahid olduğum hədisə bərədə danışacağam.

1956-чы илдə Москвада һамизəдлик диссертасијасыны мұдафиə едиб Бақыја гайытдым. Өзүмə даими əмək фəалијјоти кими елмlə мəшғул олмағ јолуну сечдим. Елмләр Академијасында ишими давам етирмəјə башладым. Мүстəгил елми фəалијјотə башладығым дөврдə башлыча мəгсəдим Азəрбајчан иғтисадиијатынын кəлəчək һəртərəfli комплекс инжишафына јөнəдилəн даһа тəкмил гурулушун јарадыл-масы јолларыны мұəјјөн етмək иди. Бу иғтигəмəтдə һәр шејдөн əввəl, республика халғ тəсəррүфатынын гурулушунда онун өз јерли тələбатынын даһа там əднəлмəsi, јерли хаммал нөвлəриндөн мұхтəлиф һазыр мəһсуллар иғтисалыны кенишлəндирмəsi илə əлағəдар сəһələрин лазымы сөвијјэдə инжишаф imkanларыны араш-дырмағ вəзифəsини гаршыма мəгсəd гəјмушдум. Бу мəгсəдлə илк нөвбэдə Азəрбајчанын шəkər мəһсулларына тələбатынын тəмин олунмасы imkanларыны өјрəндим və һələ 50-чи иллəрдə апардығым арашдырмалар нəтичəsиндə белə бир гəги гəнəтə кəлдим ки, республикада шəkər чуғундуру—гəнд сəнəјеси иғтисал комплексинин јарадылмасы нəинки мүмкүндүр, һəттə чох зəруридир və хејли сəмərəлидир. Бу характерли апардығым башға тəдғигатлар да, шүбһəsиз, əлаво еғтијат мөнбөлəri ахтармағ və ја дөвријјэдə олан imkanларын даһа фəјдалы шəkилдə истифадə едилмəsi мəсələлəриниə јени бахышлар мөвгəјиндөн јанашмағы тələб етирди. Бу чəһəтдөн илк нөвбэдə белə бир факт диғгəти чəлб етир ки, 50-чи иллəрин ахырларында республиканын үмүми əкин сəһələринин 60 фəиздөн чохуну əһатə едөн тахылчылығ (650-700 мин һектара гəдər) бу imkanлар мұғабелиндə чох аз мəһсул (650-675 мин тон) verirди. Бунун да əсас сөбөби Азəрбајчанын тахылчылығ үчүн əлверишли шəраитиндə онун хејли ашағы (8,5 сентнерə гəдər) мəһсуллар олмасы иди. Апарылан арашдырмалар кəстəрирди ки, ашағы мəһсулдарлығ

14533
KAZAKHSTAN
KAZAKHSTAN

эсасән ондан ироли кәлирди ки, республиканын бир чох бөлкәләриндә тахылчылыг, онун үчүн һеч дә әлверишли олмајан јерләрдә дә; кениш саһәләрдә инкишаф етдирилди. Белә саһәләрдән нәинқи һәддән артыг ашағы мәнсул кәтүрүлүрдү (бә'зән һәтта сәпилән тохум да әлдә едилмирди), ејни заманда бу һалда чох јүксәк фајда верән башга саһәләрин инкишафы да хәјли мәндулашдырылырды. Әслиндә бу шәраитдә санки һәр шеј ајдын олмалы вә тахылчылыг үчүн әлверисиз саһәләрдә онун инкишафына сон гојулмасы күнүн өз тәләби кими һәлл олунмалы иди. Лакин һәмин дөврләр Совет Иттифагында чох чидди тахыл ғытлыгы јаранмышды вә буна көрә дә дөвләт Газахыстанда, Сибирдә вә башга јерләрдә хам вә динчә гојулмуш бөјүк торпаг саһәләринин тахылчылыгын инкишафы үчүн истифадә едилмәси тәдбирләрини һәјата кечирир вә бу истигамәтдә бүтүн республикаларын имканларындан там истифадә олунмасыны тәләб едирди. Тәбии ки, јаранмыш вәзижәтдә Азәрбајжанын мүвафиг рајонларында тахыл саһәләринин азалдылмасы мәсәләсини галдырмагын о заман һәм елм, һәм дә онун тәшәббүскарылары үчүн нә илә нәтичәләнә биләчәјини ахламаг чох да чәтин дәјилди. Мән исә белә басмагәлиб мүнәсибәтлә, кәнд тәсәррүфатынын тәбии мәнсулдар гүввәләринин бу гәдәр сәмәрәсиз истифадә едилмәси факты илә дахилән һеч чүр разылаша билмирдим. Нәһајәт, гәрәра кәлдим ки, бу мәсәләни ачгаг Нахчыван Мухтар Республикасынын тимсалында әсасландырым. Республиканын бу бөлкәси һәм дә о чәһәтдән сәчијјәви иди ки, һәмин дөврдә мәнз бурада әразинин бир чох дағәтәји вә орта дағлыг зоналарында гијмәтли мейвә ағачларыны, үзүмлүкләри кәсиб, әвәзиндә бу шәраитдә аз фајда верән тахылчылыгын әкин саһәләрини кенишләндиридиләр. Мәгалә һазыр оландан сонра ону чапа верә билмәдим. Чүнки мәгаләни нәшрә төвсијә етмәк үчүн ики рә'ј вә институтун елми шурасынын гәрәры лазым иди. Јазыны рә'јә вердијим һәмкарларым исә, хусусән јашлы нәслә мәнсуб олан алимләр, чох сәминми. сурәтдә, хәјрхәһлыг мәгсәдилә ону чап етдирмәмәји мәсләһәт көрдүләр, һәтта бә'зиләри јазынын партијанын баш хәттинә зидд олдуғуну гејд едәрәк мәнә еһтијатлы олмағы ахлатдылар. Бу һадисәләрин кедишиндә елми әмәкдашлардан бири мәнә баша салды ки, Академијада "Мә'рузәләр" адлы журнал нәшр олунур, орада исә мәгалә чап етдирмәк үчүн һеч бир рә'ј вә елми шуранын гәрәры лазым дәјил, бунун үчүн јалныз һәмин елм саһәси үзрә бир академикян тәғдиматы кифајәтдир. Бу бәрәдә бир мүтәхәссис кими академик һәсән Әлијевә мүрачигәт етмәји дә мәнә мәсләһәт

көрдүлөр. Академик Н. Әлиев хагында чох ешитмишдим, лакин ону шөхсон танымырдым. Мөгаләни төгдим едөркөн, маһијјотини гыса шөкилдө академикө чатдырдым вө һисс етдим ки, ирәли сүрдүјүм фикир онда мүәјјөн мараг ојатды: Елө ертөси күн һөсөн мүәллим мөни јашына чағырды вө өзүнөмөхсус хош төбөссүмлө деди: "Афөрин, чох јахшы мөгаләдир. Өлкөдө тахыл чатышмамасы о демөк дејил ки, бу проблеми Ордубадын дашлы-чынгыллы торпаглары һесабына һөлл етмөк лазымдыр. Билирсөнми, Ордубадын вахтилә бол олан һөр чүр лөззөтли вө өзөссиз мејвөлоринин артыг көкү кәсилир. Бу, узун тарихи төчрүбөнин, халг мүдриклијјинин әсрләрлә јаратдығы вө сынагдан кечирдији фәалијјөтин тәкзибедилмөз нөтичәсидир. О ки галды тахылчылығын инкишафына, мән тахылы инсан үчүн ән вачиб вө әсас гига мөһсулу һесап едирөм. Лакин сән чох дүз гејд едирсән, бу һеч дө о демөк дејил ки, ону бечөрилмөси үчүн шөраит олмајан јерләрдө дө әкмөк лазымдыр".

Доғрудан да сонралар һөјат бир даһа көстөрдү ки, бүтүн көнд төсөррүфаты саһөлөри кими тахылчылыг да әлверишли торпаг, иглим шөраитиндө инкишаф етирилөрсө вө она төләб олуна хидмөт көстөрилөрсө, һөр һектар торпаг саһөсиндөн даһа чох мөһсул көтүрмөк мүмкүндүр. 70-80-чи иллөрдө тахыл биткилөринин әкин саһөлөри республикада илдөн-илә азалараг, 1980-1987-чи иллөрдө 400-500 мин һектар сөвијјөсинә ендирилмишди. Лакин буна бахма-јараг, тахыл истеһсалынын орта иллик һәчми 1,2-1,3 милјон тона галхмыш вө һөр һектардан тахылын мөһсулдарлығы 26 сентнерө гөдөр јүксөлмишди. Мән инди дө әминәм ки, Азәрбајчан өз төләбатыны јерли тахыл истеһсалы һесабына тә'мин едө биләр вө бунун үчүн һеч дө индики гөдөр тахыл саһөлөри (700 мин һектардан чох) лазым дејил. Јүксөк мөһсулдар тахыл сортиларыны рајонлашдырмаг, тахылчылыгда бүтүн зөрури агротехники төләблөри јеринә јетирмөклә, онун бечөрилмөсини там интенсифләшдирмөк јолу илә һөтта һазырда тахылчылыг үчүн ајрылан торпаглардан һөјли аз саһө тутмагла, республиканы өз јерли тахыл истеһсалы һесабына тә'мин етмөк тамамилә реал вөзифәдир. Бунунла белә, ону да нөзәрә алмаг лазымдыр ки, әһалинин истеһлак сөбөтиндө башга гига мөһсулларынын (төрөвөз, мејвө, бөстан) һөјли артырылмасы да тахылла тә'мин олуна проблеминин уғурла һөллинә көмөклик көстөрө биләр.

Сонралар мән өјрөндим ки, һөсөн мүәллим мөгаләнин һөтта ән сон нөмрөјө салынмасы барөдө дө журналын мөс'ул катибиндөн хаһиш едибмиш. Белөликлә, һөсөн мүәллимни фәал көмөклији вө чөсарәти

илә мөгаләм "Азәрбајчан Елмләр Академијасынын Мә'рузәләри"нин 1958-чи ил 8 сәјында чап олуңду. Ону да дејим ки, бу мөгаләдән сонра Нәсән мӯәллим мӯһүм иғтисади-ҷоғрафи тәдғигатларын, хусусән харичи өлкәләрлә нәзәрлә тутулан ишләрин апарылмасында мәнә тез-тез биркә әмәкдашлыға дә'вәт едәрди.

Әлбәттә, кичик јазыда Нәсән мӯәллимлә бағлы хатирәләрин һамысыны гәләмә алмағ чәтиндир. Анчағ бир шәхсијәт кими онун характеринә хас олан даһа бир һадисә һағғында да данышмағ истәјирәм.

Бу һадисә 60-чы илләрин төғрибән орталарына аиддир. О заманлар Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби В.Ј. Ахундов тез-тез ЕА-нын партија тәшкилатынын иллик һесабат-сечки јығынчағларында ишти-рак едәрди. Белә јығынчағлардан бириндә Нәсән мӯәллим дә мӯзакирә едилән мәсәләләр әтрафында чыхыш етди. О, Академија һәјатынын, һабелә өз елм сәһәсинин бир сыра өнәмли проблемләринин һәлли илә әлағәдар чох марағлы мӯлаһизәләринин шәрһ етәндән сонра, В.Ј. Ахундовун бурада иштиракыны нәзәрә аларағ, бә'зи республика мигјаслы мәсәләләрә тохунмағ истәдијини билдирди. Академик Н. Әлијев өз чыхышында бу јахынларда Шәки-Зағатала бөлкәсиндә олдуғундан вә орада јерли рәһбәрлијин тәбиәтин горунмасы ишино бикәнәлијиндән, һәтта бә'зән бу вачиб мәсәләјә мәнфи мӯнасибәт кәстәрилдијиндән чох һәјәчанла данышды. Сонра гејд етди ки, бу бардә Мәркәзи Комитә апараты гаршысында галдырылан мәсәләләрә дә лазыми мӯнасибәт кәстәрилмир вә чыхышынын мотләбә аид јекунуну белә тамамлады: "Мән ачығ дәмәлијәм ки, Вәли Јусифович, Сизин апарат (јә'ни Мәркәзи Комитә) јахшы ишләмир". Чох бәјүк чәсарәтлә дејилән бу сөзләрдән сонра салона там сәкитлик чөкдү, санки ачығ сәмада гәфләтән шимшәк чахды. Вәзијәтин сонрақы кедишино марағ кәстәрән конфранс иштиракчыларынын чоху нә исә гејри-ади бир һадисәнин баш вәрәҷәјини көзләјирдиләр. Нәсән мӯәллим исә мә'налы бахышларыны В.Ј. Ахундова зилләмишди вә белә кәскин шәкилдә ачығладығы һәгигәтин чох әсәслә олдуғуну нүмајишкарәнә һисс етдирәрәк, санки республика рәһбәриндән ону һәјәчанландыран мәсәләнин дүзкүн һәлли үчүн үмидверичи бир чаваб көзләјирди. Бајағдан натиғи диггәтлә динләјән МК-нын биринчи катиби өз чыхышында академик Н. Әлијевин галдырдығы мәсәләнин доғрудан да нә гәдәр вачиб олдуғуну әтрафлы шәрһ етди вә алимә мӯрачиәт едәрәк бу ишлә шәхсән өзү мәшғул олачағына сөз вәрди. В.Ј. Ахундовун чыхышында академик Нәсән Әлијев шәхсијәтинә

бөјүк сһтирам һисс олунурду. Бу һадисс һәссән мүәллимин өз ишинә сонсуз сәдагәтини, бу мүгәддәс јолда гаршыја чыхан истәнилән ән мүрәккәб проблемин белә һәллиндә принципал, гәти мөвгә тутмаг ирадәсини бир даһа вурғулады вә алимин һамыја мө'лум мөһкәм әгидәсини јенә дә нүмајиш етдирди.

Академик һәссән Әлијев тәкчә билаваситә өз марағы даирәсиндә олан елм сәһәләринин инкишаф проблемләри илә марагланмырды. Азәрбајҗанын социал-иғтисади вә мәдәни инкишафынын јүксәлдил-мәсинә хидмәт едән бүтүн елм сәһәләринин тәләји она чох јахын иди вә онларын лазымы сәвијјәдә тәшкил олунмасына һәр чүр көмәклик кәстәрди. 50-чи илләрин әввәлләриндә Азәрбајҗан Елмләр Академијасында академик-катиб вәзифәсиндә ишләјркән республиканын бу әсәс елм мәркәзинин тәшәккүл тапмасында, истә'дадлы кәнчләрдән либәрәт јени нәсил кадр потенциалынын јаранмасында, еләчә дә елмин Азәрбајҗанын тәрәғгиси үчүн ән вәчиб истигамәтләринин инкишаф етдирилмәсиндә һәссән мүәллимин бөјүк әмәји олмушдур. Мән шәхсән онун Азәрбајҗанда иғтисадијјат елминин инкишафы сәһәсиндә кәстәрдийи бөјүк сә'јләрин шаһидијәм. О дөврләр Азәрбајҗанда иғтисадијјат үзрә тәдғигатчылар чох аз иди. Академик һәссән Әлијев буну өз тәчрүбәсиндә һисс едәрәк иғтисадијјатын аграр проблемләри үзрә јүксәк иғтисаслы кадрлар һазырланмасына чох заман билаваситә гәјјумлуг едирди: кимсә елми мәсләһәтчи олур, киминсә диссертасија мүдафиәси үчүн рәсми оппонентлији өз үзәринә кәтүрүр, бир чохунун исә кечмиш Совет Иттифағынын дикәр шәһәрләриндәки елми мәркәзләрдә тәһсил алмасына һәртәрәfli көмәклик кәстәрди.

Академик һәссән Әлијев һәр чәһәттән Азәрбајҗанын көркәмли вәтәнпәрвәр алимләриндән бири кими өзүнә шәһрәт газанмышды. О, халғыны, Вәтәнини, онун әвәзи олмајан көзәл тәбиәтини бөјүк гәлблә, бүтүн варлығы илә севирди вә буна көрә дә узун өмрүнүн сон күнләринә гәдәр сәдагәтлә, илһамла хидмәт етдији елмин һәр јени уғуруну доғма Азәрбајҗанын јүксәк тәрәғгисинә һәср етмәк амалы илә јашады вә бунунла да өзүнү һәјәтдә әбәдиләшдирди.

ҺӘЈӘЧАН ТӘБИЛИ ЧАЛАН ВӘТӘНДАШ АЛИМ

Мән һәлә төләбәлик илләриндән Һәсән Әлијевин адыны јахшы бир торпагшүнас алим кими ешитмишдим, лакин шәхсән таныш дејилдим. Филармонијада кечирилән бир жығынчагда шаир достум Ислам Сәфәрли бизи таныш етди. Фасилә заманы о дөврдә гапылар далында галан Азәрбајчан дилинин талеји барәдә онун үрәк јанғысы илә дедији сөзләр мәни әфсунлады. О вахта гәдәр мән онун да шаһиди идим ки, рәсми жығынчагларда Һәсән Әлијев һәмишә јалныз Азәрбајчан дилиндә данышарды. Буна көрә дә о заманын әдәби кәңчилијинин тамам башга сәһәнин адамы олан Һәсән Әлијевә дәррин һөрмәти вар иди. Совет дәвләтинин зирвәдә олуғу заманлар рәсми идәрәләрдән говулан ана дилимизин талеји барәдә һәр адам ачыг-ачығына даныша билмәз, бу дәрди һәр кәс үрәјиндә чәкәрди. Илк танышлығымызда артыг Азәрбајчанда чох мөшһүр олан бу алимин чаван шаирлә бу гәдәр ачыг данышыб, дилимизин гәсдән өлдүрүлдүјүнү демәси мәни һәм севиндирмиш, һәм дә һәјрәтләндирмишиди. Она көрә севинирдим ки, һәмдәрдими. тапмышдым, она көрә һәјрәтләнирдим ки, мән бу сөзләри дилчи вә әдәбијјатчынын дилиндән дејил, ана дили илә о гәдәр дә бағлы олмајан бир сәһәнин мүтәхәссисиндән ешидирдим. һәјрәтимин бир сәбәби дә о иди ки, дилимизин әридилмәси просеси кетдији заман дилчи вә әдәбијјатчылар белә сусдуғлары һалда, Һәсән мүәллим бу гәсдә һәр јердә с'тиразыны билдирди.

Илк танышлығымыздан бир мүддәт кечмиш, јә'ни 1959-чу илдә радиода мөним јеничә јаздығым "Шәби-һичран" поемасынын верилдији кечә Һәсән Әлијев сөвимизә зәнк чалыб мәни тәбрик етди. Бу зәнкдән сонра бизим танышлығымыз, арадакы јаш фәрғинә бахмајараг, әгидә достлуғуна чеврилди. Биз тез-тез Дәвләт Драм Театрында көрүшәр вә фасиләләрдә дәрәләшәрдик. Ону да дејим ки, Һәсән мүәллим Драм Театрында олан илк тамашалара кәләр, јени јаранмыш јахшы әсәрләрә севинәр, фикрини әсәрләрини бәјәнмәдији мүәллифләрин үзүнә дејәрди.

1970-чи илләрдә Драм Театрында мәним "Јағышдан сонра" пјесим ојнанылырды. Һәмин пјесдә Азәрбајчан еколокијасынын бәрбад һала салынмасындан сәһбәт кедирди. Тамашадан сонра Һәсән мүәллим мәни гучаглајыб деди:

— Зәманәсинин гүсурларыны демәји бачармајан сәнәткар гөләмини сындырса јахшыдыр. Сән бир чох әсәрләриндә халгы нараһат едән чидди проблемләрә тохунурсан. Буна көрә чох сағ ол.

Һәгигәтән, Һәсән Әлијев о заманлар јаранан бүтүн бәдин әсәрләри бу бахымдан гијмәтләндирәрди. Бу мәнада о, Иса Һүссәјновун кәнд мөвзусунда јаздығы әсәрләрини чох бәјәнәрди. Бу әсәрләрдә ону нараһат едән јаралы мәсәләләрә бөјүк усталыгла, сјһам вә ишарәләрлә тохунулдуғуну көрәр, буна севинәрди. Һәмин мәсәләләрдән бири дә республикада тахыл үчүн әлверишли олан торпагларын үзүмчүлүјә верилмәси иди. Бу мәсәләләрин һәлли үчүн чағырылмыш бир мүшавирәдә Һәсән мүәллимин чыхышы букүнкү кими јадымдадыр. О, күрсүдән "Азәрбајчан халгы сүд ичмәлидир, шәраб јох", - дәјә үзүмчүлүјүн һәддини ашдығына етиразыны билдирмишиди.

Мән белә һесаб едирәм ки, әкәр о заман Һәсән Әлијевин етиразыны ешитсәјдиләр, бу күн биз харичи өлкәләрдән ода гијмәтинә тахыл алыб, чәрәјин гијмәтини фантастик сәвијјәгә галдырмаздыг.

Бу күн мөндән Һәсән мүәллимин инсани характерини сәчијләндирмәји сорушсалар, бирчә чүмлә илә дәрјдим: "О, Азәрбајчан үчүн јанан бир вәтәндаш иди". Буна көрә дә онун алимлији вәтәндашлығындан доғурду. О, Вәтәнимизин һәр кушәсини, рајонуну, кәндини, дағыны, дәрәсини, мешәсини овчунун ичи кими таныјыр, һарда һәјин даһа мүнәсиб олдуғуну чох јахшы билирди. Бир заманлар дөшүнү ордәнләрә бәзәмәк үчүн тәбиәтин ағ чијәрләри олан мешәләримизи гырыб јериндә памбыг әкән рајком катибләринә етираз сәсини учалдан, онлары иттиһам едән бир нәфәр вар идисә, о да Һәсән Әлијев иди.

Тәбиәт ашиги Һәсән мүәллим "Биз тәбиәтдән мәрһәмәт көзләмәмәли, ону өз ирадәмизә табә етмәлијик"—шүарына истәһза едәр, "табә елә көрүм, нечә едәчәксән",—дәрјди. Онун бу барәдә јаздығы "Һәјәчан тәбили" китабы тәбиәтимизин мұдафиәсинә галхан вәтәндаш алимин, сөзүн һәгиги мәнасында, һәјәчан тәбили иди. Амма нејләјәсән ки, о заман ону ешитмәдиләр.

Гурујан чешмә вә чајларымызын, гырылан мешәләримизин, шоранлашан торпагларымызын дәрди, ағрысы Һәсән Әлијевин үрәјиндән кечирди. Адамлары тәбиәти мұһафизә идејасы илә

маарифлэндирмәҗә чалышар, мүһазирәләр охуҗар, мәҗаләләр җазарды. Республикамызда бир чох горуҗ вә җасаглыгларын төшкили мәһз онун ады илә бағлыдыр. Јох олмаг тәһлүкәси гаршысында галмыш нечә-нечә һејван вә битки нөвүнүн бүкүнкү варлығы үчүн биз һәсән мүәллимә борчлуҗуҗ.

Һәсән мүәллимин һоҗаты Азербайҗаны севәнләр үчүн бир өрнәкдир. Аллах она рәһмәт еләсин!

О КИТАБ ЈАЗЫЛМАЈАЧАГ

Мөним талејим слә кәтириб ки, севдијим, шәхсијјотинә, сөнәтинә, фәалијјотинә чидди һөрмәт етдијим бәјүк адамларла таныш олмаға, онларын гәбулуна дүшмәјә чәһд кәстәрмәмишәм, амма өмрүн һансыса бир мөгамында танры бизи көрүшдүрүб, бир-биримизи јахындан танымышыг, узагдан-узаға гәлбимдә олан мөһәббәт сәмими үнсисјјәтә чеврилиб. Истәр көркәмли елм вә модәнисјјәт адамларыјла олсун, истәр дөвләт хадимләри илә, сијасәтчиләрлә — һәмишә белә олуб. Азәрбајчан тәбиәтинин сөзүн әсл мә'насында мәчнуну, јорулмаз тәдгигатчысы, чәфакеш алим, Милли Елмләр Академијамызын јарадычыларындан бири һәсән Әлирза оғлу Әлијевлә танышлығым да хош бир тәсадүфлә бағлыдыр.

Академик һәсән Әлијеви көркәмли торпагшүнас, чоғрафијачы, Азәрбајчанда сколокија проблемләри һаггында илк һәјәчән тәбили чалан вәтәндаш зијалы вә мүәрик шәхсијјәт кими чохдан таныјырдым. һәсән мүәллимлә сәһбәтләримдә гејдләр апармасам да, һәм шәхсијјәт кими мәнә күчлү тә'сир бағышладығындан, һәм дә сәһбәтләримиз марағлы олдуғундан көрүшләримиз, мүхтәлиф мәсәләләр бардә фикир мүбадиләләримиз олдуғу кими јадымдадыр вә олдуғу кими дә јазыја көчүрүрәм.

1987-чи илин пәјзыјды. "Кәнчлик" нәшријјатында баш редактор отағымын гапысыны орта јашларында, танымадығым бир шәхс ачды, чәкино-чәкино, нәзакәтлә өзүнү тәгдим етди:

— Маһмуд Хәлилов. Академијанын Чоғрафија Институтунда елми ишчијәм. Әлјазмасы кәтирмишәм...

— Әјләшин,—дедим,—әлјазмасыны алдым, әсәрин һәммүәллифи академик һәсән Әлијев иди.—Бу күнүн гәзәтләридир, бахын, мән беш-он дөгигәјә әлјазмасыны вәрәгләјим.

Беш-он дөгигә јарым саатдан чох чәкди. "Тәбиәтин јашыл либасы" әлјазмасынын структуру јерли-јериндә иди, ајры-ајры парчалары охудум, хошума кәлди.

— Мән чохдандыр белә әлјазмасы ахтарырдым,—дедим,—чап едәчәјик. Редактә вахты мүәјјән гејдләр мејдана чыха биләр, онлар

да принципал мәсәләләр олмајачаг, дүзәләр.

Амма Маһмуд мұәллим дејәсән, мәним дедикләримә инанмырды. Көз көрдүјүндән горхар. Әлијсвләр аиләси чидди тәғиб олунмаға башланмышды, һеч бир әхлаг нормасына сығмајан ијрәнч кампанија апарылыр, чүрбәчүр шаијәләр ујдурулур, бәһтанлар атылырды. Иш о јерә кәлиб чатмышды ки, һәсән мұәллимин чап олунмуш китабларына да мұәјјән даирәләрдә һоғарәтлә бахылыр, һәтта чидди марағ доғуран, елми-күтләви сәпкидә јазылмыш чох гијмәтли әсәр олан "һәјәчан тәбили"нин дә куја тиражынын чох олмасы барәдә деди-годулар јайылырды. Буна көрә дедикләрим Маһмуд мұәллимә чох көзләнилмәз кәлирди.

— Әлјазмасы мұтләг чап олуначаг. Јахын вахтларда. Елми рәјо вермәјәчәјик, чүнки һәсән мұәллимин ады вар.—Гәтијјәтлә билдирдим, јени әлјазмасыны көзләјирик.

Маһмуд мұәллимин көзләри јашарды, тәшәккүр едиб кетди. О, кедән кими елми-күтләви әдәбијјат редаксиясынын мұдири Воли Мәчидова тапшырдым ки, аннотасија һазырлајыб әлјазмасыны кәлән илин планына салсын вә чапа һазырлыг просессинә өзү нәзарәт етсин.

Бир һәфтә сонра һәсән мұәллим мәнә зәнк чалды, көрүшмәк истәдијини билдирди.

— Һавахт имканыныз варса, кәлим,—дедим.

— Өзүм кәлмәк истәјирәм. Мұәллиф нәшријјата кәләр.

— Сиз ағсаггалымызсыныз. Бизим борчумуздур Сизи зијарәт едәк. Ертәси күнү саат 12-јә вахтлашдыг.

Илк дәфәди мұәллифин јанына кедирдим. ССРИ Елмләр Академијасындан гәфил гонағлары кәлмиши. Һәсән мұәллимин кабинетинин гапысы ачылаңда көрдүм ки, ичәри адамла долудур. Биз о кабинетлә үзбәүз отағда көрүшдүк, гыздырычылар ишләмәдијиндән сојуг иди вә бир саатдан чох ајағ үстә сөһбәт еләдик. Катибә ики-үч дәфә Һәсән мұәллимә баш чәкиб еһтијатландырды ки, сизә сојуг олар Һәсән мұәллим, елә бил һеч сшитмирди, мәним сонсуз марағымы көрүб бәјүк өмрүнүн сәһифәләрини вәрәгләјирди. Биз "Тәбијәтин јашыл либасы" китабы һағгында ики-үч кәлмә данышдыг. "Кәлән илин планына салыныб,—дедим,—мұтләг чыхачаг". Истәјирдим ки, мәним үчүн гәјри-ади олан бу дәғигәләрдә сөһбәт китабдан кетмәсин, Кишинин хатирәләрини чәзәләјим, бәјүк өмрүн һеч олмаса бир ики мәғамы ачыглансын. Һәсән мұәллим о көрүшдә өмрүнүн Бакы дөврүндән, хусусилә мұһарибә илләриндән данышырды. Өзү дә һеч вахт "мән" демирди, о дөврү, мұһити тәфсилаты илә јада салырды

вә о дөврүн, о мүнтин, о прессләрин фөвгүндә һәссән мұәллимин бөјүк Мәни көрүнүрдү: елми әсәрләр, мұәллимлик, сәнкөрлөрдә әскәр шүчаәти, жаралар, медаллар, дәвләт, партија иши, назир мұавини, Азәрбајҗан КП МК катиби. Сонра јенә елм вә һәјатянын сонуначан, 86-чы баһарыначан фәдакар бир алим өмрү...

... Һәссән мұәллим она мұрачиәт едән һәр кәсә вәзифәсиндән, тутдуғу мөвгәјиндән, варлы вә ја касыб олмасындан асылы олмајараг диггәтлә јанашырды. Гапысы бүтүн зијалыларын үзүнә һәмишә ачыг иди. Јарадычы адамлар чәтинә дүшән кими она мұрачиәт едирдиләр. Бизим јазычылардан биринин оғлуну тәсадүфи чинајәт һадисәси үстүндә һәбс етмишдиләр. Һәссән мұәллим республика прокуроруна зәнк чалыб демишди ки, кәнч оғланын һәбси илә нә газаначағыг, ону тәрбијә етмәк ләзимдыр. О илләрдә бу сөзләри демәк үчүн чәсарәтлә бирликдә бөјүк һуманизм, һәр вәтәндашын, һәр јенијет-мәнин тәлејинә диггәт вә чаныјананлыг кәрәк иди.

Чоғрафија Институтунда илк көрүшүмүздән сонра Һәссән мұәллим әввәлчәдән зәнк чалмадан (зәнк чалмазды ки, мән ора кетмәјим) "Кәнчлик" нәшријатяна кәләр, биз үзбәүз ојләшиб узун сәһбәтләр едәрдик ("Тәбиәтин јашыл либасы" китабы чапдан чыхандан сонра да, һәр көрүшдә дә хаһиш едирдим ки, јени әлјазмасы версин. "Тәбиәтин јашыл либасы" 1988-чи илдә нәшр едилди, тәәссүф ки, онун сағлыгында чап олунан сон китабы олду, јени әлјазмасы вермәди вә бунун сәбәби сонралар мәнә ашкарланды. Демә, бу китабын чапы үстүндә мәнә олан тәғибләр Һәссән мұәллимә дә чатыбмыш). Зәнкәзурун Чомәрдли кәндиндә кечән ушагылыг чағларыны хатырла-јар, Андроникин, Нждсин, Дронун төрәтдикләри вәһшиликләри, јалныз онларын аиләсиндән 14 нәфәрин гәтлә јетирилдијини үрәк ағрысы илә данышарды.

Мән Һәссән мұәллимә дедим ки, Чомәрдли кәндиндә олмушам. Ирәван Дәвләт Азәрбајҗан Драм Театрынын Зәнкәзуруда гастрол сәфәриндә тамаша кәстәриләчәк кәндләрин сијаһысында Чомәрдли кәндини көрмәдим вә о вахтлар Сисиан рајон партија комитәсинин катиби Нурәддин мұәллимдән (дејирләр, инди дүнјасыны дәјишиб, Аллаһ рәһмәт еләсин) бунун сәбәбини сорушанда деди ки, чох балача кәнддир. Әлбәттә, Әлијевләр кәнди мәни чох марағландырырды. Нурәддин мұәллимә дедим ки, бизим кәнд дә инди дүнјанын ән балача кәндләриндәндир, ингилабдан габағ бөјүк кәнд олуб, 1918-1920-чи илләрдә ермәни тәчавүзүндә јерлә-јексан едилиб, гырыланы гырылыб, галанын да чох һиссәси гачгылыгыда еһтијач үзүндән тәләф

олуб, чох аз һиссәси Шура һөкүмәти гуруландан сонра Мешријә, Маралаәмијә гајыдыб. Бәлкә елә икимиз кедәк: о кәнди мәнә кәстәрәсән. Биз Чомәрдлијә кәлдик, елә билдим Маралаәмидәјәм, дағын әтәјиндә, сују да елә бил бизим кәнди сујүдү. Чамаатла көрүшдүк, ширин сөһбәт етдик. Ағсагаллар елә бил Маралаәминин тарихини данышырдылар, фикирләширдим ки, ермәни тауну Зәнкә-зурда, инди Ермәнистан адланан гәдим оғуз елләринин башга бөлкәләриндә нечә-нечә обамызы торпагдан силиб, нечәсини беләчә балачалашдырыб.

Кәнди чамааты театрын тамашасына бахмаг истәдикләрини билдирдиләр. Мән рајонда бир-ики күн галыб гајыдачагдым, мұавинемә талшырдым ки, Чомәрдлијә тамаша кәндәрсин, өзү дә чамаат һансы тамашаны истәсә...

Мән бунлары һәсән мұәллимә данышдыгча онун феномән јаддашына бир даһа һејран олурдум: евләрин дүзүмүнү, дашнакларын кәнди нечә дағытдығыны јерли-јатаглы хатырлајырды.

О, XX әср Азәрбајчан тарихинин, елм, мәдәнијәт дүнјасынын чанлы енциклопедијасы иди. Нечә дофә хаһиш етдим ки, хатирәләрини јазсын:

— Һәсән мұәллим, әләвә һеч нә ләзым дејил, елә нечә данышырсынызса, еләчә јазын. Стенографчыја диктә един, вәссалам. Бу тарихи Сиздән башга кимсә јазә билмәјәчәк. Мән о китабы мәмиунијәтлә Азәрбајчан вә рус дилләриндә чап едәрәм.

Дејирди, јазачағам.

Амма Һәсән мұәллим сүр'әтлә гочалырды, буну һәр көрүшдә ачыгча һисс едирдим. Ичиндә сахласа да, әиләсино гаршы јөнәлмиш һагсызлыглар, бәһтанлар, тәрәдилән тәхрибатлар, иртичалар Кишијә ағыр тә'сир едирди. Ики үч ил әрзиндәчә феномән јаддашы коршалмышды. Һәсән мұәллим бәјүк вә зәнкин бир өмрүн гүруб күнләрини јашајырды.

Көрүшләримиздә, сөһбәтләримиздә бирчә дофә дә олсун һејдәр Әлијевин ады чәкилмәди. Һисс едирдим ки, бу бәјүк шәхсијәтин тәләји һәм дә бир бәјүк гардаш кими Һәсән мұәллимин үрәјиндә нараһатлыг вә никаранлыг доғуруп, о нараһат дуғулары јериндән тәрпәтмәк, Кишини һәјчәнләндирмаг истәмирдим, өзү дә буну һисс едирди.

Бизим көрүшләримиз Һәсән мұәллимин ади, бә'зән дә јорғун вә нараһат әһвали илә башлајар, сөһбәтимиз давам етдикчә о, фәаллашар, ахырда чох никбин вә јахшы әһвали-руһијјәдә көрүнәрди.

— Бурадан кечирдим, дедим сәни көрүм...

Һәсән мөәллим кәләндә бу сөзләрә дәрәдә вә мән онун һәр кәлмәсинә ағсаггал хәҗир—дуасы кими гәбул еләҗәр, сәмими сәһбәтдән сонра машыныначан јола салардым.

Сонра мәнә иш јерим дәјишди. Һәсән мөәллимдән достларымыз, хусусән академик Будаг Будагов васитәсилә хәбәр тутурдум. Дејирдиләр ағыр хәстәдир. Ики дәфә свинә зәнк чалдым, өзү телефонла даныша билмирди...

Өлүм хәбәринә ешидәндә о дәјәрли китабын—академик Һәсән Әлијевин мемуарынын јазылмамасына һејфсиләндим вә өзүмә дә чох гынадым: көрөк о китабын јазылмасы үчүн Һәсән мөәллимә тә'сир едә биләјдим, өзүм стенографчы дә'вәт едәјдим...

Һәсән мөәллимин чох гижмәтли китаблары вар. Амма һејф, чох һејф ки, о китаб јазылмајачаг. Тарихчиләр инчимәсинләр мәндән, һеч кәс о тарихи елә чанлы, елә сәмими, елә тәбии јарада билмәјәчәк.

ВӘТӘНДАШ АЛИМ

Мәни академик Нәсән Әлиевлә узун вә мәналы бир тарих бирләшдирир. Азәрбајчан тәбиәти јаранандан башынын үстә өзүнә күчлү икијағлы вә дәрдајағлылардан, тәбиәтин кортобини гүввәләриндән ибарәт гәнимләр дә јаратмышдыр. Мүхтәлиф вахтларда бу гәнимләр бә'зән чоһалмыш, бә'зән дә азалмышдыр. Амма һеч вахт јох олмамышдыр. Мән кәндли баласы олдуғумдан вә өмрүмүн бир чоһ илләрини чоһан-чоһулугда, наһырчылығда кечирдијимдән тәбиәтлә һәмишә сых бағлы олмушам, онун шахтасына, гарына, јағышына дүшмүшәм, башымы гајаларына, чәмәнләринә, дағларына сәјкәјиб јатмышам, чајларында, көлләриндә чиммишәм, булағларындан чијәр долусу сүмүрүб ичмишәм, истисиндә говрулмушам, јанмышам. Тәбиәт мәнә бә'зән һәм ана олуб, һәм чәллад. Амма мән она лајиг өвлад ола билмәмишәм. Чүнки имканым, күчүм аз олуб. Зәманә бә'зән дизими гахлајыб, һүнәримн азалдыб. Көзүмү ачандан тәбиәтин чоһлу гәнимини көрмүшәм, амма онлара гаршы чыхмаға күчүм чатмајыб. Бир дәфә Нәсән Әлиевин 1976-чы илдә чандан чыхмыш "Һәјочан тәбили" китабы әлимә дүшдү. Бу әсәри ачкөзлүклә охујуб онун барәсиндә бир мөгәлә јаздым. Чалышыб шәхсән онунла таныш олдум. Бу китабы исә әлаво дәрә вәсаити кими али мәктәбдә тәләбләрә дә охутдум. Һ. Әлиевлә бир нечә дәфә Кәлбәчәр, Истису, Көј көл, Марал көл, Кәнчә сәфәрләринә чыхдым вә кетдикчә алимин тәбиәтә вурғунлуғуна һејран олдум. Һәтта о гәдәр вурулдум ки, Нәсән Әлиев һағғында бир әсәр јазмағ фикринә дүшдүм. Бу мөгәдлә она бир "план" вердим вә бу планын әсасында о, бир нечә үмуми дәфтәр јазыб һазырлады. Мән "Комета" магнитофонуна көтүрүб онун свинә кетдим вә сәсини бир нечә лентә көчүрдүм. Бу лентләр инди дә мөндә гијмәтли һәдијјә кими гахламагдадыр. Мән Нәсән Әлиевлә о гәдәр мәһрибанлашдым ки, бә'зән әрклә она ирадларымы да дәјирдим. Мәсәлән, Марал көлләринә көстәрилән гајғы мәни гәнә етмирди. О, Кәнчә Шәһәр Советинин сәдри илә, јахуд Султанбуд мөшәләринә диван тутан Рүстәм Сәфәрәлиев кими бир катиблә мүләјим данышанда һирсими јығышдыра билмирдим. Бу, узун бир әһвалатдыр.

Амма ону билирэм ки, мән һәсән Әлијеви чох нүфузлу бир шәхсијјәт һесаб етдијимә көрә онунла белә данышырдым. Чүнки ондан горхурдулар, чәкинирдиләр. Сонралар мән онун китабларынын тә'сири алтында "Торпағын әтри" (1984) вә "Торпағын көз јашы" (1989) әсәрләрими јаздым вә бурада дедијим бир сыра чәсарәтли, ачыг фикирләр башыма ојун ачды.

Һ. Әлијевин "һәјәчан тәбили" даһа камил вә тәкмил вәзијјәтдә 1982-чи илдә чапдан чыхдыгда о, кеј мүрәккәблә, өз дәст-хәтти илә бу сөzlәрни јазыб, китабыны мәнә һәдијјә вермишдир: "Ән көркәмли гөләм достум, доғру сөzlәрин устасына ән хош арзуларла. 28.12.82.". Китабын бу нүсхәси һагғында да мөгалә јазыб чап етдирдим вә инди һәмин мөгаләнин бир нүсхәсини топлуда чап олунмаг үчүн тәгдим едирәм.

Бу алим бизим тәбиәтин, тәбии сәрвәтләримизин, булагларымызын, мешәләримизин илк горујучуларындандыр вә онун бу барәдә хидмәтләри мисилсиздир.

* *
*

Бир чох журналист вә публисистләримиз, јазычыларымыз бу мүһүм мөвзу илә олағодар мөтбуатда марағлы јазыларла чыхыш едәрәк, сәсләрини халғын сәсинә гатараг әтраф мүһити корлајанлара гаршы көскин чыхыш етмиш вә инди дә едирләр. Бир чох көркәмли алимләримиз дә бу мүһүм тәдбирдән кәнарда галмамыш, бу вә ја башга шәкилдә әлләриндән кәләни етмишләр. Белә публисист алимләрдән бири дә академик һәсән Әлијевдир. О, бир сыра мөгалә вә чыхышларында, һәмчинин "һәјәчан тәбили" адлы китабында бу вачиб проблемә кәниш јер вермиш вә сәмәрәли ишләр көрмүшдүр. Биз дә әсас мұлаһизәләримизи "һәјәчан тәбили" китабынын Азәрбајҗан Дөвләт Нәшријјаты тәрәфиндән тәкмилләшмиш формасынын икинчи чапында (1982) топланмыш публисист мөгаләләр әсасында групплашдырмаға чалышачағыг. Чүнки публисистиканын ән јахшы нүмунәләриндән олан бу мөгаләләрдә тәбиәт вә әтраф мүһитлә бағлы елә проблемләрә тохунулмушдур ки, онлар өз мүасирлијини һәмишә сахламағдадыр.

Ачыг десәк, биздә слә вахтлар олмушдур ки, тәбиәтә нәинки арха чевирмиш, һәм дә она гәним кәсилмишләр. Ағачлар, мешәләр, гушлар рәһмсизчәсинә гырылмыш, чәјранлар, чүјүрләр вертолјот вә дөрдтәкәрлиләрлә јағыр-бағыр едилмишдир. Бир чох мешәләрин јериндә "көтүкләр сәлтәнәти" јаранмышдыр. һәм дә марағлыдыр ки, бунларын

чоху бə'зəн ганун кешијиндə дajанан вəзифəли адамлар тərəфиндəн едилмишдир. Мешəјə, тəбиəтə, надир гушлара, сојуг булаглара, кўл-чичəјə гылынч чалмаг кəзəллијə арха чевирумəкдир. Əкəр мешə, кəзəллик инсандан гачырса, бу, фачиəдир. Бəјүк Чавидə белə бир фикир вар: реал алом, мўнит иблисанə һава илə зəһрлənмишə, бütүн кəзəлликлэр узаг үфүглəрдə əлənмөлидир. Демөли, инсанлыг, тəмизлик о јердə мəскөн салыр ки, орада гајгы, сафлыг һакимдир. Мешə дə тəмизлик сеvir, гајгы сеvir, инсан кими. Тəбиəт инсандан гајгы умур. Тəбиəтин кəзəллијинə арха чевирумəк халгын милли сəрвəтинə арха чевирумəкдир. Тəбиəти мўфлислəшдирмөк, јохсуллашдырмаг торпагы јетимлəшдирмөк демөкдир, инсанларын руһуну, мə'нəвијјатыны касыблашдырмаг демөкдир. Тəбиəт онда кəзəлдир ки, ондан өзүнүн əтри кəлир. Јангын гохусу кəлмир, кəсафəт гохусу кəлмир. Торпагын əтри кəлир, чəрəјин əтри кəлир. Торпаг онда күчлүдүр ки, онун синəсини дағлар, чајлар, ағачлар, коллар, бол мөһсуллу бəрəкəтли бағлар, бағчалар, зəмилэр бəзəјир. Торпаг онда тəkлик һисс етмир, фачиə һисс етмир. Торпагын да дили вар, о да инсан кимидир. О да бə'зəн нəфəс алмаг, динчөлмөк истəјир, ону фургон атына дөндəриб һəмишə јүклəмөк, шаһ дамарыны чөкиб сормаг кəмфүрсəтликдир, инсафсызлыгдыр. Тəбиəтин горунмасы бütүн һəјатын горунмасыдыр. Инсанын физики, əгли, руһи дүнјасынын, сағламлыгынын, зəнкинлијинин, мөһкəмлијинин горунмасыдыр. Тəбиəти јохсуллашдырмаг бу күнүн вə кəлчөк нəслин гаршысында ағыр чинајəт етмөкдир. Мəһз буна кəрə дə һазырда тəбиəти, əтраф мўһити горумаг үчүн сон дəрəчə бəјүк тəдбирлэр кəрмөк лəзымдыр.

Академик Н. Əлијєви тəkчə республикамызда дəјил, онун сəрһəдлəриндən дə чох-чох узағларда кəркөмли алим, чоғрафијашүнас, торпагшүнас, күчлү публисист гəлəмə малик шаир хəјаллы, хејирхаһ вə мєһрибан бир инсан кими таныјыр вə һөрмəт едирлэр. Бу алимин фəалијјəтиндən, əсəрлəриндən сөһбəт дүшөн кими мəним нəзəримдə Азэрбajчанын бütүн кушлəрини гарыш-гарыш кəзмиш, онун торпагынын, мешəсинин, отунун, кўл-чичəјинин, гушунун дилини, өзүнəмөхсуслуғуну билən, Н. Зəрдаби он'əнəлəрини усталыгла инкишаф етдирən мүдрик тəбиəтли бир ел асағгалы чанланыр. Алим торпаг, мешəлэр, əтраф мўһит, бütүнлүкдə Азэрбajчанын иглими, флора вə фаунасынын вəзијјəти барəдə он мə'тəбэр сөзүнү "Һəјəчан тəбили" китабында демишдир. Онун узун мүддəтдən бəri тəбиəти горумаг барəдə галдырдығы, чалдығы һəјəчан тəбили инди дə гулагларымыздадыр. Китабы охудугча адамда белə бир гəти инам

жараныр ки, инсан өз елино-обасына, ајағынын алтында нөфөс алан торпаға мөһкөм телләрлө бағлананда, башынын үстүндө улдузлу вөтөн сэмасы шөфөг сачанда даһа күчлү вө мәтин олур. Белә адамлар бүдрөжә биләр, мүөжөн мөгамларда сөһв дә бураха биләр, тәрәддүд дә едә биләр, лакин бөјүк амалындан—торпаға, халға бағлылығындан уз дөндөрә билмәз. Бүтүн чанлыларын, һөтта чансызларын да јердә илк вө сон бешији торпагдыр. Мөнә көрә торпаға мөһөббәт инсана ана сүдүнүн чөһөри илә дахил олур вө торпаға да һонур. Бәлкә дә торпагдакы түкөнмәз өтир, чазибә гүввәси, һөјат ешги илә слә ана сүдүнүн мүгөддәслији јаранмышдыр. Инсан инананда ки, бөјүк вө дәјишмәз бир амал уғрунда дүшүнүр, вурушур, өзүнү даһа күчлү, гүввәтли һисс едир. Инам идеалдыр, мәсләкдир, инсанын фәалијјәтини низамлајан әсас амилдир. Торпаға—һөјата, бәрәкәтә, көзәллијә мөһөббәти идеала чевирумәк ән бөјүк сәадәтдир. һ. Әлијев белә бир идеалын ән фәал дашыјычыларындан биридир. Тәбиәти горумаг вөтөнпәрвәрлик, һөтта инсанпәрвәрлик һисси илә вәһдәт тәшкил едир. Вөтөн—торпаг гуру, бош сөздән ибарәт дејил, өмрүндә бир кол белә өкмәјөн адам гөлтүғунда дәһрә, балта, мишар көздириб мешәләри кор гојурса, бунун нәјини вөтөнпәрвәр сајмаг олар?! Торпаг инсаны мәғлубедилмәз бөјүк Антеј едир, Мәчнуна, Кәрәмә чевирир. Онуи дәрәли-тәпәли, сулу-гурулу, дағлы-мешәли, һәр гарышыны көзмәјә, севмәјә вадар едир. Инсанын вәтөндашлығы да мөһз бурадан башлајыр. Пешәсиндән, сәнәтиндән асылы олмајараг вәтөндашлығы олмајанларын һамысы торпаға ағырлыгдыр. Биз һ. Әлијеви тәпәрли, һүнәрли, чөсарәтли вәтөндаш ақимләрдән, һәм дә хошбөхтләриндән сајырыг. "Әлимә гөләм аларкөн торпағын тәдгигиндән башладым. Бу сәһәдә јаздығым китабларымын да, мөғаләләримин дә охучулары јалныз торпағы тәдгиг едәнләр вө бечөрәнләр олду. Бәс торпағын дәрди? Торпағын дәрди чохдур. Ону да дүшүнмәк, көрмәк вө һисс етмәк лазымдыр. Торпаг дилә кәлиб шикајәтләнди. Кимдән? Өзүнүн "сүд вериб бәсләдији" инсанлардан, синәсинә јара вуранлардан, көзләринә зәһәр тозу үфүрәнләрдән. Мән исә торпағын өвладларындан бириси кими һарај салдым, дөври мөтбуатда мөғаләләрлө чыхыш етдим, дедим ки, гој сәсими һамы ешитсин. Китабын адыны да нашир достларым гојдулар: "Һөјәчан тәбили". Дедиләр ки, "Һөјәчан тәбили"ни һарадан асаг ки, һамы ешитсин. Достларымдан бири деди: "Һөјәчан тәбили"ни инсанларын гулағынын дибиндән асмаг лазымдыр".

Һ. Әлијев мөғаләләринин бириндә индики шөрантә инсаны барама

гурдуна бэнзодир. Уакин бу инсан бэ'зон барама гурдундан да ағылсыз һэрэкэт едир. Билдижиниз кими, барама гурду жарпагдан өзүнө тор тохујур, сонралар бу тордан өзүнө бир жолаға гојуб чыхмаг истәјир, амма бачармыр. Инсан тәбиәти, әтраф мүнһити корламагла тамам мәһв ола биләр. Әкәр каинат, һава, су вә торпаг чиркләнсә, јарарсыз һала дүшсә, бүтүн чанлылар аләми бата биләр. Мәсәл вар, дејрләр һәр бир ләкәни, һәтта ганы да су илә јујарлар, бәс су чиркләнсә ону нә илә тәмизләмәк олар? Су һәр шеји јујур, һава јајыр, торпаг исә удур. Јә'ни сујун јудуғу, һаванын јајдығы һәр бир зәһори, чиркабы, кири дә торпаг өзүнә чәкиб тәмизләјир. Әкәр торпаг зәһрләнсә, чиркләнсә, ону һәр чүр јарамазлыгларла јүкләсәк, бүтүн чанлыларын гида мәнбәји сырадан чыхар. Белә олдуғда тәбиәтдә вә чәмијјәттә чанлылар аләми тәһлүкә гаршысында галар.

Каинатда енержи мәнбәји күнәшидр. Күнәш енержиси тәбиәтин јашыл өртүјү, чәмәнләр, мешәләр, бағ-бағчалар... вәситәсилә синтез олунуб торпагда гидалылыг, мүнһитлик јарадыр. Бу мүнһитлији јашадан ән хырда микроб микроорганизмләрдир. Онлар исә мүхтәлиф формаларда тәзаһүр едирләр. Китабда көстәрилдији кими, әкәр мүхтәлиф зәһорли сәнајә туллантылары, чиркләнмиш һава вә сулар, һамысы бизим гида мәнбәјимиз олан торпаға ахыдылса, һопдурулса, нәтичә нечә олар? Бүтүн чанлылар аләми, тәбиәтин јашыллығы, көзәллијиндән тутмуш һејванат вә инсан аләминә гәдәр һамысы мәһв олмаг тәһлүкәси гаршысында галмазмы? Бу бахымдан лагәјдлик үзүндән бизим зәнкин вә бәрәкәтли торпағымызын ән мин һектарларла сәһәсинин шорлашыб, мешәсизләшиб сырадан чыхмасы тәкчә алимләри, јазычылары, ичтимай-сијәси хадимләримизи дејил, һамыны дүшүндүрмәли, нараһат етмәлидир. Буна көрә дә шүүрсүз барама гурдунун һөрдүјү тордан хилас ола билмәмәси тәбии көрүнсә дә, шуурлу инсанын һаваны, сују, торпағы чиркләндирмәси слә бөјүк фәләкәтләрлә нәтичәләнә биләр ки, онун гаршысыны һеч нә илә алмаг олмаз. Бу саат тәбиәт ушагдан да шылтаг вә зәриф олмушдур. Биз ата-анасыз ушаға јетим дејирик. Јетимләри дә јетимсизликдән чыхармаг олар вә мүмкүндүр, лакин тәбиәт јетим галса, буну ким хилас едәр? Шаирләр демишкән, инсансыз тәбиәт јетим кимидир. Белә олдуғда, биз өзүмүзүн хиласымыз намино, кәләчәјимиз намино гида мәнбәјимизи—сују, һаваны, торпағымызы һәр чүр чиркабдан, нәтәмизликдән горумалыјыг.

Мән дәфәләрлә көркәмли алимлә Кәләбчәр дағларына галхмышам, Көј көлүн биһушәдичи мәнзәрәләрини сәјр етмишәм. Онун дузлу,

марағлы, фотошәкилли, сәнәдди-сүбутлу сәнбәтләринә гулаг асмыш, кино экранлы мұһазирәләринә тамаша етмишәм. О јердә ки тәбиәтә, торпаға, мешәјә, һаваја, суја инсани көзлә бахылыр, орада ону шад, күләрүз көрмүшәм, о јердә ки бу һәјат мәнбәләринә лагејд, е'тинасыз мұнасибәт бәсләнилик, орада ону гәзәбинни дишләри илә күчлә боған, бә'зән дә ғылыңч кими көсән, парчалајан көрмүшәм. Онун вәтәндашлығы да, торпаға бағлылығы да, алимлији дә мәнз белә анларда кара көлиб өз ишини көрүб. Јахшыны, јаманы көрөндә ағзына су алыб сусан, торпағларын, мешәләрин корланыб сырадан чыхмасындан түкү белә тәрпәнмәјән адамларын вәтәндашлығыда һағлары јохдур. һ. Әлијев тәбиәтә инсаны там әһатә едән вә онун мәнәви дүнјасыны үзә чыхаран әсас һәјат мәнбоји кими бахмағда там һағлыдыр.

Онун "Һәјочан тәбили"нин мәнә даирәси чох кениш вә рәнкар-рәнкдир. Бу тәбил торпағдан, судан, мешәдән, минерал мәнбәләрдән, тәбиәтин һејванлар вә гушлар дүнјасындан тутмуш, санаториялара, парклара, бағ вә бағчалара гәдәр һәр шеји әһатә едир. О, һәр јердә бу тәбили бир вәтәндаш алим кими, халғымызын ләјагәтли вә чәсарәтли оғлу кими чалыр, һәтта чох јерләрдә али нүфузлу күрсүләрдән дә ешитдирик. Бу алим һәр бир адамда гибтәјадачаг дәрәчәдә бүтүн дүнјаны көзиб-долашмыш, доғма Азәрбајчаны һәр јердә уча тутмуш, ән чох бу торпағын ағачынын, гушунун, отунун, чичәјинин дилини, дәрдини, сиррини дәриндән билмиш, севмишдир. О, һәр јердә Азәрбајчан торпағынын бүтүн көзәллијини нүмајиш етдирмәјә чалышмышдыр. Бу китаб онун торпағынын, мешәсинин, гушлар аләминин тарихи ајнасыдыр. Бу китаб онун көзәллик аләминә, чандылар дүнјасына, мүгәддәс сәрвәтләринә әл галдыран нанкорлара гаршы ән сәрраф иттиһам актыдыр. Бу китабын һеч дә бүтүн сәһифәләри севинч вә шадлыг руһу илә јазылмамышдыр. Бурада гәзәб гарышыг нифрәт дә вар, ејһам вә сатира да вар, тәнбәһ вә иттиһам да вар. Вә бүтүн бунларын вәтәндашлыг пафосу илә чәсарәтли ифадәси вар. О, бә'зән маһир бир тәбиб кими Азәрбајчан тәбиәтинин дәрәләринин диагнозуну нечә дә дәгиг гојур. О, уstad торпагшүнас алим кими Азәрбајчанын тәбии мәнзәрәсинин хәритәсини чәкиб, аз гала һәр ағачын, дашын, колун, дағын, чајын... кечдији јолун тарихини данышыр. Алимин бир сәчдәканы вар: Азәрбајчан тәбиәти! Мәғлубедилмәз бир гәһрәманы вар: Азәрбајчан торпағы! Бир көзәллик илаһәси вар: Азәрбајчан! Дүнјанын ән учғар кушәләриндә оlanda да о, даим бу барәдә фикирләшир. Адам бә'зән

дүшүнүр, каш Н. Әлиевин диагнозу ээасында Азәрбајчан тәбиәтини бүтүнлүккә мүаличә етмәк мүмкүн олајды. Чүнки о, бу торпагла фәхр етмәккә бәрәбәр, һәм дә онун јараланмыш һиссәләри үчүн бөјүк һәјвәчан кечирир. О баша дүшүр ки, рус-совет шаирләриндән О. Шестинискинин дедији кими:

Тәбиәтин шаһ дамари гырылса,
Бу ана торпағын ганы дајанмаз!

О, усталыгла тәбиәтимизи ганына гәлтан етмәјә чалышанларын бәд әмәлләрини чохла фактла нүмајиш етдирир.

Чох мүхтәсәр олараг бу фактлардан бир нечәсини нәзәринизә чатдырмаг истәрдик: Чөрәк ағачымыз, һәјат мәнбәјимиз, јашајышымызын илк мө'бәдкәһи ТОРПАГДАН башламаг истәјирәм. Китабда охујуруг ки, тәкчә Күр-Араз овальығында 130 мин һектардан чох торпаг саһәси јарарсыз һала дүшмүшдүр. Ерозија нәтичәсиндә Азәрбајчан торпағлары "илдә 1200 мин тон калиум, 5,8 мин тон фосфор вә 82 мин тон азот итирир, 100 мин илләр әрзиндә әмәлә кәлмиш торпаг гыса бир мүддәтдә ерозија процесин илә јујулуб апарылыр". Бүтүнлүккә республика әразисинин 35 фәиздән чоху јарарсыз һала дүшүб.

Һазырда бир чохлаы кими торпағымызын кәләчәк тәләји, мүнбитлијинин сахланмасы мәнә дә нараһат едир. Бә'зән тәк-тәк рајонлар үзрә шорлашмыш, әкинә јарарсыз һала дүшмүш торпағларымызы кәзләрим өнүнә кәтирәндә дөһшәтә кәлирәм. Мө'тәбәр мәнбәләрдән алдығымыз мө'лумата кәрә, Учарын, Нефтчаланын, Имишлинин, Зәнкиланын, Гасым Исмајыловун вә диқәр рајонларын торпаг саһәләринин бир гисми мүхтәлиф сәбәбләр үзүндән јарарсыз һала дүшмүшдүр. Буна бәзәр фактлары башга рајонлардан да кәтирмәк олар. Нијә даға-даша дүшәк? Күрдәмир јолу илә кедәндә, о зонанын мин һектарларла торпаг саһәсинин нә вәзијәтә дүшмәсини ким кәрмәмишдир? Јорулмуш, һејдән дүшмүш, кәмкөј кәјәрмиш торпағын слә бил дәрисини сојуб јағмалајыб гачмышлар, торпаға диван гутмушлар. Бизим чөрәк ағачымызы—ана торпағымызы бөјрү үстә јыхыб, зәлил, шикәст едиб, кәләчәјимизи тәһлүкә алтында гојан кимләрдир?. Илләрлә амансызчасына, кәмфүрсәтчәсинә торпағын ширәсини чәкиб, зәһәрли дәрманлардан вериб ону мүаличәси чәтин олан хәстәлијә дүчар едән бу "торпаг дүшмәнләри кимләрдир?". Һәм дә ән дөзүлмәзи будур ки, бүтүн бу торпағлар "кәчмишдә өзүнүн бир нәфәр ихтисаслашмыш торпағшүнас алими олмајан республика-

мызда" дејил, инди, ири елми-төдгигат институтлары вә жүзлөрлө мүтөхәссиси, Елмләр Академијасы, ијирми нөфөр елмләр доктору, 80 нөфөрдән чох елмләр намизәди, 200 нөфөрдән артыг кичик елми ишчиси вә аспиранты, жүзлөрлө, һөтта минлөрлө торпаг үзрә бөјүк шөһрәтә чатмыш адамларымыз фәалијјәт көстөрдикләри бир вахтада јарарсыз һала дүшмүшдүр.

Бөлкә инди дә МЕШӨЛӨРИМИЗӨ тутулан дивана бахаг?

Вахтилә республика әразисинин 25-30 фәиздән чоху мешә илә өртүлү оладуғу һалда, инди бу, 10,8 фәизә енмишдир. һазырда Совет Иттифагында һәр нөфөрә орта һесабла 4,0 һектар, Азәрбајҗанда исә 0,17 һектар, јө'ни 28 дөфә аз мешә дүшүр. Публисист алим мешәни һағлы олараг "һөјәт мәнбөји, јашыл чијөр", һаваны төмизләјән вә тәнзимләјән әвәзсиз сөрвот, торпағын хиласкары адландырыр, белә бир халг мисалы чөкир: "Мешә судур, су мөһсулдур, мөһсул исә һөјәтдир". "Мешәни—Јер күрәсинин бу јашыл көмәрини бирчә ан төсөввүр етмөсөк, демөк бөшөр дә јохдур. Јашыллыға өлчүсүз-бичисиз һүчүм инсана гаршы јөнөддилмиш ән ағыр мұһарибәдир. "Дүшмән һөр һансы бир өлкәјә һүчүм едөндә биринчи нөвбәдә онун адамлары илә борабөр мешәсини дә ғырыр. Мешәси мөһв олмуш милләти, халгы, торпағы төслим етмөк, мөһв етмөк асандыр. Мешә халғын сөрвотинин тачыдыр, мешәсиз торпаг јазыгдыр, сәғирдир, мискиндир. Мешә саһәсиндә алимин һөјәчан сигналы гөзөб долу етираза чеврилир. Ахы, мешәнин һансы мө'чүзөләрә гадир оладуғуну баша дүшән һөгиги вөтөндаш бу фәктләра нечә дөзсүн? "Јахын кечмишдә Тугај мешәсинин минлөрлө һектар саһәси (Самух мешәси ады илә мөшһүр олан ән характерик һиссәси) Минкөчевир көлүнүн алтында галмышдыр. Јәгин ки, бу јахын вахтларда Шамхөр вә Товуз рајонлары саһәсиндә хејли мешә саһәси дә Шамхөр су анбары алтында галачагдыр", "Тугај мешәсинин кичик саһәләриндәки галығлары да ... јаваш-јаваш сырадан чыхмагдадыр... Күрбөју 700-800 км-дән артыг саһә чылпаг, јө'ни мешәсиз галмышдыр... һазырда мөвчуд олан Күрғырағы мешәләринин 70%-и... сон дөрөчә ачыначағлы бир вөзијјәтә дүшмүшдүр... Гарағач вә палыд мешәләринин, демөк олар ки, һамысы ачыначағлы вөзијјәтә дүшмүшдүр. Бир даһа үрөк ағрысы илә токрар етмөк лазымдыр ки, Күрчүстан әразисиндә Гарајазы мешәси горундуғу һалда, орада мараллар чөвлан етдији һалда, Азәрбајҗан әразисиндә һөр чүр мешәләр мал-гара дөјөнәјино чеврилир. Бөрдә әразисиндә мешә илә өртүлү саһә 1945-чи илдә 94% идисә, 1965-чи илдә бу, 32%-ә енмишдир. Сонрагы илләр даһа

фачиәли олмушдур. Мүвафиг илләрдә Ағстафада 70-дән 47%-ә, Ағдашда 70-дән 39 ҫаизә енмишдир. Белә бир вәзијәт Күр саһилиндә **јерләшән бүтүн тәсәррүфатлара аиддир**". Публисигт алим сүбут едир ки, мешәси тәләф едилән саһәләрдә торпаг өртүјү шорлашмаға вә батаглашмаға доғру кедир. Тәкчә 1955-1970-чи илләр арасында мешәләримизин саһәси 200 мин һектардан чох азалмышдыр. 100 мин һектар коллуг сырадан чыхмышдыр. һәтта елә рајонлар вар ки, орада мешәнин, колун көкү кәсилмәк үзәдир. Совхоз вә колхозларын әразисиндә олан 150 мин һектар мешә тамам сырадан чыхмышдыр. Бу әразиләрдә сон 25 ил әрзиндә (1945-1970) 225 мин һектар мешә, 70 мин һектар коллуг тамам силинмишдир. һазыра мешәјә һәсрәт галан рајонларын (Абшерон, Зәрдаб, Пушкин, Салјан, Илич, Ордубад, Гасым Исмајылов) сајы кетдикчә артыр. Талыш мешәләри сүр'әтлә сәјрәлир, Тәртәрчајын әтраф мешәләри горху алтындадыр. Масаллы, Лерик, Ләнкәран, Астара, Јардымлы рајонларында мешәләр сәјрәлдикчә дағ јамачларында ерозија күчләнир, мешә "мүһүм торпаггорујучу вә су мәнбәји кими өз әһәмијјәтини итирир". Мардакерт вә Кәлбәчәр рајонларында да беләдир. Јер үзүндә јалныз Азәрбајчанын Ләнкәран зонасында вә аз бир һиссәси дә Чәнуби Азәрбајчанда галмыш, сәнаједә металы әвәз едән дәмирағачынын, Јер үзүндә јалныз бизим республикамызда олан Елаар шамынын, ССРИ-дә јалныз Нахчыванда тәсадүф едилән нарбәнд ағачларынын да тәләји һаггында дүшүнмәк лазым кәлир.

Сонракы илләрдә мешәләр бардә чох күчлү гәрарлар чыхарыл-масына, тәдбирләр көрүлмәсинә бахмајараг, Азәрбајчан КГТ МК-нын вә Назирләр Советинин гәбул етдији гәрарында (30 нәјабр, 1982) кәстәрилир ки, тәкчә сон ики илдә нә аз, нә азачыг—1400 һектардан чох мешә саһәси мәнв едилмишдир. "Һәјәчан тәбили" китабында мешәләри корлајанлардан сәһбәт кәдәркән һаглы олараг бир сыра рајонларда "Јашыл аловун"—газын олмамасы бир факт кими кәтирилир вә әсасландырылыр. Бу да хүсуси гәјд едилир ки, Азәрбајчанын Кәлбәчәр әразисиндән кечиб Чермуха апарылмыш газ кәмәриндән, јенидән хүсуси ичазә истәјиб, "Чермухдан Истисуја газ кәмәри чәкмәји" тәклиф едәнләрин һәрәкәтләри доғрудан да күлүш доғурур. Бах, елә мешәләри, торпағы кор гојанлар да мәнз белә гәјри-тәшәббүскаг тәсәррүфат башчыларыдыр. Бу она бәнзәјир ки, өзүн өз сәләһијјәтини башгаларына тапшырыб сонра да өз торпағыны, сујуну горумаг үчүн ондан ичазә истәјәсән. Мешәләри Күрчүстанда, Ермәнистанда, Русијада... нијә отармырлар? Бир будағы кәсән

мәһкәмә гаршысында дајанмалы олур. Дүнјанын һеч бир өлкәсиндә мешәјә, торпаға, тәбии сөрвәтләрә биздәки гәдәр лагәјдлик јохдур. Гарајазы вә Султанбүд мешәләринә диван тутанлара нә етдиләр ки, о бириләри дә ондан ибрәт кәтүрсүнләр?! Биздә сәлә хырсыз, гансыз тәсәррүфат рәһбәрләри вар ки, онлар бир мешәни бир кечәдә булдозерин хортумуна вериб, јерлә јексан едирләр. Јухары тәшкилатлардан башға кимин һаггы вә сәләһијјәти чатар ки, беләләринә көзүн үстә гашын вар дәјә билсин. Мән һәлә горхурам ки, беләләринин бурунлары ағыллы-башлы овулмаса, бизи гуру јурдада гәјсунлар.

Китабада "Јашыл чијәр" адлы классик бир мөгалә вар. Бурада АДР-дә мешәјә олан јүксәк инсани гәјғядан чох тутарлы, ибрәтли нүмунәләр кәтирилир. Мешә үчүн чох нүмунәви гәјғынын јарадылмасындан бәһс едилир. Мән бу гәјғыны Кисловодск, Пјатигорск, Теберда... тәрәфләрдә дә көрмүшәм, һәтта мешәнин бир дәстә отуну бичмәк дә гадағандыр, чүнки о да мешә һејванларынын гисмәтидир. Амма сиз кәдин Нахчыванын ән аз мешә әразиси олан Батабат тәрәфләрә бахын. Мешәјә о гәдәр гәјун, кечи дәриси, шүшә сынығы, чиркли бағырсаг төкүбләр ки, адамнын башынын түкү габарыр. Тәбиәт үзәриндәки инсафсызлыг вә зоракылыг бизим мешәләримизин аз гәлә һамысыны фәчиәли вәзијјәтә салмышдыр. Көләчәк нәсәлә дәриси сојулмуш, торпағы шорлашмыш, мешәси јәғмаланмыш Азәрбајҗан дәјил, тәбиәти баһар либасы кәјмиш, мешә әтирли, торпағынын һәр гарышы барлы-бәһәрли Азәрбајҗан лазымдыр. "Һәјәчан тәбили" китабы илк нөвбәдә бизим доғма Азәрбајҗаныммызы белә барлы-бәһәрли көрмәјә чағырыр.

Тәбиәтлә сәлә рәфтар етмәк лазымдыр ки, һејванлар да разы галсын. Гарталы мәрһәмәт көзләмәјә вадар етмәк, кәјраны, чүјүрү, маралы көзүјашлы гәјмаг, пәләнки, шири мешәсиз гәјуб јазыг вәзијјәтә салмаг тәбиәтә дә, онун чанлыларына да гәсд етмәкдир. Норвечдә тәбиәти горумаг һаггында ганун илк дөфә 1910-чу илдә гәбул едилмишдир. Вә бу ганун әсасында јарадылан Мүһафизә Шурасы һөкүмәтин ән јахын мәсләһәтчи органыдыр. АФР-дә әтраф мүнһити чиркләндирәнләр чинајәт мәс'улијјәтинә чәләб едилирләр. Беләләри ја 100 марка чәримә вермәли, ја да 10 ил азадлыгдан мәһрум олунамалыдырлар. Ә'ла ганундур. Белә олмаса, ачкөзләр тәбиәти һәлә чох чапыб-талајачаглар. Әкәр биз һәм өз сәадәтимизи, һәм дә бүтүн чанлылар аләминин, торпағын бәрәкәт вә түкәнмәзлијини әбәди сахламаг истәјириксә, кәрәк тәбиәтә доғма өвлад

мүнасибәти бәсләжәк. Унутмајаг ки, "Биз тохучулугда һөрүмчәкләрин, ев тикмәкдә гарангушларын, охумагда бүлбүлләрин шакирдләријик" (Демокрит). "Һеч бир китаб инсанын билијини тәбиәт гәдәр зәнкинләшдирә билмәз" (Фејербәх). Кәрәк һамымыз јада сахлајаг ки, "Тәбиәтин чана кәстәрдији шән, күчлү, тәрбијәдичи тә'сири ушаглар үчүн һеч бир шеј әвәз едә билмәз" (Ушински).

"Һәјәчан тәбили"ндә минерал суларын, батырылан булагларын, азалмыш балыгларын, мејвә бағларынын... вәзијјәтино дә мүхтәсәрчә нәзәр салаг. Мүәллифин һарајы бир саһә илә мөһдудлашыб галмыр. Тәбии сәрвәтләримизин мүхтәлиф кушәләринә јајылыр. Минерал булагларын сајы миндән артыг олан республикамызда 200-ә гәдәр мүәличәви әһәмијјәтли мәнбә вар. Алим-публисист халға архаланыб дејир: "Дүшмән торпағымыза һүчүм едәндә һәр шејдән габаг булаглары горујун. Булаглар әлимиздә галса, дүшмәндән горунамаг асандыр. Дүшмәнә һүчүм едәндә ән әввәл ичмәли суларыны әлиндән алын. Судан мөһрум олан дүшмәни әзмәк асандыр".

Мә'лумдур ки, республикада истәһсал олуан нефтин бир литри дөвләтә гәпик јарыма сатылыр. "Сираб"ын, јахуд "Бадамлы"нын бир шүшәси исә 4-5 дәфә нефтдән баһадыр. "Көшк вә аптекләрдә сатылан минерал сујун бир литри колхоз вә совхозлардан алынан бир литр сүдүн гијмәтинә бәрәбәрдир". Бу кими тутарлы фактлардан сонра фикирләширсән ки, онда нә үчүн чајлара ахыб кедән сулар шүшәләрә долдурулуб пула чеврилмәсин? Биз һәлә ону демирик ки, су сарыдан да республикамыз адамбашына кәрә сонунчу јерләрдә дајаныр. Тәәссүф ки, хәјли иш көрүлсә дә, минерал суларымызын вәзијјәти јәнә дә гәнаәтләндиричи дејилдир.

Бәс гушларын вәзијјәти нечәдир?

Китабда охујуруг: "Гуш сәси олмасајды, тәбиәт лал-кар оларды. Гушлар тәбиәтин ән чаныл, поетик бир әләмидир. Гушсуз тәбиәт мизрабсыз тара бәнзәр".

Чох образлы вә постик дејилмишдир. Тәкчә тәбиәт дејил, инсанлар да гуш сәсиндән, авазындан чох шејә әхз едибләр. Мешәсиз, бағ-бағатсыз гушларын чохалачағыны, артачағыны да тәсәввүр етмәк чәтиндир. Китабда алим бир гәдәр патетик шәкилдә мәгаләләринин бириндә сорушур ки, нә үчүн АДР-ин мешәләриндә марал, чүјүр, габан, дағ кечиси сүрү илә көздији һалда, бизим мешәләрдә бунлар бармагла сајылсын? Һәтта о, јашлы адамларын сәјләдикләринә әсәслаңыб кәстәрир ки, лап бу јахын кечмишә гәдәр Гарабағ, Мил, Муған вә Ширван дүзәнликләриндә аддымбашына чәјран сүрүләри

илә растлашмаг оларды. Бәс инди онлар нијо көрүнмүрләр? Нә үчүн тәбиәтдә бу надир һејванлары инди, нечә дејәрләр, әличыраглы да ахтарыб тапмаг мүмкүн дејил? Нијо көрә Муғанда онларын нәсли тамам кәсилмишдир?

Китабда Хәзәрин гижмәтли күрүсүнә, балыгларына да хәјли јер верилмишдир. Мәһз бу күн бизи күрүјә, балыға һәсрәт гојанлар да слә торпаға, мешәјә лагејд јанашанлардыр. Гаракүрүлү балыглар јалныз Хәзәрдә јашајарды вә дүнјада истеһсал едилән күрүнүн 90%-ни әсәсән Азәрбајчан вәсәрди. Китабда охујуруг ки, Хәзәр дөнизи әсрләр боју милјонларла адамы јүксәк кәјфијјәтли зүлал маддәси илә гидаландырдығы һалда, инди онун чүзи һиссәсини белә верә билмир. Габагларда Хәзәрдә вә Күр чајында 100 сәнтһәсләрлә гызылбалыг тутулдуғу һалда, инди чохумуз бу гижмәтли нәмотә тamarзы галмышыг. Әсәрдә чох сәрраст дејилдији кими, инди "тәбии сәрвәтләри истисмар сдән чох, онун муһафизәсинә вә бәрпа олунамасына иә чан јандыран, гајғысына галан аздыр".

Мүәллиф бунунда да кифајәтләнмир. "Һаны дадлы мейвәләримиз?", "Һаны сәнин чәјранларын, Чәјранчөлүм?", "Тәбиәти севмәк вә онун сәрвәтләриндән истифадә етмәк үмүмхалг ишидир"—дејә хүсуси башлыгларла һарај гопарыб һамыны ајаға галдырмаға чалышыр. Мешәләрин чыр вә дадлы мейвәләрини топламаг, мин һектарларла сәһәләрдә гоз ағачлары әкмәк сәһәсиндә дә сјни јанғыны һисс едирик.

Көркәмли шаиримиз Мәммәд Араз китаба "Алими дүшүндүрән проблемләр" адлы мүғәддимә јазмышдыр. Бурада дејилир ки, алимин тохундуғу еколожи проблем нәинки актуаллығыны итириб, әксинә, јени тикинтиләрин артмасы, јени јолларын чәкилмәси, атмосферә, су һөвзәләринә, бөјүк шәһәрләрин әтрафына атылан туллантаыларын һәддини ашмасы бүтүн дүнја мигјасында ајдын ағыл сәһибләрини даһа артыг һәјәчана кәтирир.

Бүтүнлүкдә бизә белә кәлир ки, "Һәјәчан тәбили" китабы торпағымыза, тәбиәтимизә бөјүк гајғынын сәмими ифадәсидир вә публисистикамызын бу чидди мәсәлә илә нечә јахындан мөшғул олдуғуну ајдын кәстәрир.

ТӘБИӘТ ВУРҒУНУ, АЛИМ, ВӘТӘНДАШ

Вәтән мұһарибәсинин ағыр илләри... Ғышдыр. Ағачлар буз бағлајыб. Ғушбашы ғар јағыр. Үфүғләр архасында атылан топларын боғуг сәдасы кәлир. Өлүм-дирим вурушларында ғәһрәмәнчасына һәлак олмуш Вәтән оғулларыны сәһра госпиталынын өлүханасындан чыхарыб ғардашлығ мөзарында дәфн етмәжә апарырлар.

Бир аздан түфонкләрдән ачылан јајлым атәши курлајачағ. Халгын ғәләбәси үчүн чанларыны ғурбан вермиш икидләр бир мөзарда әбдијјәт јухусуна кедәчәкләр.

Јаған ғар икидләрин үзүнә ғонур, кирпикләриндә буз бағлајырды. Икидләри апаран әскәрләрдән бири бу ан һәјрәт ичиндә донуб ғалыр. Дәфн едилмәжә апарыланлардан биринин үзүнә ғонан ғар дәнәләри о дәғигә әријирди. Ғар дәнәләри тәр дамлаларына чеврилирди. Демәли, о, дири иди. Бәдәниндә һәрәрәт варды. Әскәр һәјрәтини јолдашларына деди. Тез һәкимләр кәлди.

Бир аздан јенә дә һәммин хостәхана... Тә'чили дава-дәрман... О күн инди дүнја шәһрәтли, кәркәмли алиминиз академик һәсән Әлијевин икинчи тәвәллүд күнү олду.

Дәјүшләрдән ғәһрәмәнчасына чыхмыш Вәтән оғлу өлүмлә вурушмадан икидчәсинә чыхмышды. Беләликлә, анчағ хошбәхт бир тәсадүф халғымызын бөјүк әвладыны бизә ғәјтармышдыр.

10 јашындан Нахчыванда муздурлуғун ачысыны дадмыш һәсән Әлијев тәләјини китаба, тәһсилә бағламышдыр. Һәлә чобанлығ етдији күнләрдә о илк дәфә әлине китаб алыб, танышлардан ешитдији һәрфләри һөччәләжә-һөччәләжә әзбәрләмишдир. Тәбиәт ғәјнунда нә ғәдәр китаблар охумушдыр. Онун илк мәктәби, аудиторијасы тәбиәт өзү олмушдыр. Бу, кәләчәк алимин илк әлине мө'чүзәси иди. Һарада ишләјирсә ишләсин јекәнә амалы Азәрбајҗан тәбиәтини, онун сәрвәтини ғорумағ, инкишаф етдирмәк вә бүтүн дүнјада танытмағдыр.

Тәјјарә 10 мин метр јүксәкликдә учур. Москва—Бақы. Биздән ашағыда ағаппағ ғаты булудлар көј үзүнү тамам тутмушдыр.

Биз јан-јана отурмушуг. О, ғаты булудлара бахыр вә булудлар алтындакы јамјашыл, күнәшли, нурлу бир дүнјадан сәһбәт ачыр:

— Бакыја дүшөн кими Галаалтыја кедәчәјом. Билирсиниз, Галаалтынын сују нечә мө'чүзәдир? Орда јени санаторијалар башламышыг тикмәјо. Инди јоллар да салырыг. Бакыдан ора ән чоху ики саатдыр. Пајтахтдан ики саатлыгда дунја әһәмијјәтли курорт. Бу билирсиниз, бизим үчүн нә гәдәр бәјүк әһәмијјәтә маликдир?

О, елә илһамла данышыр ки, лап адамы сәһрләјир.

— Ахы нијә Трусковетсә кедәсән, нијә Карловы-Варыја јоллана-сан? Бир аз сусуб әләвә едир:

— Сов. ИКП Мәркәзи Комитәси Хәзәр саһилиндәки курорт зонасыны инкишаф етдирмәк һаггында тарихи гәрар чыхармышдыр. Бу күн чаһаншүмүл гәләбәләр газанан Азәрбајчанын сабаһыны һеч билирсиниз нечә нурлу, ишыглы көрүрәм? Биз инди башга јерләрә мүаличәјә кедирик. Күн кәләчәк ки, бүтүн дунја истираһәтә, мүаличәјә Азәрбајчана ахышачагдыр.

Онун сәсиндә гүрүр һисси дујулур. Бирдән нәјисә хатырлајараг сөзүнә давам едир:

— Һәлә нә гәдәр мүаличә суларымыз вар ки, там истифада етмирик. Бу пызыл гүјмәтли сулар бош-бошуна ахыб кедир. Дүздүр, Кәләбәчәр Истисујунда кичирик бир санаторија тикилиб. Амма бу, тәләбаты һеч чүр өдәјә билмәз. Јај күнү әтраф кәндләрдән чамаат бура ахышыб кәлир. Һәрә бир алачыг гурур. Еләчә о гајнаја-гајнаја ахан, фәвварә вуран судан ичиб сағламлыг тапырлар. Бурада санаторијалар, пансионатлар, мотелләр салмаг чох вачибдир.

Бу ан мәним јадыма бир һадисә дүшдү: 20 ил әввәл Карловы-Варыја мүаличәјә кетмишдим. Мәһрибан, гајғыкеш һәкимим илк сәһбәтимиздә мәнән һарадан кәлдијими сорушду. Мән чаваб вердим ки, Азәрбајчандан. Һәким өз һејрәтини кизләдә билмәди:

— Азәрбајчандан бураја мүаличәјә? Ахы, сиздә Истису вар. О, мүаличә хәссәсилә бизим судан да бәлкә даһа тә'сирлидир.—Вә әләвә етди:—Мән о сујун тәркибилә танышам. Бу бародә чох охумушам.

Мән онда һәкимә дејә билмәдим ки, Истисуда күтләви мүаличә үчүн лазыми шәраит һәлә јохдур. Академик исә өз сөзүнә давам едирди:

— Һәлә бәс Нахчыван минерал сулары. Һеч бирчә фаизиндән истифада олунмур. Вајхыр сују аднандыр. 5 метрә гәдәр фәвварә вурур. Бу сујун тәркиби Јессентуки суларынын тәркибинә бәнзәрдир. Истифада етмәк олар? Әләбәттә, олар! Һәлә "Сираб", "Бадамлы". Гәһрәман нефтчиләримизин јер гатларындан чыхардығы нефтин бир литри гәпик јарыма сатылыр. "Сираб"ын, "Бадамлы"нын исә бирчә

шүшөсү ондан 4-5 дөфө баһадыр. Онда бөс бу сулар бош јерө нијө ахыб кетсин? Сулар нәинки һавајы ахыб кедир, мадди зијан вурур, һәм дө ахдыгча мүнбит торпагларымызы да дузлашдырыр, јарарсыз едир.

О, тәбиәтдән тәбии бир илһамла данышырды. Тәбиәт шаирдир. Бөс тәбиәти дәрин мәнһәббәтлә севән инсана нә ад верөк? Тәбиәт вурғуну! Шаир тәбиәтин шаиранә оғлу! Онун сәсиндө гајғыјла јанашы, бир һөјөчан да варды, јанғы да, нараһатлыг да. Бу, вәтәндашлыг гајғысы, вәтәндашлыг һөјөчаны, вәтәндашлыг мәнһәббәти иди.

... Сәһбәт ширин оланда вахтын нечө кечдијини билмирсән. Тәјјарө артыг доғма Бақы лиманына снирди. Һ. Әлијев портфелиндән бир китаб чыхарды. Бу, онун мәшһур "Һөјөчан тәбили" әсәринин икинчи нәшри иди. О, китаба автограф јазыб мәнә төгдим етди. Китабы унутулмаз көрүшдән унутулмаз бир хатирө кими төбул етдим.

Мән "Һөјөчан тәбили" китабынын илк нәшрини нечө ил әввәл бөјүк диггәт вә марагла охумушдум. Мүәллифин бүтүн вәтәндашлыг дүшүнчәләринә, тәбиәтимизи горујуб сахламаг һагғындакы фикирләринә үрөкдән шәрик олмушдум. Икинчи нәшр биринчи нәшрдән чох фәргләнир—һәм кәјфијјәти, һәм дө гојулдуғу проблемләрин јенилији вә кенишлији илә. Бу олдугча нәфис шәкилдө бурахылмыш китабы мүәллифин өзүнүн чәкдији рәнкли фотошәкилләр зәнкинләшдирмишди. Инди биз надир тәбиәт сәвәтләримиз һагғында охумагла јанашы, онлары әјани көрүрүк дө. Мәсәлә, миниллик чинарларымызы, әзәмәтли ардыч ағачыны, мүгәддәс шабәлидлары, дәмирағачлары, Елдар шамларыны, мөһтөшәм дағларымызы, дағларымызын мави инчиси Көј көлү, әфсанәви Чыраггала абидәсини, шәфа булагларымызы вә и.а.

Мүәллиф бизә билдирир ки, бу һөјөчан тәбили бизим һамымызын үрөјиндә әзәмәтлә сәсләнмәли, бизи тәбиәт гаршысында мәс'улијјәтә чағырмалыдыр. Чүнки тәбиәти горумаг анчаг тәбиәтшүнасларын борчу јох, үмүмхалг ишидир. Тәбиәт бүтүн сәвәтини бизә сәхавәтлә верир—әвәзиндә анчаг диггәт, һөрмәт вә мәнһәббәт умур. Күнөш, торпаг, су тәмәннасыздыр!

Мүәллиф ачыг, сәмими үрөклә тәбиәтин нә гәдәр гапалы сирләрини бизә ачыб сөјләјир, бизимлә инам вә е'тибар дили илә данышараг јерө, кәјә мәнһәббәт ашылајыр.

О, торпагдан данышанда ону мадди вә фәлсәфи бир варлыг кими төбул едир вә дејир: "Инсан үчүн торпагдан кәнар тәбиәт анлајышы

јохдур”.

О, ағачлардан данышанда елә бил чанлы инсанлардан сөһбәт ачыр: "Јашыллыға өлчүсүз-бичимсиз һүчүм инсана гаршы јөнәлмиш ән ағыр мұһарибәдир”.

О, тәбиәтимизин ганадлы өвладларындан данышанда исә чох шаирано бир нәтичәјә кәлир: "Гушсуз тәбиәт мизрабсыз тар кимидир”.

Кәлләрдән данышанда исә...

Бу мәсәләдә хусуси дајанмаға дәјәр. "Һәјәчан тәбили"нин биринчи нәшриндә академик Н. Әлијев Көј кәлүн бахымсызлығындан үрәк ағысы илә данышмышды. О, бура маһынла кәлән гонагларын ағачлары рәһмсизчәсинә ғырмасындан, кәлүн саһили боју очаглар чатмасындан, әтрафы зибилләјиб, јанғын тәһлүкәси тәрәтмәсиндән гәзәблә јазырды. Бу өзү чох бөјүк һәјәчан тәбили иди. Көј кәлү—јашыл әһатәли, чанды мави музәјимизи тәмиз, саф, ләјәғәтли сахламағ һаһмызын мүғәддәс борчудур. Она көрәдир ки, вәтәндаш алимимизин һәјәчан тәбили бүтүн халғ тәрәфиндән тәғдир олунду, партијамыз вә халғмыз тәрәфиндән разылығ һиссиә динләнди. Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин хусуси гәрары илә Көј кәл горуғунда лазыми гәјдә-ғанун јарадылды. Көј кәлә вә онун мешәләринә узанан рәһмсиз әлләр кәсилди.

"Һәјәчан тәбили" әсәринин бу мә’нәви гәләбәси үмумхалғ севинчинә сәбәб олды.

Јери кәлишкән, мәни дүшүндүрән бир фикри демәк истәјирәм. Мә’лумдур ки, дүнјадә көкү кәсилмәкдә олан гушлар, һејванлар "Гырмызы китаб"а салыныр. Мәнә елә кәлир ки, "Гырмызы китаб"ла јанашы, "Мави китаб"ын да јаранмасы вахты чатмышдыр. Бу "Мави китаб"а ајры-ајры мүәссисәләрин, фабрик вә заводларын чиркләндирдији дәннәләр, чајлар, кәлләр, дәрјачалар салынса, чох мөгсәдәруғун олар. Чүнки бу, сијаси-сосиал характерли бир ишдир.

"Һәјәчан тәбили" китабынын бир фәсли көркәмли сәнәткарымыз, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, халғ шаири Сүләјман Рүстәмә мәктуб шәклиндә јазылмышдыр.

Мүәллиф бурада Абшеронун надир нә’мәтләриндән, гуру субтропик мејвәләрдән—иннаб, бадам, пүстә, зәјтундан данышыр, онларын инсан үчүн тәбии хејриндән, еләчә дә заһири көзәләјиндән кениш сөһбәт ачыр вә о нәтичәјә кәлир ки, бу биткиләрин Абшерон јарымадасында кенишләндирилмәси чох ваһибдир. Биринчи она көрә ки, Абшеронда бунун үчүн әлвәришли шәраит вар: һәр күнәш, дәннәз һавасы, мүнбит торпағ вә мә’тәдил иклим. Иккинчи она көрә

ки, бу надир не'мәтләр һәр јердә битмир. Онлар Абшерону севиб-сечибләр, биз дә онлары севиб бәсләмәлијик.

Академик Н. Әлијев тәбиәт абидәләри һаггында чох шаиранә сөһбәт ачыр. О гејд едир ки, тәбиәт абидәләрини горумаг үчүн шәраит Бөјүк Октјабр ингилабындан сонра јаранмышдыр. Бунлар бизим мөһтәшәм горугларымыздыр: Гызылағач, Зағатала, Түрјанчај, Көј көл, Пиргулу, Ширван вә бир сыра башга горуглар тәбии сәрвәтләримизин горунуб сахланмасында бөјүк тарихи иш көрмүшләр. Лакин бунунла бә'зән мешә вә дүзәнликләримиздә накаһан күллә сәси ешидилер, уча-уча ағачлар рәһмсиз балталар әлиндән һарај чәкирләр.

Вахтилә бөјүк шаиримиз Сәмәд Вурғун бәсләләрини нифрәт вә гәзәблә дамғаламышдыр:

Гыјма өз ганына бојана чәјран,
Көр нечә јарашыр Мугана чәјран.

Академик Н. Әлијев тәбиәт абидәләримиздән данышаркән ардыч, дөмирағачы, Елдар шамы, шабалыд, саггызағачы, палыд вә чинар ағачларымызын тәлејиндән—бу күнүндән, көләчәјиндән һәрәртлә сөһбәт ачыр. О јазыр: "Елдар шамы исә тәбии һалда Јер күрәсиндә јеканә Елдар ојуғу дағынын шимал јамачында, чөмиси 390 гектар саһәдә галмышдыр". Демәли, дүнјанын бу надир, көзәл не'мәти анчаг бизим торпагдадыр. Ону горумагдан вә интишар етдирмәкдән шәрәфли вәзифә олармы?

Мүәллиф һаглы олараг бизә өјүд-нәсиһәт верир: "Бешини басдыр-сан, бири галар, бир көтүклү ағачы горусан, 5-6 пәһрә верәр". Сонра китабда мәғрур, әзәмәтли чинарларымыздан јана-јана сөһбәт ачыр. Ахы, бу чинарларымызын чоху биканәлик (белә һалда биканәлик өзү дә чинајәтдир), бахымсызлыг үзүндән биздән үз дөндәрир, гурујур, солур. Бир чинарын мөһви әсрләрин фәлакәти дәмәкдир. Бурада мүәллиф һәр дәфә һаымызын һејранлыгга көлкәсиндә динчәлдијимиз мөһтәшәм Ағдаш чинарыны нүмунә көтирир. Бу чинарын ојуғу анбара чеврилмиш, ағача мыхлар вурулмуш, башына мин чүр бәла көтирилмишдир. Она көрә дә гочаман чинар артыг күчдән дүшмүш, бәлкә дә өмрүнүн сон илләрини јашајыр. Биз ону—әсрләрин јадикарыны, тәбиәт музејимизин надир бир експонаты кими горужуб сахламалы, нәсилдән-нәсилләрә әрмаған кими чатдырмалыјыг.

Мүәллиф ардыч ағачы барәдә чох әтрафлы мә'лумат верир, "көзү кәч сөнән" бу ағачы гырылмагдан горумаға чағырыр. О јазыр: "Инди

һәр бир ардың ағачына бир мүгәддәс "жашыл һејкәл" кими бахмаг лазымдыр".

Жашыл һејкәл! Нә көзәл дејилмишдир! Тәбиәтин өзүнүн өзүнә һејкәли - инсан наминә, һәјат наминә учалан абида...

Ладыма сон илләр республикамызда кечирилән жашыл бешилликләр дүшүр. Вә мӯәллиф мәним бу дүшүнчәләримә өз китабында чох јашшы җаваб верир: "Әкәр 70-чи илдә шәһәрдә (сәһбәт Бақыдан кедир) адамбашына 6,5 квадратметр жашыл саһә дүшүрдүсә, 75-чи илдә бу көстәричи 17,5 квадратметрә (көрүн нә гәдәр сыҗрајыш олмушдур) чатдырылмышдыр",—вә сонра мӯәллиф фикрини тамамлајараг дејир: "Инди Бақыда һәр нәфәрә 22 квадратметр жашыллыг дүшүр". Доғрудан да гыса бир мүддәтдә нә гәдәр бөјүк ишләр көрүлмүшдүр. "Жашыл бешиллик" хүсусилә пајтахтымызы жашыл өртүјә бүрүмүшдүр. Бу, инсанларын сағламлыгы јолунда апарылан һуманист сијасәтин бариз нүмунәсидир. Дүнја үзәриндә мешәләрин, жашыллыгларын мәһвә дүҗар олдуғу бир вахтда республикамызын бу саһәдәки бөјүк сыҗрајышы мисилсиз бир һадисәдир. Чүнки академик һ. Әлијевин дедији кими, "инсан өзү өзүнүн кешикчиси олмалыдыр. Тәбиәтә мүнәсибәтдә јубанмаг исә чох јашамаға јубанмагдыр". Бу фикирлә разылашмамаг олмаз.

Дөврүмүзүн чох вачиб проблемләрини галдыран "Һәјочан тәбили" китабыны онун мӯәллифинә миннәтдарлыг һисси дујараг охујуб сонә чатдым. Ону да гејд етмәлијом ки, әсәр Азәрбајҗан Дөвләт Нәшријаты тәрәфиндән јүксәк зөвглә бурахылмышдыр. Бу китабла дүнја миғјасына алныачыг чыхмаг олар. Китаба севимли шаиримиз, "Азәрбајҗан тәбиәти" журналынын мәс'ул редактору Мәммәд Араз шаиранә кириш сөзү јазмышдыр.

Академик һ. Әлијев бизи бир даһа тәбиәтин аһәнкһини, вәһдәтини горујуб сахламаға, о аһәнки, вәһдәти позанлара гаршы амансыз олмаға чағырыр. Биз алимин сәсинә сәс верәрәк, онун өз сөзләрилә дејирик: "Бу аһәнк нәдир? Бу аһәнк торпагдыр, судур, һавадыр, жашыллыгдыр, чанлы аләмдир, онларла инсанын тәмасыдыр. Тәкликдә бунларын һеч бири дејил, үмумиликдә һамысынын вәһдәтидир. Бизим бүтүн сә'јәримиз республика тәбиәтинин вәһдәтини горумағы адамлара тәлгин етмәкдән ибарәтдир".

Бу хејрхәһ, нәчиб бир вәтәндашын һәгигәт сәсидир.

"Әдәбијат вә инчәсәһәт" гәзети
3 феврал 1984-чү ил

ЈҮКСӘК ВӘТӘНДАШЛЫГ МӨВГЕЈИ

Академик Һәсән Әлијев и нә вахтдан таныдығымы дәгиг дејә билмәрәм, лакин ән азы 65-70-чи илләрдән танышлығымыз вар иди. Мәним диггәтими Һәсән Әлијевин вәтәндашлыг мөвгәји вә фәаллығы чәлб едирди. Елмләр Академијасы Рәјасәт Һеј'әтинин ичласларында, үмүми јығынчагларда о, даим өз принципал мөвгәјиндән чыхыш едирди. Јахшы јадымдадыр, Рәјасәт Һеј'әти ичласларындан бириндә академик Н. Әлијев Минкәчевир Истилик-Електрик Стансијасынын инша олуначағы һалда онун әтраф мүһитә верәчәји зијан һаггында рөгәмләр кәтирмәклә кәскин чыхыш етди вә гәти тәләб етди ки, Академија ИЕС-ин ләјһәси әлејһинә өз әсәсини галдырсын вә онун һәјата кечмәсинә јәл вермәсин. Һәсән Әлијевин ишә гарышмасы ИЕС-ин иншасы вә фәалијәти нәтичәсиндә дејә биләчәк зијаны мүмкүн гәдәр азалтды. Белә ки, онун түстү борусунун һүндүрлүјү тәхминән ики дәфә артырылды, стансијанын өзү Минкәчевир су һөвзәсиндән хејли узаглашдырылды, техники тәкмилләшдирмәләр апарылды вә с.

Дикәр бир мәсәлә—Азәрбајчанда АЕС тикилмәси музакирә едилди. Академик Н. Әлијев чох гәтијјәтлә бунун әлејһинә чыхды вә дәрин мәнтиглә әсәсләндирды ки, бу, Азәрбајчана фәлакәт кәтирә биләр. Шүбһәсиз ки, бу мәсәләнин тә'хирә салынмасында Һәсән Әлијевин чох бәјүк ролу олду. Һәсән Әлијев һабелә Азәрбајчанын јахын гоншулуғунда Ермәнистан ССР адландырылан республиканын әразисиндә АЕС тикилмәсинә дә чох чәсарәтлә с'тиразыны билдирди, бу стансијанын Азәрбајчан үчүн потенциал тәһләкә тәшкил етдијини кәстәрди. О, гејд етди ки, фашист тәбиәтли ермәниләрин АЕС јаратмасынын бизим үчүн икитәрәфли тәһләкәси вардыр. Сејмик зонада јерләшән бу объект тәбии һадисәләр нәтичәсиндә әтрафа фәлакәт кәтирә биләр вә бундан әлава ермәниләрә атом силаһы әлдә етмәк имканы верәр.

Академик Һәсән Әлијевин јүксәк вәтәндашлыг мөвгәји вә инсани кејфијјәти дикәр бир мәсәләдә дә өзүнү кәстәрди.

1970-чи илләрин әввәлләри иди. Һәсән мүәллимлә Академијанын

һәјәтиндә компүтерләрин тәтбиғи һағғында сәһбәт едирдик. Сәһбәт заманы мән Һәсән мүәллимә компүтерләрин тәтбиғ даирәсинин кенишлијини нүмајиш етдирмәк мәғсәдилә дедим ки, мәсәлән, сүрүчүлүк вәсигәси үчүн олан имтаһанлары јүз фаиз объективликлә компүтер вәситәсилә һәјата кечирмәк мүмкүндүр. Бу фикир Һәсән мүәллимдә көзләмәдијим дәрәчәдә марағ ојатды. О мөндән сорушду ки, бәс биз нијә буну етмирик? Мән изаһ етдим ки, бу елә дә асан мәсәлә дејил. Мәсәләни һәлл етмәк сәләһијәтиндә олан адамлар јәгин ки, буну һәјата кечирмәјә марағ кәстөрмәзләр. О, сәбәбини сорушдугда мән сәмимијјәтлә билдирдим ки, бу мәсәләнин һәллинә күчү чатан адамлар мөни һеч гәбул белә етмәзләр, онларла һеч телефонла данышмағ имканым да јохдур. Һәсән мүәллим наразы һалда башыны булады вә мөнә јухарыја—онун иш отағына кетмәји тәклиф етди. Һәмин илләрдә о, Чоғрафија Институтунун директору иди. Һөкүмәт телефону илә зәнк чалыб мәсәләни данышды. Сонра исә мөнә тәрәф дөнүб: "Бала, сабаһ саат 3-дә сәни көзләјәчәк, кет Арифин јанына, о бу мәсәләни һәлл едәр, чох ағыллы, гана чағлы оғландыр", - деди. Мән Ариф Һејдәрову таныјырдым; бизи Москвада Академијанын президенти Һәсән Абдуллајев таныш етмишди. Она көрә дә тәрәддүд етмәдән дејилән вахт ДИН-ә кәлдим. Доғрудан да мәнн көзләјирдиләр. Назир Ариф Һејдәров мөни һөрмәт вә нәзакәтлә гаршылады. Мәсәләни данышдым, чох марағланды, хејли суал верди. Онунла ишә нәдән башлајачағымызы мүәјјонләшдирдик. Ариф Һејдәровун бизим ишләрлә белә дәриндән марағланмасы мөни чох севиндирди. Данышдығымыз кими, сәһәри күн бир ДАМ ишчиси Кибернетика Институтуна кәлиб, мөнә назирин адындан "шаблон"лары кәтирди. Елә о күндән ишә башлады.

Бир нечә күндән сонра Һәсән мүәллим мөнимлә телефонла данышды: "Нә тәһәрсән, бала, Арифин јанына кетдиңми?"—дејә сорушду. Мән һәр шеји тәфсиләтә илә она сөјләдим. "Демәли, ишләр јахшыдыр, амма мән никаран галмышдым, чох јахшы". Сәсиндә бир инчиклик һисс етдим, мән өзүм она зәнк чалмалы идим...

Беләликлә, Һәсән мүәллимин хејир-дуасы илә Дахиди Ишләр Назирлији системиндә компүтер чиһазлары ишә салынды.

1984-85-чи илләрдә Кибернетика Институту Академија шәһәрчијиндә јерләшән институтларда абонент мәнтәғәси јаратмағ тәклифи нрәли сүрмүш вә бу мәғсәдлә һәмин институтлара мәктубла мүрачиәт етмишди. Бәзи институтлар һеч чаваб да вермәдиләр, бәзиләри башдансовду чавабла бу хидмәтдән имтина етдиләр. Чоғрафија

Институту бۇ төклифи бәјәнән илк институтлардан олмагдан әләвә, һәсән мӯәллим өзү бу төклифи һәр јердә тәблиғ етмәјә башлады.

Азәрбајчан ЕА Рәјасәт һеј'әтиндә Орта Асија республикаларында тәшәккүл тапмыш гарақул чинсли гојунларын Азәрбајчана кәтирилиб бурада инкишаф етдирилмәси мәсәләси кениш мӯзакирә олунарду. Бу ишин тәшәббүскарлары әсасән Академијанын президенти һәсән Абдуллајев вә Надир Мәһдијев идиләр. Онларын һәр икиси үрәкдән инанырды ки, о гојунлар доғрудан да Азәрбајчанда тәшәккүл тапар вә бу, игтисадијјата бәјүк хејир верәр. һәсән мӯәллим чох сәмијјәтлә алимләри инандырмаға чалышды ки, белә тәшәббүс Азәрбајчанда әввәлләр дә олуб вә уғурсузлуғла нәтичәләниб. Дәвләтин пулуну наһаг јерә батырмағ лазым дејил, гојунларын Азәрбајчанда јашамасы үчүн тәбии имкан јохдур. Орта Асијада о гојунлар јем далынча 30 километрә јахын јол кедирләр, о иглимә өјрәнибләр. Лакин бу хәбәрдарлығлар лазыми тә'сир кәстәрмәди вә нәтичәдә республикамыз милјон манатларла зәрәрә дүшдү.

Тәхминән 70-чи илләрин ахыры, 80-чи илләрин әввәли оларды. Железноводскда санаторијада динчәлирдим. Парка кирәндә узагдан һәсән мӯәллими көрдүм, јанында да һәјат јолдашы. Мән онлара јахынлашдым, көрүшдүк. Онун көзләриндә, үзүндә севинч тәбәссүмү вар иди. О, севинәндә сифәти буну чох мәрибанлығла ифадә сдирди. һәсән мӯәллим јолдашына мӯрачиәтлә мәни тәғдим едиб: "Зәргәләм, һеч билирсән бу кимдир? Бу бизим әсл јерлимиздир",—деди. Мән бир гәдәр тәәччүбләндим вә "һәсән мӯәллим, мән ки, шушалыјам",—дедим. О, гәһгәһә чәкиб мәнә хитабән деди: "Сәнин о Ермәнистан билдијин вә дедијин јерләр Гарабағ ханлығынын јерләридир, биз дә Мәһдигулу ханын нәслиндәник, инди билдин?" Сонра мәнә Зәнкәзурун башына кәлән фәчиәләрдән хејли данышды...

ЧӘМИЛӘТДӘ ЈЕРИ КӨРҮНӘН АДАМ

"Ағсаггаллар ағсаггалы" дејирдиләр. Бу ада Һәсән мӯәллим ләјиг иди. Амма бә'зән утанырды, сыхылырды. О јашда кишидә ушаг мә'сумлуғу, бир мүдриклик һәјасы вар иди. Әлбәттә, свин дә ағсаггалы кәрәкди, өлкәнин дә, милләтин дә. Буну билирди. һамыја кәрәк олдуғуну да билирди вә кәрәк олурду. Бәлкә бири еһтијач үзүндән үстүнә кәлирди, һеч танымырды да. Она да кәрәк олурду.

Азәрбајчанда биринчи катибләр вә прәзидентләр дәјишдикчә, "адәтләр" дә дәјиширди. Ағсаггалы "ағсаггал" чағыраны ешитмирдим. Амма бу фәхри ады о, зәкасына, елми билијинә, һәјат тәчрүбәсинә кәрә өзү газанмышды. Чамаат исә күйәбахан кими "күн" һансы тәрәфдән чыхырдыса, үзүнү о тәрәфә чевирирди. Бу, Һәсән мӯәллимә тә'сир едирди. Тај-тушлары бир мәчлисә дә'вәт едиләндә о, "јаддан чыхырды", узаг-јахын сәфәрләр оlanda ады сијаһылара дүшмүрдү. Хидмәтләринин әвәзиндә унудулурду. Елми мүнһитдә дә "артыг" адам олмаға башлајырды.

Белә надир адамлары һәлә сағлығында икән артыг адамлар сијаһысына јазыб адларыны гараламаг, нәзәрдән салмаг тәссүф ки, бизим бир чох бөјүк вәзифә саһибләримизин биографик кәстәричиләриндә хүсуси јер тутур. Бунун үчүн Азәрбајчан тарихини, лап елә сон илләрдәки мәтбуат сәһифәләрини вәрәгләмәк кифәјәт едәр. Һәсән мӯәллим башында шимшәкләр чахан нәһәнк палыд ағачыны, сәфәримиз заманы мәнә кәстәрдiji једди јүз иллик гочаман чинары хатырладырды. Инсан тәбиәтин бир һиссәсидир, бәлкә дә өзүдүр!

Дедикләрим бу унудулмаз инсанла көрүшләримдә мүшаһидә едирдим. Елә бил һәр күн бир аз сынырды. Көрүнүр, инсан өз үрәјиндән су ичир. Ичиндәки булаглар соғулдугча, инсан да гурумаға башлајыр. һеч кәс бу күнаһлардан хали дејилди: мән дә, сән дә, о да, о бири дә. Топхана мешәсинин ермәниләр тәрәфиндән јандырылмасы һәлә габагдајды. Хочалы сојғырымы габагдајды. Јүз минләрлә сојдашымызын Ермәнистан республикасына анд едилән гәдим торпагларындан елликлә говулмасы да габагдајды. Милләти ганлы јанвар һадисәләри кәзләјирди. Ермәниләрин халгымызын кен фондуна

гәсди—кеносиди јени мәрһәләдә давам етдирилди. Парламентә рүшвәтлә депутатлар сечилди, һамы билдири вә һамы сусурду. Өн јахшы оғланларымызы тәјјарәдә вә вертолјотларда ермәниләр вуурду, Азәринформ јазырды ки, гајаја тохунуб. Нәһајәт, "күллү Гарабағын" әлдән кетмәси габагдајды. Даһа ағсагал сөзүнә мәрһәл гојан јох иди. "Һәјәчан тәбили" китабынын мүәллифи һөрмәтли академик Сократсајағы һикмәтли фикирләр сөјләјир, Фауст кими чәмијјәттә төкләнирди.

Һәсән мүәллимлә јахындан таныш олан һәр бир кәс инсанла тәбиәтин гарышығы олан бир ана мүһитә дүшүрдү. Белә адамлар өз сағлығында аз олуp. Чох олсалар белә, јенә дә биринчи, икинчи јерләр кимәсә верилмәлидир. О фитрәтән беләјди, инсанлар ичиндә инсанлыг иди, фөвгөлбәшәр дејилди. Белкә дә садочә һеч кәсдән сечилмәдијинә көрә фәргләнирди. Мә'нәви бир таразлыг јаратмаг истәјирди. Бөјүк Низами демиш, кинпәрвәр дејилди, инсанпәрвәр иди.

Он ики ил өнчә "Һәјәчан тәбили" китабыны мәнә бағышламышды. Китаб өз автографы илә: "Истәкли шаир достум..." сөзләрилә ачылырды. "Әдәбијјатчы вә рәссам олмағы арзулајаркән" тәлеји ону "тәбиәтә, торпага бағлады". Сонра да торпаг дејә-дејә торпага гарышды. Бу китаб онун мә'нәви ағрыларынын, вәтәндашлыг гејрәтинин әкс-сәдәсыјды.

Бу күнләрдә истә'дадлы тәрчүмәчи Заһид Мәһәммәдоғлу мәнә зәнк вурмушду ки, көркәмли алим, академик Будаг Будагов һәсән Әлијев һаггында хатирә китабы һазырлајыр, көрүшләринизи јазын. Елә бил чинимдән бир јүк көтүрүлдү...

"Әдәбијјат вә инчәсәнәт" гәзетиндә ишләдијим вахтлар тез-тез көрүшүрдүк. Мәғаләләрини чап едирдим. Мәни Академијада, рәһбәрлик етдији Чоғрафија Институтунда харичи өлкәләрдән алдығы мәктубларла, харичи мәтбуатда дәрч етдирдији сәми мәғаләләрилә таныш етдији о дәмләр индики кими јадымдадыр. Арада өзү чај дәмләјиб мүрәббә кәтирәрди. Онун бөјүклүјү илә сәдәлији бир-бирини тамамлајыр, инсанда мә'нәви јахынлыг, доғмалыг һисси ојадырды.

Гәзетин редаксиясында һәсән мүәллимлә харичдән кәлән мәктублары сечирдик ки, чапа һазырлајар. Һәјәт јолдашым евдән зәнк вурду, ишдә галыб-галмамағымы сорушду. Учадан, һәјәчанлы данышдығы үчүн телефон достәјиндә сөзләри ајдын ешидилди. Һәсән мүәллим нә исә һисс едәрәк, дәстәји әлимдән алды вә вәзијјәти әјрәнди. Дәстәји јерә гојандан сонра ону хәбәрдар етмәдијимә көрә

наразылыгыны билдирди.

Мәсələ беләјди ки, Јазычылар Иттифагынын катибләриндән бири евимизә зәнк вуруб "Кимин суалы вар" адлы поемадан чап етдирдијим бир фәсил үчүн мәни һәдәләмишди. Катиби баша салмышдылар ки, куја бә'зи мисралар она аиддир. Әслиндә белә шеј јох иди вә ола да билмәзди. Һәсән мӯәллим елә мәним јанымдан Иттифагын биринчи катибинә зәнк чағды, поеманы изләдијини вә һәмин парчаны охудуғуну деди.

Һәсән мӯәллимин зәнkindән сонра мәнә бир мүддәт дәјиб-долашан олмады. Сонра јени бир коллизија ујдурдулар: куја әсәр Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катибинин әлејһинәдир. Мә'нәви тәғибләр тәзәдән башлады. Бүрә ичласында гәзетин мӯзакирәсини тәшкил етмәјә наил олдулар. Ишләдијим чәмиси дәрәд ај оларды, амма үч иллик мүддәт мӯзакирә едилмәлијди—јә'ни XXV партија гурултајынын гәрарлары бахымындан гәзетин фәалијәтинә бахылмалыјды. Тәбии иди ки, баш редактору вурмағ гәсди күдүлүрдү, һәм дә биринчи катибин јанында, һалбуки мәни гәзетин баш редакторлуғуна тәклиф едән, тә'јин едән дә Биринчинин өзү олмушду—индики һөрмәтли президентимиз.

Ахырда данышмағ үчүн мәнә беш дәғигә вахт верилмишди. Бүрә ичласында мәним вәзијәтими һисс едән Һејдәр Әлијев там шәраит јаратды, истәдијин гәдәр даныш,—деди. Нечә данышдығым јадыма колмир, һәјәчанлы идим. Сонра өзү чыхышынын сонунда деди ки, гәзет јахшы чыхыр. Нормал иш шәраити јаратмағ мәгсәдилә редаксияја јени аваданлығ алынмасы барәдә тәклиф дә верди. Ичласын сонунда собирсизликлә ишдән кәтүрүлмәјими көзләјәнләр мәни тәбрик едирдиләр. Буну һәмишә миннәтдарлығла хатырламышам, инди дә хатырлајырам.

Бир күн Һәсән мӯәллимлә онун машынында Ләнкәранын Гызылағач горуғуна јола дүшдүк. Јолбоју ширин, дузлу сәһбәтләр едир, күлүмсәјир, әсәбиләшдији аңлар да олурду. Чәјранларын көкү кәсилир—дејир, Вурғунун мисраларыны хатырлајырды.

Гызылағач горуғунда дүнјанын минбир гуш нөвү вар иди. Биринчи доғо көрүрдүм: сәһрли-мә'чүзәли бир аләм! Суларын үстә, гамыш шахларында, чығырларда, гајаларда вә балача дашларын бәјрүндә гушлар јува тикмишдиләр. Гушларын вә чичәкләрин көзәллик сәркисиди. Һәсән мӯәллим гушларын, чичәкләрин, ағачларын адларыны дејир, хасијәтини тәсвир едирди. Данышдығча сафлашыр, тәбиәтләширди. Елә бил кин, гәрәз, чәмијјәт дејилән шејләрдән һеч

хәбәри јохдур.

Һәсән мұәллим надир тәбиәтә малик бир адам иди. Дејирдиләр ки, вахтилә Азәрбајчан КП МК-ның биринчи катиби Мир Чәфәр Бағыров онун исте'дад вә бачарығыны көрүб, Мәркәзи Комитәјә катиб вәзифәсинә ирәли чәкир. Лакин аз кечмир ки, һәсән мұәллим елми ишинә, өз лабораториясына ғајытмасы үчүн ичазә истәјир. Һалбуки о дөврдә белә "ичазә"ләрин дүшәр-дүшмәзи ола биләрди. Бу, һәммин илләрдә надир һадисә иди. Һәр-һалда нә ондан габаг, нә дә сонра бөјүк вәзифәсини елмә "гурбан" верәнин адыны сшитмәмишәм. Әксинә, алимләр чан атыблар ки, кедиб орада ишләсинләр. Сонра өзүндән сорушдум. Елә бир шәј олуб,—деди вә фикрә кетди.

Биз үч күн, үч кәчә Ғызылағач горуғунда тикилмиш көзәл, јарашығлы бинада, сәлигә-саһманла дүзәлдилмиш гонаг отағында галдыг.

Чохлу суал верирдим. Данышдығлары әјани олсун дејә өзү илә көтүрдүјү кинокамера васитәсилә лентләри экранда нүмајиш етдирир, онларын изаһыны верирди. Јеканә нүсхәси Лачында галан ғызыл палыд ағачы, Фүзулидә једдигардаш чинар, Ордубадда гозун ән көзәл нөвү, бадам вә с. һагғында дедикләри, ардыч ағачының көзү барәдә пиранә кәламлары ән көзәл јадикар сөзләрдә. Јәгин ки, онун архивиндә елми әһәмијјәтини итирмәмиш чохла киноленти инди дә дурур. "Азәрбајчан тәбиәти" журналыны шаир достум Мәммәд Аразла бирликдә бурахырдылар. Инди һәммин журналын сәһифәләриндә о лентләрдән сәнәдли материаллар сечиб вермәк, чәкдији шәкилләрин исә ајрыча фотосәркисини ачмаг оларды. Вахтилә бөјүк имканлары олан бу тобиәт вә инсан вурғуну бунларын һеч бирини еләмәди.

Ахырынчы күн горуғдан Ләнкәрана јола дүшдүк. О вахт Иса Мәммәдов Ләнкәранда биринчи катиб ишләјирди, јахшы ад Ғазанмишды. Һәсән мұәллими һәрәртлә гаршылады.

Күнортадан сонра биз бирликдә Ханбулан дәрјачасының саһилләрини кәздик - Көј келүн доғмача бачысыјды. Шәффаф сулар дағлара күзкү тутурду. Орада Һәсән мұәллим бизим чохла шәклимизи чәкди, мән дә өз фотоапараты илә онун шәклини чәкдим. Тәссүф ки, сонралар о тәрәфләрә јолум дүшмәди.

Нәһајәт, Ләнкәрандан Бақыја дөндүјүмүз заман јолбоју әкинсиз шоран јерләрә бахыб көкс өтүрүр, Бақыда јашыллыг салмагдан өтрү зейтун ағачының вачиблијиндән мисаллар чәкир, онларын сусузлуға дөзүмлү олдуғундан данышырды.

Бүтүн варлығы илә ел-обаја, торпаға бағлы олан бу бөјүк инсан

ше'рин, сөзүн, сөнөтин ашиги иди. Индики Милли Театрын сөнөсиндө "Бүтүн Шөрг билсин" во "Атабөлөр" пјесләримо мөнимлө бирликдө бахды, төбрик етди. О, инсаны севиндирмөкдөн зөвг алырды. Бу, һәр инсана нәсиб олмајан, бөлкө дө анаданкөлмө көзөл бир мө'нөви кејфијјөт иди.

Һәсөн мүөллим дәрдини ичиндө чөкирди. Чох севдији һәјат јолдашы дүнја ишығындан мөһрум олмушду, мүаличөлөрин исә тө'сири јох иди. О, сонралар гадыныны итирөндө дүнјасыны да итирмишди.

Индики Мөтбуат проспектиндө, "Азәрбајчан" нәшријјатынын га-бағында көрүшдүк. Салам вердим, танымады. "Кимсөн, јахшы сечө билмирәм"—деди. "Нәриманам, дедим, һәсәнзәдө Нәриман". Кефини сорушдум. "Бир аз јахына кәл. Мөни тө'рифлөјөнләр, инди телевизиядан өлөјһимө данышырлар", - деди. Шикајөт етмирди, бүтүн бунлара фөлсөфи бахмағы бачарырды во мөни дө бунлара һазыр олмаға чағырды.

Һәсөн мүөллимин голуна кириб ашағыдан доггузунчу мәртөбөјә, "Әдәбијјат во инчөсөнөт" гөзетинин јерлөшдији отаға галдырдым. Сөнбөт өлөдик, чај ичдик. Әслиндө һеч бир шеј данышмырдыг, ө мөним үзүмө бахырды, мөн онун. Фикрин ағыр сигләти үрөјимиздәјди. Сонра да һөмин мәртөбөдөн ендик ашағыја. Јенө голуна кириб Академијанын јанына гәдәр өтүрдүм. Бүтөв бир өмүр һәср етдији Чографија Институту јерлөшөн бинаја төрөф дөндү. Биз бир дө Фәхри Хијабанда көрүшөси олдуг. Һәсөн мүөллим исчө дө өзүнө охшајырды, һөјкөлтөрәш төкчө нәфөс вермөји "унутмушду".

Јерин бөһишт олсун, көзөл инсан!

ХЕЈИРХАҢ ИНСАН

Гөлбимдә силинмөз изләр бурахмыш бу аличәнаб, көврөк үрөкли шәхсијјәтлө, дүшүнән вә дүшүндүрөн инсанла ијirmi ил бир јердә ишләмишәм. Мән ондан, сөзүн әсл мә'насында, һојат дәрси алмышам. Мүәллимин сандығым бу садә, мейрибан инсан һагғында саатларла, бәлкә дө күнләрлө данышмағ олар. Онун мә'налы өмрүнүн анчағ мәнимлә бағлы бир нечә мөгамыны охучуларын диггәтинә чатдырмағы өзүмә борч билирәм. Бу мөгамларда һәсән мүәллимин нечә гајғыкеш, хејирхаһ, мәрд, чәсарәтли, принципал, вәзифә борчуна садиг вә јери кәлөндә, бир азәрбајчанлы кими тәәссүбкеш олмасы өзүнү ачығ-ајдын кестәрир.

Һәсән мүәллими Академијаја кәлдијим күндән, 1953-чү илин август ајындан таныјырам. 1954-чү ил иди, аспирантуранын биринчи курсунда охујурдум. Нә галмаға јерим, нә дө Бақы шәһориндә паспорт гејдијјатым вар иди. Күндө бир танышымын гапысында кечөләјирдим. Аспирант јолдашларымын да чохусу мәним күнүмдә иди. Бизи китабханалара, фондлара бурахмышдылар. Вәзијјәтдән чыхыш јолу ахтарырдығ. Бир күн һаумыыз топлашыб гөрара кәлдик ки, Академијанын рәһбәрлијинә мүрачигәт едөк, бәлкә бир јол тапыб аспирантлар үчүн јатағхана тәшкил едөләр. Фикирләшдик кимин јанына кедәк. Мәсләһәт олду ки, һәсән мүәллимдән башлајағ. О заман һәсән мүәллим Академијанын Рәјасәт һеј'әтинин үзвү вә академик-катиб иди. Бизи чох сөмими, күләрүзлә гаршылады. Дәрдимизи она сөјлөдик, бир аз дурухан кими олду. Сонра үзүнү бизә тутуб деди: "Ушағлар, шәһорин Зевин күчәсиндә Академија нәшријјатынын отағлары вар. Нәшријјат Ағшәһәрә көчүб, ора бош галыб. Бу јахынларда отағлары зөбт етмишдиләр, милис вәситәсилә бошалтдырмышығ. Јенә дө ораны зөбт едә биләрләр. Јај вахтыдыр, кечикмәдән кедин, һәрәниз јорғандан, дөшәкдән нәјиниз варса көтүрүн, һәләлик дөшәмәнин үстүндә дө олса јатын, мән дө Академијанын тәсәррүфат мүдиринә тапшырарам сизи бир-ики күнә лазым олан һәр шәјлә тә'мин едәр.

Буну дејиб телефон дәстәјини көтүрдү вә тәсәррүфат шө'бәси

мудирини јанына чағырды. Јанымызда она тапшырыг верди кй, бизлөрдөн дә бир нечә нәфәри көтүрүб мағазалары көзсин вә 15 нәфәрлик јатачаг дәвазиматы алсын. Нәсән мүәллимә төшөккүрүмүзү билдириб севинә-севинә дедији үнвана јолландыг. Бир-ики күн дөшәмәнин үстүндә јатдыг, сонра һәр шеј гајдасына дүшдү. Бунунла да Нәсән мүәллим Академија аспирантлар јатагханасынын әсасыны гојмуш олду. һазырда чохлаы билмир ки, чохмөртәбәли биналарда јерләшән аспирант јатагханасынын бу күнү үчүн кимә борчлудурлар. Бу һадисәдән сонра һәр дәфә онунла растлашанда миннәтдарлығымы билдирир вә бөјүк еһтирамла саламлајырдым. О да ишими, вәзијәтими хөбәр алыр, мүвәффејјәтләримә севинир вә "вахтдан сәмәрәли истифадә етмәк, чалышмаг лазымдыр" дејирди.

Тәхминән 60-чы илләрин әввәли иди. Академијанын индики Истиглал күчәсиндәки бинасына дахил оларкән Нәсән мүәллими пилләкәнләрдән чох әсәби вәзијәтдә даныша-даныша дүшдүјүнү көрдүм. Јахынлашыб салам вердим вә әһвалыны хөбәр алдым. О, ушаг сәдәләвһлүјү илә дәрдини мәнә ачды: "Бөрк гәзәбләнмишәм. Гәрибә ишләр олур. Президент чағырыб дејир ки, елмләр намизәди ола-ола академик сечилмисән, анчаг елмләр докторларынын чохусу һеч мүхбир үзв дә дејил, әризә вер, академикликдән чых. Мән дә дедим ки, мәни өзүнүз сечмисиниз, өзүнүз дә чыхарын, әризә верән дејиләм". Мән чох мә'јус олдум вә ону сакитләшдирмәјә чалышдым. Бу һадисәдән чох кечмәдән Нәсән мүәллим докторлуг диссертасија-сыны мүдафиә едәрәк диплом алды вә бу әсәсыз иттиһамлара сән гојду.

Нәсән мүәллим бүтүн институт әмәкдашларыны јахындан таныјыр, кимин нәјә гадир олдуғуну, һансы иши кимә тапшырмағы јахшы билирди, ишләјән адамлара шәраит јарадырды, јарадычы алимләрә бөјүк е'тимад, инам көстәрирди, онлар һагғында академија рәһбәр-лијиндә, елми ичтимайјәтдә рә'ј јарадыр вә һеч нәдән чәкинмәдән бу адамларын һүгуғларыны мүдафиә едирди. Јахшы јадымдадыр, 1976-чы илдә Бейнәлхалг Чоғрафија Иттифагынын президенти институтумуза кәлмишди. Онлары кечмиш Иттифагынын президенти Чоғрафија Институтунун баш елми ишчиси, профессор Горнунг мүшајәт едирди. Москвалы алим Дрешлә јахындан таныш иди. Онлар 50-чи илләрдә Африкада бәрәбәр ишләмишдиләр. Азәрбајҗана кәлмәкдә онларын мәгәсәди Алп вә Гағгазын јүкәк дағлыг әразилә-ринин конструктив чоғрафи мәсәләләрини мүгајисәли сурәтдә өјрә-мәк иди.

Һәсән мӯәллим мәни чағырыб тапшырды ки, Бөжүк Гафгазын Азәрбајчан һиссәсиндә бир һәфтәлик екскурсия програмы һазырла-
рын, биз ишә башладыг. Ики күн Бөжүк Гафгазын шимал-шәрг
јамачыны, Губа вә Гусар рајонларынын әразисини кәдик, гонагларә
әразинин кеолокијасы, физики чоғрафијасы, палеочоғрафијасы, сејс-
миклији, тәбии еһтијатлары барәдә әтрафлы изаһат вердим вә фикир
мүбадиләси апардыг. Ејни иши Гобустан, Шамаһы, Исмајыллы,
Гәбәлә, Шәки, Гах вә Загатала рајонлары әразисиндә дә апардыг вә
сәккизинчи күн Бақыја гајытдыг. Сәһәрисә ишә кәлдим вә көрдүјүмүз
ишләр барәсиндә мә’лумат вермәк үчүн һәсән мӯәллимин јанына
кетдим. Мән мә’лумат верәркән телефон зәнк чалды. Һәсән мӯәллим
дәстәји көтүрдү. Данышан Горнунг иди. Һәсән мӯәллим ону
динләдикчә үзү күлүрдү. Бирдән бәркдән деди: "Бәс нә билмисиниз,
јохса һесаб едирдиниз ки, мәним институтум акадсмик Ксрасимовун
институтундан зәифдир. Јох, бизим алимләримиз сизинкиләрдән
гат-гат үстүндүр, онлары јахшы танымырсыныз, бураны периферија
сајырсыныз, инчимәјин, бу мәним һәгиги сөзүмдүр". Сонра сағол-
лашдылар, Һәсән мӯәллим тәшәккүр едиб, дәстәји јеринә гојду вә
үзүнү мәнә тутду: "Чох разыјам оғул, сән чох бөјүк иш көрмүсән,
бизим нәјә гадир олдуғумузу онлара аһлатмысан. Горнунг өз адындан
вә Дрешин адындан тәшәккүрүнү билдирди. Сәндән јаман разы галыб.
Онлар күман едирләр ки, Москвадан кәнарда елм јохдур. Бизә
јухарыдан бахырлар. Јери кәләндә елми күчүмүзү көстөрмәли, өзүмүзү
танытмалыјыг. Сәнин көрдүјүн ишин ән бөјүк әһәмијјәти дә елә
бундадыр".

Нәһајәт бир һадисә дә һеч јадымдан чыхмыр. 1978-чи илдә Јерин
иглиминин тарихи үзрә II Совет-Америка симпозиумунда иштирак
етмәк үчүн ССРИ Һидрометеоролокија Комитәси хәтти илә АБШ-а
кедирдим. Сәнәдләримә вахтында һазырлајыб Москваја, Академија-
нын харичи өлкәләрлә әлағә идарәсинә көндөрмишдим. Кетмәјә бир
һәфтә галмыш мәни Москваја Һидрометеоролокија Комитәсинә
чағырдылар вә билдирдиләр ки, Азәрбајчан КП МК бүросунун
горарындан чыхарыш олмадығына көрә сәнәдләримә Сов.ИКП МК
кери гајтарыб. Сонракы арашдырмалардан мә’лум олду ки, бу сәнәд
ССРИ Елмләр Академијасынын харичи өлкәләрлә әлағә идарәсиндә
кизләдилиб вә ишләр долашыға дүшүб. Мән бу хәбәри алан кими
ССРИ ЕА-нын бу ишлә мәшғул олан шә’бәсинә јолландым. Орада
билдирдиләр ки, бизә белә сәнәд даһил олмајыб вә өзүмү дә
ачыладылар. Мән јорғун, пәришан һалда мейманханаја кәлдим вә

телефонла јаранмыш возижјети АБШ-а кедчок нүмајөндө һеј'әтино рәһбәр тә'јин олунмуш академик Керасимова данышдым. О, гидрометеоролокија Комитәсинин сәдри Израилдә зәнк вуруб көмәк истәјәчәјини вә бир саат әрзиндә нәтичәсини мәнә дејәчәјини билдирди. Бир саат кечмәмиш Керасимов мәнә зәнк вурду, Израил көмәкдән имтина стмишди. Мә'лум олду ки, мәни нүмајөндө һеј'әтинин тәркибинә салмаг үчүн сәнәдләримни јенидән Мәркәзи Комитәјә көндөрмәк лазымдыр. Бунун үчүн ән азы бир ај вахт тәләб олунурду. Нүмајөндө һеј'әтинин јола дүшмәсинә исә чәми бир һәфтә галырды. Керасимовла телефон данышығымыз гуртаран кими Бақыја, һәсән мүәллимә зәнк вурдум вә әһвалаты данышыб гајятмаг истәдјимни билдирдим. Һәсән мүәллим деди ки, тәләсмәјим, һолландијајә кетмәк үчүн бу күн Москваја учур. Азәрбајчанын даими нүмајөндәлијинин гонаг свино дүшәчөк. Ахшам она зәнк етмәјимни тапшырды. Ахшам Һәсән мүәллимлә данышдым. Сәһәр саат 10-да мәни 4-чү идарәнин гаршысында көзләјәчәјини билдирди. Биз көрүшүб бирбаша идарә рәисинин гәбул отағына кәлдик. Бурада ики нәфәр дә рәисин гәбулуну көзләјирди. Биз ичәри кирән кими катибә ким олдуғумузу вә һарадан кәлдијимизи хәбәр алды. Һәсән мүәллим чавабында деди ки, академик Әлијевәм, бу јолдаш да профессор Мәммәдовдур. Катибә отурмаг үчүн јер тәклиф етди. Бир нечә дәгигәдән сонра катибә Һәсән мүәллимдән хәбәр алды: "Сиз һејдәр Әлијевин гардашысыныз?" Һәсән мүәллим о саат чаваб вермәди. Ани сүкутдан сонра диләнди: "Јох, о мәним гардашымдыр, чүнки мән ондан бәјүјәм". Катибә чавабы ешидән кими јериндән галхыб рәисин отағына кечди. Рәисин отағындан һүндүрбөј, хошсифәт бир шәхс чыхараг бизә јахынлашыб саламлашды. О, рәисин һуманитар елмләр үзрә мұавини Миловидов иди. Миловидов Һәсән мүәллимә: "Јолдаш Әлијев, лап вахтында кәлмишсиниз. Түркіјәдән бир груп алим кәлир, истәјирик онлары сизин республикаја көндөрөк"—деди. Һәсән мүәллим гыса сүкутдан сонра әлинә фүрсәт дүшмүш кими наразылығыны билдирди: "Дүнән бир группу јола салмышам. Биз һамыны јүксәк сәвијјәдә гәбул едир вә һөрмәтлә дә јола салырыг. Анчаг бизим адамлар харичә кедәндә сиз онларын ишини долашыға салырсыныз, һәр васитә илә кетмәләринә мане олурсунуз". Миловидов өзүнү тәмизә чыхармаға чалышды: "Бу ола билмәз, мән һуманитар елмләрә бахырам вә сиздән ким кәлибсә, һамысыны да харичә көндөрмишәм". Һәсән мүәллим дедикләринә сүбут үчүн мәни көстәрди: "Бу јолдаш кечән ил Франсаја кетмәли иди. Тәјјарәјә миник башлағанда онун

эвэзинэ башга адам көндөрмисиниз. Инди дә АБШ-а кетмөлидир, јенэ дә ишини долашыға салмысыңыз". Миловидов тэләсик бизи рәисин јанына апарды. Мән башыма колон әһвалаты олдуғу кими данышдым. О, тәбијјат емләри үзрә мұавининэ зәнк чалды вә гәти шәкилдә тапшырды ки, бу ишлә мәшғул олсун. Биз орадан чыхдыг. Миловидов да бизимлә кәлди вә һәсән мұәллимин јанында өз кабинетини кәстәрәрәк мәнә деди ки, сабаһ саат 9-да онун јанына кәлим, бирликдә тәбијјат емләринә бахан мұавинин јанына кедиб мәсәләни һәлл едәк. Сәһәри күнү Миловидовла бирликдә мұавинин јанында олдуг вә һәр шеј јолуна гәјулду. Беләликлә, мән һәсән мұәллимин көмәји илә АБШ-а кәдә билдим.

Һәсән мұәллим һамыја, хусусән дә габилијјотлиләрә, еһтијачы оланлара әл тутмагдан јорулмазды. Бу ел ағсаггалы минләрлә адамдын һөрмәт вә рәғбәтини газанмышды.

Гәбри нурла долсун!

ЕЛМӘ ҺӘСР ЕДИЛМИШ ҺӘЈАТ

Мүасирләримиз арасында елә шәхсијјәтләр вардыр ки, онларын һәјаты кәңчләримиз үчүн чох ибрәтамиз, тәғдирәләјигдир. Белә шәхсијјәтләрдән бири дә бу күнләрдә анадан олмасынын 70 иллији вә елми-педагожи фәалијјәтинин 50 иллији гејд олунан кәркәмли алим, Азәрбајчан Елмләр Академијасы Чоғрафија Институтунун директору академик Һәсән Әлијевдир.

Академик Һ.Ә. Әлијев ади кәнд зәһмәткешиндән Азәрбајчан КП МК катиби вәзифәсинә, ибтидаи мәктәб мӯәллиминдән бәјүк педагога, лаборантдан академикә гәдәр јүксәлә билмәкдән өтрү чәтин, лакин чох шәрәfli јол кечмишдир. О, республикамызда елмин тәшкидатчыларындан, Азәрбајчан торпагшүнаслығы вә чоғрафијасынын баниләриндән биридир.

Һәсән мӯәллим кениш диапазонлу бир алимдир. Оун әсәрләринин әкәсәријјәти тәбиәт, биолокија вә кәнд тәсәррүфаты елмләринин мӯхтәлиф сәһәләринә һәср едилмишдир.

Һ.Ә. Әлијев биринчи нөвбәдә торпагшүнасыр. Оун торпаға мүнәсибәти конкрет вә мә'налыдыр. "Торпаг—Вәтән демәкдир" сөзләрини тез-тез тәкрар едән алим јарымәсрлик елми фәалијјәтини республикамызда торпагларын тәдгигинә, онларын типләшдирилмәсинә, торпагјарадан амилләрин тәһлилинә вә с. һәср етмишдир. О, Азәрбајчан Республикасы шәраитиндә кениш сәһәләрдә илдә ики-үч мәһсул јетишдирилмәси сәһәсиндә бәјүк имканлар олдуғуну кәстәрән илк тәдгигатчылардан биридир.

Академик Һ.Ә. Әлијев республикада үзүмчүлүјүн елми әсасларла инкишаф етдирилмәсинә дә хүсуси фикир верир. О, дүзәнлик вә дағәтәји рајонларда үзүмә јарарлы торпагларын сечилмәси, һәмин торпагларын тәдгиги ишинә биләваситә рәһбәрлик вә көмәк едир. Тәкчә буну демәк кифәјәтдир ки, Һ.Ә. Әлијевин тәшәббүсү илә сон бир нечә илдә республикамызын мӯхтәлиф кушәләриндә 50 мин һектар јени үзүмлүк салынмышдыр.

Һ.Ә. Әлијев "Азәрбајчан ССР-ин торпаглары" монографијасынын мӯәллифи вә редакторларындан биридир. О, республиканын иримиғ-

яслы торпаг хәритәсинин тәртибатында фәал иштирак етмиш, Бөйүк Гафгазын, Күр-Араз овалыгынын торпаглары, мешә биткиләри һагында фајдалы әсәрләр язмышдыр.

Тәбиәти мұһафизә мәсәләләри дөврүмүзүн ән вачиб проблемләриндән биридир. Бу проблемә диггәт сон илләрдә хусусилә күчләнмишдир. Лакин тәбиәти мұһафизә ишинин кет-кедә чох мұһүм проблемә чевриләчәјини һәсән мұәллим һәлә 25-30 ил бундан габаг көрмүшдү. 1950-чи илләрдә онун билаваситә рәһбәрлији алтында вә иштиракы илә Азәрбајчанда тәбиәти мұһафизә мәсәләләринә аид елми тәдгигат ишләри башланмышды.

Һ.Ә. Әлијев 1956-чы илдән Азәрбајчан ЕА тәбиәти мұһафизә комиссијасына, 1967-чи илдән исә Мүәссисәләрарасы Тәбиәти Мұһафизә Шурасына сәдрлик едир. О, ејни заманда 1962-чи илдән Республика Тәбиәти Мұһафизә Чәмијјәтинин сәдридир. Кечән 16 ил әрзиндә чәмијјәт әтраф мұһитин мұһафизәсини тәблиғ вә тәшкил едән мұһүм тәшкилата чеврилмишдир. һазырда чәмијјәтин милјондан артыг үзвү вар. Башга сөзлә, республикамызын әһалисинин һәр 5 нәфәриндән бирә Тәбиәти Мұһафизә Чәмијјәтинин үзвүдүр.

"Һәјәчан тәбили" адлы китабында һәсән мұәллим тәбиәти горумаг саһәсиндә "јаныглы" данышанлара төвсијә едиб дејир: "Әсас мәсәлә јени нәслә әтрафына ағыллы нәзәрлә бахмағы өјрәтмәкдир. Тәбиәти дујмаг, охумаг, лазым кәләндә бүтүн "һиссләрини сәфәрбәр еләјиб", онун кешијиндә дурмағы бачармаг психолокијасыны бөјүјән нәслә ашыламаг ән јахшы тәбиәт дәрсидир".

Академик Һ.Ә. Әлијев 1968-чи илдән Азәрбајчан ЕА-нын Чоғрафија Институтуна башчылығ едир. Бу мүддәт әрзиндә институтун структурунда көклү дәјишиклик едилмиш, 5 јени шө'бә (о чүмлөдән, мешә торпаглары чоғрафијасы, тәбиәти мұһафизә шө'бәләри) вә онларын нәздиндә 6 лабораторија ачылмышдыр. һазырда институтун әмәкдашлары мұасир дөврүн тәләбинә ујғун елми-тәдгигат ишләри апарыр вә бу ишләрин нәтичәләри тәсәррүфатын мұвафиг саһәләриндә тәтиб едилди.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, мұасир чоғрафија һәм експериментал-дәјишдиричи, конструктив, һәм дә нәзәри характер дашыјыр. Чоғрафија халг тәсәррүфатынын комплекс шәкилдә инкишафы, планлашдырылмасы, јол чәкилмәси вә башга ишләрдә мұвафиг ихтисас саһибләринә јахындан көмәк едир.

Чоғрафија Институтунун әмәкдашлары сон 10 илдә республикада тәбии еһтијатларын өјрәнилмәси вә онлардан сәмәрәли истифадә

сдилмәси проблемләринә аид 30-а гәдәр монографик әсәр вә ортамигјаслы хәритә чап етдирмишләр. Бу әсәрләрин бир чоху республика вә һәтта Үмумиттифаг мұкафатларына лајиг көрүлмүш-дүр.

Институтун бејнәлхалг мигјасда да нүфузу артмышдыр. Ону демәк кифәјәтдир ки, кечән ил Москвада кечирилән XXIII Бејнәлхалг чографија конгрессиндә институт алимләри 7 мөвзуда мә'рузә етмишләр.

Һазырда институтун коллективи 20-јә гәдәр харичи өлкәнин чографијачылары илә елми әлағә сахлајыр, бир сыра бејнәлхалг тәшкилатларла әмәкдашлыг едир вә с. Һ.Ә. Әлијев Бејнәлхалг биоложи програм үзрә республикада апарылан елми-тәдгигат ишләринә, бу тәшкилатын Азәрбајҗан Комитәсинә рәһбәрлик едир. О, дүнјанын бүтүн гитәләриндә олмуш, мұхтәлиф бејнәлхалг конгрес вә симпозиумларда дофәләрлә мә'рузә илә чыхышлар етмишдир. Һәсән мүәллимин әсәрләринин бир чоху харичи өлкәләрдә - АБШ-да, Франсада, Вјетнамда вә дикәр өлкәләрдә чапдан чыхмышдыр.

Академик Һ.Ә. Әлијев дүшүндүрән проблемләр чохдур. Бу проблемләр барәдә о, мәтбуатда, радио вә телевизияда чыхыш едир, республиканын рајонларында тәбиәт һаггында биликләри күтләләр арасында јајыр.

Тәбиәтә мәрһәмәт көстәрмәк, онун сһтијачларындан сәмәрәли истифадә етмәк, һәр бир ағача, һәр бир фәјдалы һејвана гајы илә јанашмаг, торпагың, сујун гәдрини билмәк инсан хејирхаһлыгы нүмунәләриндәндир. Бу хејирхаһлыгы бачаран адамларын өмрү узун олур. Онлар һәм өзләри јашајыр, һәм дә башгаларыны јашадырлар. Һәсән мүәллимин тә'биринчә десәк: "Бәлкә тоја, јаса вә дикәр мәрәсимә јубанмаг да олар. Тәбиәтә мүнәсибәтдә јубанмаг исә јашамаға јубанмагдыр...". Һәсән мүәллим бизә јашамаға јубанмамағы төвсијә едир. Биз дә она узун өмүр, јарадычылыг ишиндә јени-јени мүвәффегијәтләр арзу едәк.

"Азәрбајҗан кәңчләри" гәзети
17 декабр 1977-чи ил

ҺӘР ШЕЈИ СУ ИЛӘ ЈУЈУРЛАР

Азәрбајҗан тәбиәтинин тәбилчиси вә чофакеш мұдафиәчиси академик Һәсән Әлијев бөјүк үрәк ағысы илә тез-тез бу сөзләри дејорди: "Һәр шеји су илә јујурлар, бәс су чиркләиәндә ону нә илә јујурлар?". Һәсән Әлијев бу һөјмәчәнли сөзләрлә Күр вә Аразын, онларын сујундан бәһрәләнән торпағларын вә адамларын тәләјини дүшүнүр, бу чајларбоју јашајыш бөлкәләринин әһалисини хәбәрдарлыг едир, гоншу республикаларын рәһбәр ишчиләринә мұрачиәт едирди. Бу мәғсәдлә о сәјаһәтләрдән, конфранслардан, гәзетләрдән вә шәхси көрүшләрдән сәмәрәли истифадә едирди. Лакин иш слә кәтирди ки, Һәсән Әлијев нараһат фикирләрини чатдырмаг үчүн јени вә чох көрәкли бир аудиторија әлдә етди.

1969-чу илин әввәлләри иди. О вахт Иттифаг рәһбәрлијинин гәрарына әсасән Азәрбајҗан, Күрчүстан, Ермәнистан вә Дағыстанын рәһбәр партија вә совет ишчиләри, шәһәр вә рајон партија комитәләринин биринчи, икинчи вә үчүнчү катибләри, ичраијјә комитәләринин сәдрләри, онларын мұавинләри, республика гәзетләринин редакторлары вә онларын мұавинләри Бакы Али Партија Мәктәбиндә тәкмилләшдирмә курслары кечирдиләр.

Һәмин вахт Москвада, Сов. ИКП МК-да кечирилән мұшавирәдә бизә рәһбәр ишчиләрин тәкмилләшдирмә курсларына Азәрбајҗанын ән сәриштәли вә һазырлығлы алимләринин чәлб едилмәси тапшырығы верилди. Бакыја гајыдан кими узун ахтарышлардан сонра хүсуси тәләбкарлығла тәртиб олунмуш сәјаһыны республика рәһбәрлијинә төгдим етдик. Мүәллимләрин тәркиби чох көтүр-гој едилдикдән сонра МК-нын бүросунда тәсдиг олунду. Сәјаһыда биринчи сырада Һәсән Әлијевин ады јазылмышды. Һазырлыг ишләри илә әлағадар мән онун директор олдуғу "Чоғрафија Институтуна кетдим. Гыса мә'лумат вердикдән сонра гәрары вә сәјаһыны көстәрдим. Һәсән Әлијев сәјаһыда өз адынын биринчи јазылдығыны көрүб мәнә деди: "Ај оғул, мән и дил-ағыза салмајын, һеч олмаса бир-ики адамдан сонра јазайдыныз да". Мән она чаваб вердим ки, бунун ики сәбәби вар: биринчиси, Сиз елмимизин вә һамымызын ағсағгалысыныз, икинчиси

исә сијаһы рус дилиндә олифба сырасы илә јазылмышдыр. О, астадан күлә-күлә мәнә деди: "Јахшы, оғул, сән мәни инандырдын, кечәк әсас мәсәләјә, де көрүм, ишә нә вахт башлајачағыг вә мән онлара нә барәдә данышачағам?"

Биз Москванын үмуми төвсијәләринә әсасән бөлкә үчүн мувафиг тәдрис програмы тәртиб етмишдик. Програмада этраф мүһитин горунамасына даир хүсуси бөлмә вар иди. Нәсән Әлијев белә бир бөлмәнин ајрылмасыны бојонди вә јарызарафатла мәнә деди: "Сиз чиновникләрин ағлына бу фикир нарадан кәлиб, сиз дә бу барәдә дүшүнә билирсиниз? Мән елә билирдим тәкәм, демә, мәним сөзүмү ешидәнләр вармыш. Әһсән. Разыјам, коләрәм, вахтынызы дејин". Биз разылашдыг, тәгриби вахты мүәјјәнләшдирдик. Мән худаһафизләшиб кетмәк үчүн ајаға дуранда о, әли илә отурмағыма ишарә етди вә сорушду: "Јахшы, оғлум, де көрүм, бу дәфә Ермәнистандан да адамлар олачағмы?". Бәли, дедим, һәр топлантыда Ермәнистандан Бакыја ијирми нәфәр рәһбәр ишчи кәләчәкдир. Нәсән Әлијев бир ан фикрә далды вә деди: "Онлара мәним сөзүм чохдур. Билмирсән, онлар Аразын башына нә ојун ачырлар. Әлван металлары бу суда јујур, истифадә етдикләри кимјәви бирләшмәләри Араза ахыдырлар, биз дә о чиркләнмиш судан истифадә едирик. Мән онларла данышарам. Ахы бу гәдәр зинакарлыг, хәтакарлыг олар? Биз гоншујуг, гоншу гоншуја пислик етмәз, зәрәр вурмаз. Көр Азәрбајчанда Араздан нә гәдәр инсан истифадә едир? Белә јарамаз, белә гоншулуғ олмаз. Намы билир ки, мән сөзүмү дејәнәм. Онлары да баша салачағам ки, белә һәркәт етмәсинләр. Бу, јахшы фүрсәтдир. Бәсдир динмәдик".

Тәшкиләри ишләри баша чатдырдыгдан сонра Нәсән Әлијев Бакы Али Партија Мәктәбинә кәлди, јанындакы ассистентә бо'зи кәстәришләр верди вә о дәгигә муһазирәјә башлады. О, Азәрбајчандан, Күрчүстандан, Ермәнистандан вә Дағыстандан кәлән 65 биринчи катиби саламлады. Бакы һағгында илк тәәсүратларыны сорушду, онларын мәишәт мәсәләләри илә марағланды вә мәнә дәнүб азәрбајчанча деди: "Кәрәк елә едәсән ки, гонағлар Азәрбајчанда чох шеј көрсүн вә хош тәәсүратла кетсинләр. Бу, бөјүк сијаси мәсәләдир, сонин үзәринә ағыр мәс'улијјәт дүшүр". "Архајын олун, вәтәнпәрвәрлик мәс'улијјәтини анлајырам",—дедим.

Нәсән Әлијев дәрсә башлады, еколокијанын үмумбәшәри проблемләриндән бәһс етди, чохлу факт, рәгәм кәтирди, көрдүјү, ешитдији марағлы һадисәләрдән данышды. Онлардан бир гәрибәси индијәдәк

гулагларымда сәсләнир. "Бир дөфә Алманијада Мүдафиә Назирлижинин тәклифи илә јер алтында ракетләр үчүн шахталар, тәјјарә мејданлары вә дикәр һәрби объектләр комплекси тикилмәси планлашдырылмышды. Бундан хәбәр тутан торпагла мәшғүл олан дәвләт органы ишә башламаға ичазә вермир, объекттин тикинтисинә гәдәр бә'зи ишләрин көрүлмәси үчүн вахт тәләб едирди. Сән демә, бу јерә дәмирјол хәтти чәкмәк, торпағын үст гатыны вагонлара долдуруб башға јерә дашымағ, чаван ағачлары көкүндән чыхарыб јахын јерләрдә әкмәк, сонра торпағы өз јеринә гајтармағ вә ағачлары әввәлки јеринә басдырмағ лазым иди. Онлар белә дә едибләр. Тәғрибән бир илдән сонра комплексин үстү әртүлдү вә көтүрүлмүш торпағ өз јеринә гајтарылды, ағачлар бәрпа едилди, әкин, бичин башланды. Әлбәттә, бу иш чох бөјүк вәсаит тәләб етди, лакин тәбиәт горунду, мәһв едилмәди. Алманларын торпаға гајғысына бахын! Онлар билирләр ки, торпағын үст мүнбит гаты бир илә, ики илә јаранмыр, бунун үчүн узун вахт вә мүвафиг иглим амилләри тәләб едилир. Торпагдан сәмәрәли истифадә етмәк, онун мүнбитлијини, фауна вә флорасыны горумағ үчүн алманлар бөјүк вәсаит сәрф етмәкдән, һәрбчиләрлә үз-үзә дурмагдан чәкинмәдиләр. Чүнки онлар белә һесаб едирләр ки, мешә јашыл чијәрдир, күбрә фабрикидир: су һәјәтдыр, торпағ чәрәкдир. Сизә мәсләһәтим будур ки, тикинти үчүн јер сечәндә, су, јол, газ чәкәндә мүнбит торпағларын корланмасына јол вермәјәсиниз, бу ишләри әкинә-бичинә јарарсыз јерләрдә көрсиниз. Бахын, инди сизә Күрчүстанда, Алманијада, Јапонијада чәкилмиш слајдалары көстөрәчәјәм. Көрүрсүнүзмү, свләр әсасән гајаларын үстүндә, дашлығ јерләрдә, гурумуш чај јатағларында тикилиб. Бу, торпаға гајғыдыр, бол мәһсул истәһсалына тә'минатдыр. Инди көрүн бизим бөлкәдә нечә һәрәкәт едирләр. Чох вахт мәһсулдар мейвә вә үзүм бағларыны, суварылан тахыл, тәрәвәз әкин саһәләрини шәхси мәнзил тикинтиси үчүн адамлара пајлајыр, сонра исә дејирләр ки, объектив сәбәбләрә көрә мәһсул истәһсалымыз азалыб. Азалар да. Онсуз да бизим республикада суварылан әкин саһәләри чох аздыр. Белә олдуғу һалда бош јерләри гејуб суварылан әкин саһәләрини "сатмағ" чинајәтдир". Бу сәһбәтдән сонра 15 догигә әрзиндә динләјичиләр 25 рәнкли слајда бахыб өзләри үчүн гејдләр көтүрдүләр, чохлу суал вердиләр. һәсән Әлијев о вахтын чидди сијәси режиминдә бүтүн суаллара чәсәрәтлә вә ачығ чаваб верди. Јахшы јадымдадыр, Ермәнистанын Красноселски рајон партија комитәсинин биринчи катиби Ким Еремович һәсән Әлијевә белә бир

суал верди: "Һәсән Әлијевич, Сиз бәлә ачыг вә кәскин данышмагдан горхмурсунузму? Ахы, бурада сәһбәт роһбәр партија ишчиләринин фәалијјәтиндән кедир". Һәсән Әлијев бир анда она чаваб верди: "Нәдән горхмалыјам? Мәним мөгсәдим Загафгазија вә Дағыстанда тәбиәти горумаг үчүн сизә мәсләһәт вермәкдир. Бура бизим һамымызын биркә мөканымыздыр. О адамлар горхсунлар ки, онлар халглары үз-үзә гојмаға, адамларын башыны зәһәрләмәжә, өзләрини әләһиддәләшдирмәжә, башгаларына зијан вурмаға чалышыр, зәрәрли әдәбијјат бурахырлар". Ермәни партија ишчиси чавабыны алыб сусду. Јәгин ки, о, Һәсән Әлијевин нәләрә ишарә етдијини јакшы баша дүшдү вә бу сөздәрин кимә үнванландығыны анлады.

Нөвбәти мәшғәләләрин бири 1983-чү илин феврал ајында кәчирилди. Елә чәдвәлдә Һәсән Әлијевин ады көрүнүндә динләјичиләр мәнә суалы суал ардынча верир, онун һаггында әләвә мә'лумат истәјирдиләр. Мән ајдын баша дүшүрдүм ки, онлары ики мәсәлә марагландырыр. Биринчи, һәјдәр Әлијев фәнәмени, икинчиси, һәмкарларындан сшитдикләри Һәсән Әлијев шәхсијјәти. Мән һәр доғо Һәсән Әлијевин кечдији јол, онун хидмәтләри һаггында әтрафлы мә'лумат верирдим. Мәшғәләләрдән бириндә Һәсән Әлијев су проблемәи бародә данышмағы планлашдырмышды. О, ичмәли вә суварма суларына даир дүнја мигјасында вә Иттифаг мөканында мараглы ичмал мә'луматы вердикәдән сонра бизим бөлкәнин проблемәләринә кечди. Мүһазирәчи гејд етди ки, бөлкәмиздә хырда чајлар чох олса да, су боллуғу јохдур. Кәнд тәсәррүфатында мәһсулдарлығын ашағы олмасынын бир сәбәби дә суварылан торпагларын азлығыдыр. Доғрудур, торпағын мүнбитлији, мәһсулдар тохумларын сечилмәси, агротехники гајдалара ријәт едилмәси, зәрәрверичиләрә гаршы мүбаризәнин күчләндирилмәси, күбрәләрдән истифадә едилмәси чох вачиб олса да, сусуз мәһсул әлдә етмәк мүмкүн дејил. Елә буна көрәдир ки, ән јүксәк нөвлү памбыг домјо јердә мәһсул вермир, о, мүтләг суварылмалыдыр. Әкәр Бразилија вә Аркентинада һәр һектардан 50-65 сентнер тахыл көтүрүлүрсә, бизим бөлкәдә орта мәһсулдарлығы 25 сентнердән јухары галхмыр. Демәли, биткиләр дүзкүн јерләшдирилмәли вә мелиорасија системләринин кенишләндирилмәси даим диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Бурада бир мәсәләжә хүсуси диггәт јетирмәк лазымдыр. Бу да сүјүн тәмизлијидир. Суда олан зәһәрли маддәләр мәһсул васитәсилә инсан организминә кечир. Нараһатчылыг Күр вә Араз чајлары илә бағлыдыр. Бу чајлар Күрчүстандан вә Ермәнистандан кечиб Азәрбајчана кәлир. Араз чајы

Ермәнистанын Гафан, Алаверди, Гәчәран миссафлашдырычы комбинатларынын вә кимја заводларынын яныннан кечир вә бурада метал күлчәләр зәһәрли кимјөви маддәләрлә јујулур, Араза ахыдылыр. Бу зәһәрли сулардан Азәрбајчан әразисиндә әһали истифадә едир, әкин саһәләри суварылыр. Беләликлә, гоншу республикадан кәлән зәһәрли судан Азәрбајчанда истифадә едилир. Бу јахшы иш дејил, гоншулуға јарашмыр. Бәлкә сиз әфсанәләрдә дејилән тактикадан истифадә етмәк истәјирсиниз? Әфсанәдә дејилир ки, дүшмәнә галиб кәлмәк үчүн ја онун су мәнбәјини зәһәрлә, ја да әлиндән ал. Биз ки, дүшмән дејилик, тарихи гоншуларыг. Әкәр биз сизә көндәрдимиз газа, нефт мөһсулларына зәһәрли кимјөви маддәләр әләвә етсәк вә бу газ евләрдә сизин адамлары зәһәрләсә нечә олар? Сиз нәзәрә алын ки, Азәрбајчан һәр ил Ермәнистана республикаларарасы игтисади әлагәләр балансы үзрә 350 милјонлуғ әвәзсиз әләвә мөһсул көндәрир. Көрүрсүнүзмү, зијанкарлығ үчүн Азәрбајчанын имканлары даһа кенишдир. Биз буна гәти јол вермәрик. Кәрәк сиз дә диггәтли оласыныз. Бир шеји баша дүшмәк лазымдыр ки, сују чиркләндирмәк олмаз. һәр шеји су илә јујурлар. Су чиркләнсә, ону нә илә јујарлар? Ермәниләр өзләринә бәрәәт газандырмағ үчүн дәлилләр кәтирмәјә чалышанда һәсән Әлијев слајдлары ишә салыб, бир-биринин ардынча сарымтыл, шабалыды рәнкли зәһәрли сулары Араза төкән ири боруларын ахар ағзыны нүмајиш етдирди. Иридиаметрли борулардан саралмыш зәһәрли су далғасы бөјүк тәзјиглә чаја төкүлүрдү. Ермәниләр санки шөк вәзијјәтинә дүшдүләр, тәгсири Иттифағ дәвләтинин саһә назирликләринин үстүнә атдылар, тәмизләјичи гургуларын верилмәмәсиндән шикајәтләндиләр. һәсән Әлијев заһирән сакит көрүнсә дә, бәрк әсәбиләшмишди. О, етика хатирино зәиф әсәби күлүшлә, јарыәрклә бармағыны һавада јелләди вә бир чүмлә илә кәркин сөһбәтә јекун вурду: "Давајте не будем!".

Биз мәним иш отағыма кәләндә һәсән Әлијевин рәнки ағармышды. О, бир гуртум чај ичиб, мәндән сигарет истәди. Мән: "Ахы, Сиз папирос чәкән дејилсиниз, бәлкә чөкмәјәсиниз",—дедим. "Јох, вер,—деди—ја кәрәк папирос чәкәм, әсәбләримини сакитләшдирәм, јахуд да онлары тәһгир едәм, башга јол јохдур. Онларын инди әл-ајағыны јығмасам, сонра гудуруб чызыгдан чыхачағлар. Аразын зәһәрләнмиш бу гәдәр сујуну нә илә јумағ олар? Бу чинајәтдир, ону бағышламағ олмаз, биз сөзүмүзү демәлијик".

Һәсән Әлијев дүз 20 ил бәлкә республикалары рәһбәр ишчиләри гаршысында һәјәчан тәбили вурду, мүбариз вәтәндаш еһтирасы илә

Азәрбајҗан тәбиәтинин кешиндә дурду. Ахырынчы дәфә мән онунда 1990-чы илин јайында көрүшдүм. Һәсән Әлијев мәнни оғлу кими бағрына басыб тәәссүфлә деди: "Биз јахшы әмәкдашлыг етдик, фәјдалы иш көрдүк, мән исә дашнакларын аталарына од вурдум. Мән рәһбәрлијә дә тез-тез јазылы мүрачиәтләр едирдим. Амма нә фәјда, бу башыбошлар, ағылдансәјрәкләр горхуларындан һәр дәфә дејирдиләр ки, јахшы дејил, бизи дүз баша дүшмәзләр, дөзүн, көрәк нечә олур. Дөздүк вә көрдүк. Бу тәсадүфи рәһбәрләрин кунанындан ермәниләр көлиб башымыза чыхдылар. Инди артыг наһаг ганлары, зәһәрләнән сулары һеч нә илә јумаг мүмкүн дејил".

Әзизим, 24 иллик мүдрик достум, һәјат мүәллимим Һәсән Әлијев сағ олсајды, ону севиндириб дејәрдим: "Һәсән мүәллим, ахыр ки, чанымыз башыбошлардан, горхаглардан, һај-күјчүләрдән, мәнсәбпәр-рәстләрдән гуртарыб, дәвләтчилијимиз мөһкәм әлләрдәдир... Чох-чәкмәз ки, ганымызы да, сујумузу да јујарыг".

ӘСРЛӘРЛӘ ЈАШЫ ОЛАЧАГ БИР ӨМҮР

Академик һәсән Әлијевин онларла слми, фәхри ады, рәсми вә ичтимаи вәзифәләри олса да, һәмишә она мүдрик ағсаггал кими бахыр вә садәчә олараг һәсән мүәллим дејә мүрачиәт сдирдиләр. Марағлы иди ки, мүхтәлиф пешә саһибләри ајры-ајрылығда һәсән мүәллими өз һәмкары саныр вә јери кәлдикчә ондан пешәкар сәвијјәдә чаваблар, мәсләһәтләр алырдылар.

Мән нәбататчыјам вә нәзәримдә һәсән Әлијев ән надир биолог-мешәшүнас кими чанланыр. Сон отуз илдә вәзијјәти онсуз да бәрбад олан Азәрбајчан мешәләринин гајғысына һәсән мүәллим гәдәр галан, онун дәрәләринә јанан икинчи бир шәхс танымырам.

Бу ағсаггал цһсан төбиәттә олмағы, һәр нөв колу, ағачы, ахар чајлары, өзәмәтли дағлары, ал-әлван чөмәнләри мүшаһидә стмәкдән дојмаз, чөл дөфтәриндә јорулмадан, ардычыл гејдләр апармағы севорди. һәсән мүәллим е'замијјәттә олдуғу рајонун ғразисини пијада, гарыш-гарыш кәзәр, сонра рајонун кәнд, гәсбә рәһбәрләринә, зәһмәт адамларына дәјәрли, пешәкар сәвијјәли мәсләһәт вермәкдән севинч дујарды.

Јахшы јадымдадыр, 1962-чи илдә ишләдијим лабораторијанын, һәм дә Азәрбајчан ЕА Нәбатат Институтунун рәһбәри академик Валидә Тутајугун башчылығы илә Исмајыллы рајонунда е'замијјәт заманы Талыстан мешәләриндән битки топлајаркән, о вахтлар узагдан-узаға таныдығым һәсән мүәллимлә гаршылашдым. О, тәк иди. Чијиндән ајрылмаз "досту" - фотоапараты асылмышды, әлиндә ичиндә дөфтәр-гәләм олан чанта варды. О, дөфтәрини чыхарыб мәнимлә растлаш-масыны тәфәррүаты илә гејдә алды. Сонра көрдүкләри һағда данышды, Басғала кедәчәјини сөјләди. Данышығындан, сөһбәтләриндән гајғы вә нараһатчылығ јағырды.

Тәкраны олмајан Талыстан мешәләринин вәзијјәтиндән, она мүнасибәтдән наразы иди. Мешә идарәсинин ишчиләри илә көрүшмәк вә килеј-күзарыны онлара чатдырмағ истәдијини билдирди. О, пешәкар мешәчи вә мешәнин бөјүк досту кими данышырды: "Мешәнин бош саһәләринә јени тинкләр әкилмәлидир. Јабаны

гозмејвәлиләрин, алма, армуд, зоғал, өзкил, чајтиканы кими гијмәтли биткиләрин бечәрилиб-артырылмасына диггәт јетирилмәли, сонра онларын тәдарүкү вә тәһвилини сәлигә илә тәшкил етмәк лазымдыр...". О вахтлар һәсән мұәллимин гајғы илә дедији бу сөзләр мән инди дә тез-тез хатырламалы олурам.

Һәсән мұәллими республикамызын һәр јериндә таныјыр вә һөрмәт едирдиләр. Олдуғум рајонларда бу бародә мөгсәдли вә тәсадүфи сәһбәтләрдән кәлдијим нәтичәләрди бунлар.

Һәсән мұәллим республикамызын горуғларына хүсуси гајғы кәстәрирди. О, "Азәрбајчан тәбиәти" журналынын баш редактору кими тәбиәти мұһафизә маарифинин тәблиғи сәһәсиндә бөјүк ишләр көрүрдү. Һәсән мұәллим сабаһы фикирләшән, узагкөрән, дүнјанын көр-көтүр дүнјасы олдуғуну билән бир инсан иди.

Сон ијirmi-отуз илдә тәбиәти мұһафизә илә бағлы бејнәлхалг сәвијјодә кечирилән тәдбирләрин, демәк олар ки, һамысында иштирак етмишди. О, харичи сәфәрләрдән гајыдандан сонра Академија эмәкдашлары гаршысында чыхыш едәр, көрдүјү, ешитдији, әхз етдији јениликләр һаггында мәлумат верәр, чәкдији фотоматериаллары кәстәрәрди. Республикамыз үчүн јарарлы сәјдығы јениликләри, имкан дахилиндә, тәтбиг вә инкишаф едирмәјә чалышарды.

Һәсән мұәллим харичи өлкәләрдән республикамыза гонаг кәлмиш көркәмли алимләрлә көрүшмәји, онларла фикир мұбадиләси апармагы, чыхышларыны тәшкил етмәји өзүнә борч сәјярды.

1977-чи илдә мәним дәвәтимлә Бақыја кәлмиш Истамбул Университетинин мешәчилик фәкүлтәсинин деканы, ағач-кол биткиләри тозчуғларынын ситоложи, смбриоложи тәдғиги сәһәсиндә танынмыш алим, профессор Бурхан Ајтуг дүз 20 күн Нәбатат Институтунун гонағы олду. Мән ону Һәсән мұәллимлә таныш етдим. Академик Һәсән Әлијев Түркијәли һәмкарыны ики дәфә өз иш отағында гәбул етди вә һәр дәфә дә сәһбәтләри саатларла чәкди. Бурхан Ајтугун ахтарышлары Һәсән мұәллими марағландырырды. О, гонаға Академија алимләри гаршысында мә'рузә илә чыхыш етмәји мөсләһәт көрдү.

Түрк алыми ики мөвзуда мә'рузә охуду: "Истамбул вә Белград чеврәси битки өртүјүнүн эмәләкәлмә тарихи"; "Истамбулэтрафы биткиләри тозчуғларынын аллеркија хүсусијјәтләринин өјрәнилмәси". Нөвбәти күн Һәсән мұәллим өзү "Азәрбајчан тәбиәтинин үмуми проблемләринә даир" хүсуси мә'рузә илә чыхыш етди. Академик Һәсән Әлијевин профессионалығыны вурғулајан Бурхан Ајтуг

свинчини кизләдө билмәди: "Әфәндим, отагдан чыкмадан Азәрбајчаны гарыш-гарыш кәзмәк, зәнкинликләрини бахыб көрмәк вә бир даһа үрәкдән вурулмаг. һејран галдым, хочам, Сизә". Мә'рузәдән сонра һәсән мӯәллим гонагла түрк дүнјасына даир сөһбәтләр етди, гырылмыш әлагәләрин сәбр вә ағылла бәрпа олунмасы јолларындан данышды.

Һәсән мӯәллимлә бир көрүш һаггында да сөһбәт ачмаг истәјирәм. 1978-чи илдә Түркиянин Трабзон шәһәриндәки Гара дәннз Техники Университети мешәчилилик шә'бәсинин мүдирин профессор Чәмил Ата гонағымыз олду. О, Түркиядә јайылмыш Газдағы күкнарынын Азәрбајчанда битән күкнар нөвләрилә биосеколожи бахымдан мүгајисәли фәргини арашдырмаг арзусунда иди. Бу арзунун керчәкләшмәсиндә һәсән мӯәллимин бөјүк көмәји олду. Түркияли алим Азәрбајчан ЕА Нәбатат Институту вә Академијанын бөјүк салонунда "Газдағы күкнарынын биосеколожи хүсусијјәтләри" мөвзусунда мә'рузә илә чыхыш етди. Һәсән мӯәллим мә'рузәни гијмәтләндирди вә Чәмил Атаја мәсләһәт көрдү ки, Губа рајонуна кедиб, орада битән јерли күкнар ағачлары илә таныш олсун.

Бизи Губа мешәчилилик идарәсиндә һөрмәтлә гәбул етдиләр. Профессор Чәмил Ата күкнар саһәсиндә хәјли мүшаһидә апарды, гејдләр етди. Чәмил Ата белә гәнаәтә кәлди ки, Газдағы күкнары дирәјинин даһа дүз вә һүндүр олмасы, көлкә севмәси илә фәргләнир. Јери кәлмишкән дејим ки, Газдағы күкнарыны республикамызда тәблиғ етмәк мөгсәдилә Чәмил Атанын јаздығы мөгәлә Һәсән мӯәллимин хәјир-дуасы илә "Азәрбајчан ЕА Хәбәрләри"нин 1979-чу ил 4-чү сајында ишыг үзү көрдү.

Түркияли алим вәтәнә дөндүкдән сонра мәһз Һәсән мӯәллимин хаһиши илә Газдағы күкнарынын 1,5 кг тохумуну бизә көндәрди. Вә елә бу мүдрик алимин төвсијјәси илә тохуму Губа, Лонкәран вә һачыкәнд, Көј кәл әразиләринин мешә тәсәррүфатларына вердик. Артыг 15-16 јаша чатмыш Газдағы күкнарлары хәјли бөј вериб, гол-будаг атмышдыр. һәр дәфә күнәшә доғру бөј атан бу јарашыглы, инчә гамәтли фиданлары көрдүкдә нурани сифәтли Һәсән мӯәллим хатырлајырам. Дүшүнүр вә белә гәнаәтә кәлирәм ки, кәләчәк нәсилләрә чатачаг даһа бир өмүр мөһләти газанмышдыр Һәсән мӯәллим—әдрләрлә јашы олачаг бир өмүр!

МӘКТӘБИМИЗИН БӨҮК ДОСТУ

Һөрмәтли Будаг мұәллим, мәктубунузу алдым. Халгымызын көзәл оғлу һәсән мұәллим һаггында хатирәләр топлусу нәшр етмәк тәшәббүсүнүзә үрәкдән севиндим; бу, әсл вәтәндашлыгыдыр, лајнг оланлара гәдир-гијмәт вермәкдир. Бунун үчүн Сизә миннәтдарлығымы вә сәмими тәшәккүрүмү билдирирәм.

Һөрмәтли академик, мән рәһмәтлик һәсән мұәллими әввәлләр гијаби таныјырдым. Онун мәтбуатда дәрч олунмуш јазыларыны охујаркән һисс едирдим ки, һәсән мұәллим Азәрбајчан торпагына, онун тобиәтинә дахилән вурғун, үрәкдән јанан бир инсандыр. Онун јазылары, телевизия илә чыхышлары мөндә Азәрбајчан тәбиәтинә севки һиссини даһа да артырды.

Һәсән мұәллимин идејаларына әсәсланан Халдан орта мәктәби узун илләрдир ки, мәктәбин тәдрис-тәчрүбә саһәсинин бөјүк бир һиссәсиндә мешә тинкчилик тәсәррүфаты илә мөшғулду. Индијәдәк мәктәб республиканын јашыллашмасына 1,5 милјондан чох әкин материалы всрмишидр.

70-чи илләрин әввәлләриндә мән әразимиздә олан Күрсаһили тугај мешәләринин мәһвә доғру кетдијини үрәк ағысы илә дујуб һәсән мұәллимә кениш мәктуб јаздым. Мәктубда хаһиш етдим ки, Күр чајы саһили мешәләрини бәрпа етмәк мәгсәдилә Халдан орта мәктәбинә 10 һектар торпаг саһәси верилмәсинә көмәклик көстәрсин. Һәсән мұәллим мәктубла әлағәдар Азәрбајчан КП МК гаршысында мөсәлә галдырмыш вә мәктубу Халдан мәктәбдиләринин мұрачиәти кими гијмәтләндирәрәк республиканын Тәбиәти Мұһафизә Чөмијјәти, Маариф Назирлији, комсомолун Мәркәзи Комитәси вә Мешә Тәсәррүфаты Назирлијинин биркә коллекија ичласында мұзакирә едилмәсинә вә гәрар чыхарылмасына наил олмушду. Мұрачиәт республиканын бир сыра гәзет вә журналларында дәрч едилмишиди. Бу тәшәббүсә Күр саһилиндә јерләшән 18 рајонун мәктәбдиләри до гошулду. вә Күрсаһили мешәләринин бәрпасында хејли иш көрүлмүш олду. Һәсән мұәллим Күрсаһили мешәләринин бәрпасында Халдан мәктәбдиләринин тәшәббүсүнә гошулмуш диқәр рајон мәктәбдиләри-

нин көрдүжү ишлөр наггында Республика Тәбиәти Мүһафизә Чәмиј-
јетинин гурултајында етдији һесабат мә'рузәсиндә әтрафлы мә'лумат
вермишди.

Һәсән мӯәллимлә илк шәхси танышылығымыз 1974-чү илин апрел
ајына тәсадүф едир. Онун мәктәбимизә гонаг кәләчәјини әввәлчәдән
билирдик. Намымыз — мӯәллимләр дә, шакирдләр дә онун кәлишини
сәбирсизликлә көзләјирдик. Шакирдләр бу ағсачлы нурани инсаны
өзләринин ән јахын досту, әзизи кими күл-чичәклә гаршыладылар.
О, ушаглыг илләринә гајытмыш кими мәктәблиләри бағрына басды,
гучаглады, өзүмүздән асылы олмајараг көзләримиз јашарды. Бу
көврәклик Һәсән мӯәллимдә даһа ајдын һисс олунурду. Мәктәбин
јашыллыға, күл-чичәјә гәрг олмуш һәјәтнини көздик, мешә тинклик
саһәсини көстәрдик. О, разылығыны билдирди, көрдүкләринин
дүшүндүкләриндән артыг олдуғуну сөјләди. Үз-көзүндән миннәтдарлыг
јағырды. Ушагларын исә севинчи јерә-көјә сығмырды, һәркәтләриндә,
данышыгларында бир инам јарашмышды. Һәсән мӯәллим шакирдләр
гаршысында чыхыш етди, онларла шәкил чәкдирди. Худаһафизләшиб
ајрыланда бундан сонра тез-тез кәләчәјини билдирди.

Елә илк көрүшдән доғмалашыб севдијимиз, үрәк гыздырдығымыз
гочаман алим мәктәбимизә икинчи доғфә 1977-чи илдә кәлди.
Шакирдләр артыг ону узун илләрини доғмасы, досту кими гаршыла-
дылар. Мәктәбимиз тәзә, јарашыглы тәдрис бинасына көчмүшдү. Һәјәт
јенә јашыллыға гәрг олмушдү. Јениликләр Һәсән мӯәллимин
нәзәриндән јайынады. О, уғурларымыза севинди, сәлингә-саһманы-
мызы тә'рифләди. Үзүндә хош тәбәссүм, көзләриндә разылыг һисси
варды. Нә исә демәк истәјирди ки, мәктәбин һәјәтинә ичи адамла
долу бир автобус дахил олду. Булар Сабирабад рајонунун бизим
мәктәблә тәчрүбә мӯбадиләсинә кәлмиш маариф ишчиләри иди.
Төвәзекарлыгдан узаг да олса дејим ки, Халдан орта мәктәби о
вахтлар Азәрбајчанда ән габагчыл мәктәбләрдән бири иди. Һәтта биз
ССРИ мөканында белә сајылыб-сечилирдик. Һәсән мӯәллим чох
мөмнун галды, гонаглара бизим мәктәбдән фәхрлә данышмаға
башлады:—Јахшылардан өјрөнмәк, көтүрмәк гәбаһәт дејил, фәрасәт-
дир, кәләчәји фикирләшмәкдир. Ушаглар бурада јалныз елм өјрөнмир,
һәм дә әмәјә өјрәширләр, сабаһа һазырлашырлар. Бу мәктәб
бинасына, онун техники тәһһизатына ән габагчыд шәһәр мәктәби
белә һәсәд апара биләр. Бакыја гајыданда назиринизлә данышачағам,
гој Халдан мәктәбинин тәчрүбәсинин бүтүн республикада јайылмасына
шәраит јаратсынлар...

Сонра Һәсән мұәллим мәктәб телестудијасы илә 40 дәғигәдән артығ чыхыш етди. Шакирдләр синифләрдә, фәнн кабинетләриндә телевизор гаршысында отуруб ону динләдиләр. Һәсән мұәллим өзүнүн чөкдији марағлы слайдлары нүмајиш етдирә-етдирә тәбиәти мұһафизәдән данышды. Онун сөһбәти садә, анлашығлы вә мәзмунлу иди. О, Азәрбајҗан тәбиәтини харичи өлкәләрин тәбиәти илә мұғайсә етди, тәбии сәрвәтләрин зәнкинлијинә көрә республикамызын үстүн олдуғуну көстәрди вә гејд етди ки, тәәссүф ки, тәбиәтә мүнәсибәтдә, гајғыда үстүнлүк биздә дејил. Һәсән мұәллим бу фикирләри көдәрлә, гајғы илә сөјләди, һәлә тәбиәтә мүнәсибәтдә бизә чоһ маарифләнмәк лазым олдуғуну билдирди. Мұәллимләримизин, шакирдләримизин әмәјини јаддан чыхармады, онларын хејрхәһ әмәлләрини вурғулады, уғурлар диләди вә сонра деди: "Мән Халдан мәктәбинин инкишафы тимсалында Азәрбајҗанымызын кәләчәјини көрүрәм". Һәсән мұәллим бизим мәктәбин ғызғын тәблиғатчысы вә бөјүк досту иди.

Бу садә, гајғыкеш вә нараһат инсан өзүнүн "Һөјәчан тәбили" китабында Халдан мәктәби һағғында белә јазыр: "Мән Халдан мәктәбинә чатанда дәрс гуртармышды. Лакин мәни севимли тәбиәт-шүнасларым сәбирсизликлә көзләјирдиләр. Халдан мәктәбинин шакирдләри "мәктәб мешәлији" јаратмыш, орада тохмачарлығ салыб мұхтәлиф мешә ағачларынын тинкләрини бөјүдүб артырырлар. Мәктәб бу тинкләри сатыб әлдә едилән вәсаитлә техники мәркәзә ләвазимат алыр. Мәктәбдә телевизија мәркәзи вардыр. Һәр бир синифдә телевизор гојулмушдур. Зәнкин фотоләбораторија јарадылмышдыр. Ләбораторијада рәнкли фотосәкилләр вә диопозитивләр һазырлајыб, дәрс заманы шакирдләрә көстәрирләр.

Һәлә кечән ил мән мәктәбин телевизијасы илә чыхыш едиб тәбиәтин мұһафизәсинә аид сәкилләри "Протон" апараты илә скрана салдым. Шакирдләр исә өз синифләриндә һәм телевизорда сәкилләри көрүр, һәм дә мәни ешидирдиләр. Һалбуки бизим али мәктәбләрин чоһунда һәлә индијә кими белә шәраит јарадылмамышдыр. Мән республика мәктәбләринин тәләбә вә мұәллимләри гаршысында мұһазирә сөјләмәјә кедәндә ләвазимат апарырам. Чоһ тәәччүблүдүр ки, Республика Халғ Тәһсилә Назирлији Халдан мәктәбинин тәшәббүсүнү башға мәктәбләрә јаймыр".

Һәсән мұәллим биздән узағда јашаса да, һәмишә мәктәбимизлә марағланыб, әләғә сахлајыб, ортаја чәтинлијимиз чыханда, имкан даһилиндә, өз көмәк әлини узадыб. О, чоһ гајғыкеш вә һәссас иди.

Бир дәфә мешә ишчиләри хәбәр вердиләр ки, мәктәбин мешә

саһәсиндән хејли ағач оғурланыб, күкнар ағачларынын башларыны кәсиб апарыблар. Ағачларын изинә дүшүб тапдыг. Оғрулар Бәрде рајонунун Чапаридзе колхозундан идиләр. Бу барәдә һәсән мүәллимә мәктуб јаздым. Чох кечмәди, о, јени ил габағы республика телевизијасы илә чыхыш едиб, зијанкарларын әмәлләрини писләди. Елә о күндән сонра бир дә белә бир һадисә баш вермәди...

Һәсән мүәллимин бизә мүнәсибәти өтәри дејилди. О бизим коллективи сеvir вә әмәјини јүксәк гијмәтләндирир, јери кәлдикчә, буну әјани шәкилдә кәстәрирди. 70 иллијиндә онун һаггында сәнәдли филм чәкилишинин бизим мәктәбдә апарылмасы һеч дә тәсадүфи дејилди.

Һәсән мүәллимлә республика вә кечмиш Иттифаг топлантыларында дөфәләрлә бәрәбәр иштирак етмишәм. Јадымдадыр, һәмкарлар иттифагларынын гурултајына нүмәјәндә идик. Биләрәкдәнми, јахуд тәсадүфәнми "Россија" мейманханасында бизә гоншу нөмрәдә отаглар вермишдиләр. Хошбәхтликдән Кремлин Гурултајлар сарајында да јанашы дүшмүшдүк. Бош вахтларымызда һәсән мүәллимин сөһбәтләрини динләмәји нүмәјәндә һеј'әтимиз сәбирсизликлә көзләјорди. О, Азәрбајчаны көзәлликләр дүнјасына, ән варлы республикаја чевирмәјин мүмкүнлүјүндән сөһбәт ачар, һәр биримиздә торпағымыза, тәбиәтимизә вурғунлуғ һисси ашыламаға чалышарды. Сөһбәтләримиздән бириндә һәсән мүәллимо чатдырдым ки, шакирдләримиз Ширван каналынын әтрафыны јашыллашдырмаға башламышлар. Бу хәбәр она бир дүнја сеvinч бәхш етди, ушаглара тәшәккүрүнү билдириб, салам көндәрди.

Бөјүк шәхсијјәт, садә, чохумузун идеал сандығымыз көзәл инсан—һәсән мүәллим һаггында чох данышмаг олар. О, халгына, вәтәнинә, хүсусән дә тәбиәтинә елә бағлы иди ки, буну ади сөзләрлә ифадә етмәк мәнә чәтиндир. Һәсән мүәллим өз кәркин әмәји илә республикамызын чох јериндә из гојуб кетмишдир. Мән онун гәдәр тәбиәтин вурғуну олан икинчи бир адам танымырам.

Азәрбајчан Елмләр Академијасындан, Будаг мүәллим, шәхсән Сиздән хаһиш едирәм, Һәсән мүәллимин кечдији мо'налы һәјат јолуну, онун елми-педагожи ирсини, һәр шејдән өнчә исә јүксәк инсани кејфијјәтләрини дәриндән өјрәниб, һаггында санбаллы хати-рәләр топлусу јарадылсын вә бөјүк сајда чап едилсин. Чүнки бу, тарихдир—бу күнүмүздән кәләчәк нәсилләрә чатмасы зәрури олан бир тарих.

Нә гәдәр ки Азәрбајчан тәбиәти вар, Һәсән мүәллимин изи о

гэдэр яшајачагдыр.

Аллаһ она роһмот елэсин, гэбри нурла долсун!

ШӨҢРӘТЛИ АЛИМ

Кечән ил декабрын 3-дә Алманија Демократик Республикасында чыхан "Виссеншафт унд техник" гәзети журналист Вернер Ханкенин Хәзәр һаггында очеркини дәрч етмишди.

Хәзәрин бу күнү вә кәләчәји илә марагланан Ханке Азәрбајчан ЕА Чоғрафија Институтунун директору, академик һәсән Әлиевин гәбулунда олмуш, онунла хәјли сөһбәт етмишди.

Журналист очеркиндә јазыр: "... Профессор Әлиев бизи өз иш отағында гаршылады. Гоһагпәрвәр алим китаб вә әлјазмаларының бир кәнара чәкиб бизи чәј ичмәјә дә'вәт етди... Сонра о бизә Азәрбајчанда әтраф мүнһитин мүнһафизәсинә даир мә'лумат верди".

Журналист өз очеркиндә көркәмли алимин бир ифадәсини зәрб-мәсәл кими ишләтмишдир. "Сусуз дониз бош чәлләјә бәнзәр". Алим бу фикри суја бөјүк еһтијачы олан Хәзәр һаггында сөјләмишдир.

Бейнәлхалг Тәбиәти Мүнһафизә Чәмијјәтинин вә Бейнәлхалг Торпагшүнаслар Чәмијјәтинин үзвү, академик һәсән Әлиев оғлу Әлиев дүнја миҗасында танынмыш алимләрдән биридир.

Бу мұлајим хасијјәтли, дүнјакөрмүш алимин өмрү олдуғча мә'налы вә долғун кечир, онун һәр дәгигәси бир иш үчүн әјрәлмишдир. Нә исә... Мәтләбдән узаглашмајаг. Күнләрин бириндә академик һәсән Әлиевлә көрүшүмүз баш тутду.

— Һәсән мұәллим,—дедим,—сиз нечә-нечә санбаллы тәдгигат әсәринин мұәллифисиниз. Онлардан ән уғурлу һесаб етдијиниз һансыдыр?

— Билирсинизми,—деди,—тәдгигат ишинин уғурлу олуб-олмадығыны заман көстөрир. Јалныз заманын сынағындан чыхан елми нәзәријјәләр, фикирләр бәшәријјәтин малы олур. О, китаб шкафындан гәһвәји чилдди кичик бир монографија чыхарыб бизә көстәрди: "Пирсаат дүзүнүн торпағлары вә онун перспективләри".

— Бу, илк монографиямдыр,—деди,—1940-чы илдә чыхыб. Әкәр бу китабы вәрәгләсәниз, көрәрсиниз ки, Пирсаат дүзүнүн индики маһијјәти һәлә гырх ил әввәл диггәт мәркәзиндә олуб. О вахт һәмин әразидә бир нечә ил тәдгигат иши апармышдым. Биз Пирсаат

дүзүндөки торпагларын характери, нөвлөри вә төркиби һаггында чохлу материал топладыгдан сонра бу рајонун нефт сәнајеси үчүн перспективли олдуғуну билдирмишдик. Белә дә олду. Пирсаат дүзүндөки он беш мин һектар јарарлы торпагы исә кәләчөкдә Бақы шәһәрини үзүм вә тәрәвзәлә тә'мин едә билән базаја чевиर्मөјин мүмкүн олдуғуну сөјлөмишдик. Фикримиз дүз чыхды. Бундан өтрү Пирсаат чајы үзәриндә су анбарынын тикилмәсини төклиф етмишдик. Бах, һәммин су анбары да јарадылды. һәтта Пирсаат дүзүндөки кәндләрин, гәсәбөләрин субтропик биткиләр һесабына јашыллашдырылмасы, бурада нөвбәли әкиннин инкишаф етдирилмәси мәсәләсини ирәли сүрмүшдүк. һәјат бизим ахтарышларымызын дүзкүн олдуғуну тәсдиғ етди...

Академик һәсән Әлијев индијәдәк дәрә јүзә гәдәр елми вә елми-күтләви әсәр јазыб нәшр етдирилмишдир. Бунлардан "Бөјүк Гафгазын чәнуб јамачларындакы чај вадиләринин торпаглары", "Бөјүк Гафгазын шимал-шәрг һиссәсинин мешә вә мешә бозгыр торпаглары", "Азәрбајчан торпаглары", "Мешәләрин торпаг просесләринә тә'сири", "Гәнвәји мешә торпаглары" вә башга монографијалар өз мүәллифинә дүнја шәһрәти кәтирилмишдир.

Алимдән сорушдуг:

— Торпаг проблеми нә үчүн Сизи бу гәдәр чох дүшүндүрүр?

— Тәбиәтин әсас сәрвәти торпагдыр,—дејир. Инсан јарандығы күндән торпағын нә'мәтләриндән истифадә едир. Планетимизин әһалиси илдә тәғрибән јетмиш милјон артыр. Бу гәдәр адамы јалныз чәрәклә тә'мин етмәк үчүн һәр ил он беш милјон һектар әләвә әкин јери лазымдыр. Бу да мүмкүн дејил. Әввәлә, планетин сәһәси сабитдир. Икинчиси, онун әкино јарарлы сәһәси һәләлик гурунун чәми он-он ики фаизини тәшкил едир.

Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын әрзағ вә кәнд тәсәррүфаты комиссијасынын һесабламалары кәстәрир ки, һазырда һәр дәгигә он һектара гәдәр јарарлы сәһә истифадәдән чыхыр, јә'ни мүхтәлиф тикинтиләрә, јол чәкмәјә вә саирә үчүн истифадә едилир, јахуд шорлашыр вә ерозија нәтичәсиндә өз кәјфијәтини итирир. Она кәрә дә бу мәсәлә дүнја ичтиманјәтини, хүсусән алимләри дүшүндүрүр.

Бир дәфә академик һәсән Әлијев һолландијадә нәшр олунап Бејнәлхалғ Торпагшүнаслар Чәмијәтинин бүлләтеннини нәзәрдән кечирирди. Бир хәбәр ону һәјрәтләндирди. Орада алимин "Гәнвәји мешә торпаглары" адлы монографијасынын Исраилдә чох бөјүк тиражла чап олунамасы барәдә мә'лумат верилди. Мүәллиф өз

эсэринин харичдэ чап олунмасындан дүз үч ил сонра хэбэр тутурду. Шэрги Гафгазын эн мүнүм торпаг нөвлэринэ һэср едилмиш бу эсэр дүнја торпагшүнаслыг эдэбијјатында бөјүк сенсасијаја сөбөб олмушду. Инкилис дилинэ тэрчүмэ сдилмиш һэмин китабын чилдинин ич үзүндө жазылыб: "Бу китабдан дүнјанын китабханалары истифаде етмөлидир".

Мәсәлә бурасындадыр ки, академик һәсән Әлијев гәһвәји торпаглар һаггында илк дөфә торпагшүнасларын VIII Бејнәлхалг конгрессиндә мә'лумат вермишди. Алим гураг еколожи шәраитдә иглимә ујғунлашан торпаг нөвү һаггында тәзә фикирләр ирәли сүрмүш, тәбиәтшүнаслыг елмини јени фактларла зонкииләшдирмишди.

1968-чи илдә Америка Бирләшмиш Штатларында "Дүнјанын көркәмли алимләри" адлы тәгрибән беш јүз сәһифәлик енциклопедија нәшр еднлмишдир. Бу енциклопедија антик дөврдән башламыш та бизим дөврә гәдәр планетимиздә јашамыш, өз бөјүк кәшфләри, ихтиралары, вә санбаллы тәдгигатлары илә танынмыш мәшһур алимләрин һөјат вә јарадычылығындан бәһс едир. һэмин алимләр сырасында һәмјерлимиз, көркәмли тәбиәтшүнас алим һәсән Әлијевин дә ады чәкилир, онун һөјаты вә елми фәалијјети һаггында охучулара мә'лумат верилир.

Һәсән Әлијевин көркәмли бир елм хадими кими Вәтәнимиздә вә харичи өлкәләрдә танынмасына сөбөб торпагшүнаслыг сәһәсиндә апардығы орижинал тәдгигатларыдыр.

Торпаг, һәр шејдән әввәл, тәбиәтин чанлы организмидир. Алимләр торпағы бизим галактикамызын надир чисми адландырырлар. Шаир Әһмәд Чәмил чох көзәл дејиб:

Бизи чәкиб көјләрә
Апарса да арзулар,
Јенә сәадәтимиз
Јердә—бу торпагададыр.

Бәс бу мисилсиз сәрвәтдән, јер үзүндәки бүтүн чанлыларын эсас мәнбәјиндән нечә истифаде олунур?

Һәсән Әлијев:

— Мүасир дөврдә тәбиәтин мұһафизәсинин он актуал проблемләри торпағын, һаванын, сујун тәмиз сахланмасындан ибарәтдир. Торпаг чиркләнәндә онун мәһсулу да зәһәрләнир, орада битки дә мәһв олур. Битки олмајан јердә һејванлар да јашаја билмәз.

Торпаг сүзкәч кими һәр шеји соруб өзүндә сахлајыр. Сују да, тозу да, чиркли һаваны да. Чиркли торпагда јашамаг да чәтиндир.

Һәҗәтдә һәр бир чирки су илә тәмизләјирләр. Бәс су чиркләнәндо ону нә илә тәмизләмәк лазымдыр? Һава исә бизим әсас ғидамыз һесап олунар. Чәрәји картофла, картофу дүјү илә, дүјүнү мејвә илә, әт илә әвәз етмәк олар. Амма су илә һаваны һеч бир ғида илә әвәз етмәк мүмкүн дејил. Демәли, биз торпағ һаггында, һава һаггында даһа чидди дүшүнмәлијик.

Республикамызын көзәл тәбиәти вар. Лакин онун чәтин проблемләри дә чохдур. Азәрбајҗан әразиси рәнкарәнклијинә, һәм иглим шәраитинә, һәм дә тәбиәтинә көрә өлкәмиздә зәнкин бир кушә кими танынар. Амма бурада торпағларын хејли һиссәсиндән истифадә олунар.

— Сиз радио илә чыхышларыныздан бириндә республикамыздакы торпағларын отуз беш фаизинин јарарсыз олдуғуну билдирмишиниз, буну нә илә изаһ едә биләрсиниз?

— Сәбоби суварылан торпағларын шорлашмасы, дағлығ рајонларда исә онларын ерозијаја уғрамасыдыр. Ахы, бизим әразимизин кәнд тәсәррүфаты үчүн јарарлы олан һиссәси Күр-Араз овалығындадыр. Күр-Араз овалығы республикамызын кәнд тәсәррүфаты мөһсулунын тәрибән сәксән фаизини верир, орада торпағларын сувармаја еһтијачы вар. Анчағ бу торпағларын һамысы, әксинә, бағчылыға јарарлы дејил. Суварылан торпағларын, демәк олар ки, үчдә бир һиссәси шорлашмышдыр. Онлары дузлардан јумағ, тәмизләмәк вә јарарлы һала салмағ лазымдыр. Чох вахт бир мөсәләни унудуруғ. Дүшүнмүрүк ки, су аз оlanda да гөрхулудур, чох оlanda да. Бә’зән су чох оlanda ону каналлардан башлы-башына бурахырлар. Каналлар тәмизләнмир, дибиндән су сызыр, торпағын алт гатларындакы дузлар тәдричән һәлл олур, гурағ һавада бухарланыб јерин сәтһинә галхыр, торпағ јенидән шорлашыр. Бир дә, сулары сәнаје туллантиларындан көзләмәлијик. Белә сулары тәмизләмәдән Күрә, јахуд Араза ахытмағ зәрәрдидир. Ермәнистан әразисиндән бизим әразимизә төкүлән Охчу вә Ағстафа чајларынын, Нахчыван Мухтар Республикасы әразисиндән Араза төкүлән Килан чајынын сују чох чирклидир.

Республикамызда бечәрилән торпағларын тәхминән үчдә ики һиссәси дағлығ әразидәдир. Бәс бу торпағларын вәзијәти барәдә нә дејә биләрсиниз?

О, бир ан фикрә кетди, һәјәчанланды.

— Һәр ил,—деди,—дағ рајонларынын әразисиндән торпағларын јујулмасы нәтичәсиндә бир милјон тона гәдәр ғида маддәләри јујулуб кедир. Ахы, о ғида маддәләри азот, фосфор, калиум күбрәләриндән

ибарәтдир. Дағлыг рајонларда торпагларын үст гаты јујуларкөн, о нәинки өз мүнбитлијини итирир, сләчә дә торкибиндәки күбрәләри өзүндә сахлаја билмир.

— Бәс торпагларын јујулмасынын гаршысыны нечә ала биләрик?

— Биринчи нөвбәдә дағлыг рајонларымызда мешәләри чохалтмаг һесабына, мешәләримизин саһәси хәјли азалыб. Гәрибодир ки, һәлә дә дағ мешәләриндән ағач ғырыб јандырырлар, лакин өзәзиндә мешә салмаг чох вахт унудулур. Дағ мешәләри әсл су анбарыдыр, күбрә фабрикидир, онлар јағышы, ғыры өзүндә сахлајыб торпаға һопдурур. Бу да чајлара өмүр верир. Бәс мешәләрин азалмасынын торпағын мүнбитлијино нечә тә'сири вар? һәр һектар енлијарпаг мешә бизим республикамызын әразисиндә күнәш әнержисн һесабына дөрд-беш тондан он-он беш тона гәдәр үзви маддә синтез едир. Бу да торпағы мүнбитләшдирир. Сон әлли-алтмыш илдә мешәләрин ики јүз мин һектара гәдәр азалмасы илә нә гәдәр гида маддәләри итирилиб. Бу мәсәләләр һамымызы нараһат етмәлидир.

Академик һәсән Әлијевин "Коммунист" гәзетиндә "Торпагдан сәмәрәли истифадә едилмәлидир" адлы мәгаләси дәрч олуномушду. Мәгаләдә илдә ики дөфә мәһсул көтүрмәјин мүмкүн олдуғу көстәрилир. "Јајда тахыл јығыландан сонра бошалан саһәләрин мүәјјән гисминдә бириллик отлар, хусусән пахлалы биткиләр әкиб ики ајдан сонра јашыл јем јетишдирмәк мүмкүндүр". Биз ондан бу мәсәләни елми чәһәтдән әсәсләндырмағы хаһиш етдик.

Алим деди:

— Әввәлә, биз дағлыг рајонларда әкинчилијә фикир вермәлијик. Дағлыг рајонларын әразисиндә әкин дәмјә бечәрилир. Дәмјә бечәрилән әкинләрин дә әксәријјәти корәк от биткиләри, даһа доғрусу, пахлалы биткиләр олсун. Елә биткиләр ки, онларын дәни илә инсанлар, јарпаг вә көвдәси илә һејванлар гидалансын, көкләри исә торпағы гидаландырсын. Пахлалы биткиләр әкилән јерә һеч күбрә вермәк дә лазым дејил.

Академик һәсән Әлијев Азәрбајҗан тәбиәтини еһтирасла севән, онун мүһафизәси ишинә даим гәјғи көстәрән вәтәндаш алимдир. О, сөзүн һәгиги мә'насында тәбиәт вурғунудур. Бејнәлхалг Тәбиәти Мүһафизә Чәмијјәтинин Јунаныстанда, Румынијада, Австралијада, Канадада кечирилмиш үмумдүнја конгрессләринин фәал иштиракчысы олуб. Алимин әсәрләри дүнјанын он беш өлкәсиндә нәшр едилиб. О, бир чох дүнја алимләри илә елми әлағә сахлајыр, онларын әсәрләрини алыр, рә'ј јазыр. Америка алими һаррис Совет Иттифагында

чографија елминин инкешафына һоср етдији бөјүк монографијасынын элјазмасыны рә'ј үчүн академик һосән Әлијевә көндәрмишди. Азәрбајҗан алиминин фајдалы дүзөлишләри, әләвөләри Америка алимини чох разы салмышды. Монографија 1975-чи илдә чап олунмушдур.

Бир нечә ил әввәл Алманија Федератив Республикасынын Мүнхен шәһәриндә вә Инкилтәрәдә бурахылмыш енсиклопедијаларда профессор һосән Әлијевин кениш тәрчүмеји-һалы вә елми ишләри һаггында мә'лумат верилмишдир. Бејнәлхалг Нәшријатлар Чөмијјәти Азәрбајҗан алимини фәхри дипломла тәлтиф етмишдир.

Академик һосән Әлијевин башчылыг етдији Чографија Институту республикамызда кәнд тәсәррүфаты илә сых әләгәси олан тәдгигат мәркәзләриндән биридир. Бурада апарылан тәдгигатлар мещә тәсәррүфаты, үзүмчүлүк-шәрабчылыг вә тәбиәти мұһафизә комитәләринин, су тәсәррүфаты вә кәнд тәсәррүфаты назирликләринин ишинә көмәк едир, елмин истәһсалатла әләгәсини мөһкәмләндирир.

Институтун мещә торпаглары шә'бәсинә алим өзү рәһбәрлик едир. Шә'бәдә дикәр тәдгигат ишләри илә јанашы, торпагларын хәритәләшдирилмәси, торпагда мещә биткиләри арасындакы мұнасибәтләрин өјронилмәси үчүн әсәслы тәдгигатлар апарылмышдыр.

Азәрбајҗан Тәбиәти Мұһафизә Чөмијјәтинин сәдри академик һосән Әлијевин Азәрношр тәрәфиндән чапдан бурахылмыш "Һәјәчан тәбили" китабы һаваны, сују, торпағы чиркләндирән мәс'улијјәтсиз адамлара гаршы бир иттиһамнамә кими сәсләнир.

Әтраф мұһитин мұһафизәси мұасир дөврүмүзүн ән бөјүк проблемләриндән биридир. Она көрә дә шәһәрләрдә һава һөвзәсинин чиркләндирилмәси мәсәләси чох көскин гојулур. Мәтбуатда тез-тез белә мә'луматлара раст кәлмәк олар, дүнјанын һансы шәһәриндәсә автоматлар адамлара сәрин, газлы су әвәзинә тәнәффүс үчүн тәмиз һава сатыр, күчә һәрәкәтини тәнзим едән полисләр әлејһгаз тахырлар, һарадаса һаванын һөддиндән артыг чиркләнмәси адамларын һәјәтына баис олур. Бүтүн бунлар реал, лакин хошакәлмәз һадисәләрдир. Алимин "Һәјәчан тәбили" вахтында сәсләнир.

Елми-техники тәрәгги биосферин кәләчәк нәсилләр үчүн горунмасына, тәбиәтин сәмәрәли дәјишдирилмәсинә, инсанын јашајышы үчүн әлверишли шәраит јарадылмасы ишинә көмәк етмәлидир.

Академик һосән Әлијевин елми ахтарышлары вә ичтиман фәалијјәти чох кенишдир. Биз онун елмә һоср етдији мә'налы һәјәтынын, хејирхаһ вә фајдалы ишләринин анчаг бир гисмини гәләмә

алдыг. Өмрүнүн жетмиш баһары тамам олмуш шөһрэтли алимимизе
бу нәчиб ишиндә уғурлар диләјирик.

"Улдуз" журналы, 1978, № 3.

ТАНЫНМЫШ ЕЛМ ХАДИМИ, КӨЗЭЛ ИНСАН

Көркөмли шөхсийјет, танынмыш елм хадими, көзэл инсан Һэсэн Әлирза оғлу Әлијев һаггында фикир сөјлөмөк, јазмаг, көврөк хатирэлэри јада салмаг ағыр вө һөм дө мөс'улијјетли ишдир. Мүхтәлиф диллөрдө дөври мөтбуатда оңа һөср едилмиш мөгаләлөр, даһа сонра јазылмыш китаблар, сөјлөнилөн рө'јлөр Һэсэн мөүллимин дүнјөви алим олдуғуну, бөшөри идејаларла јашадығыны, аловлу вөтөнпөрвөр, елм фөдаиси, маһир тәрбијөчи кими сөмөрәли фөалијјөт көстөрдийини ашкарлајыр.

Мөн Һэсэн Әлијев илк дөфө 1954-чү илдө төлөбөлик дөврүндө Академијанын китабханасында көрмүшөм. Охучуларла кечирилөн көрүшдө Һэсэн мөүллим чох мараглы бир чыхыш етди вө елмө, сөнөтө дөриндөн јијөлөнмөјин сирлөриндөн, хүсусилө мөүллим пешәсинин мүгөддәслијиндөн данышды. О, Фикрини гөдим јунан философу Платонун сөзлөрилө јекунлашдырды: Платон мөүллимини атасындан даһа чох севдийинин сөбөбини изаһ едөркөн дејир ки, атам мөни көрдөн јерө сндириб, мөүллимин исә јердөн көјө галдырыбдыр. Она көрө дө мөүллимин сөвким сонсуздур. Һэсэн мөүллим бизө төвсијө етди ки, гөдим вө зөнкин Азөрбајчан әдәбијјатыны, Азөрбајчан фолклоруну дөриндөн өјрәнсөниз мөүллимлик пешәсинин мүгөддәслик, хөјрхәһлыг зирвәси олдуғуну дөрк едөчөк вө ондан бөһрөлөнөчөк синиз.

Академик Һэсэн Әлијевин вөтөнин көзөликлөри, тарихи кечмиши, икидиклөрлө долу мөбаризө салнамөлөри, әфсанөви гөһрөманлары һаггындакы ширин вө инандырычы сөһбөтлөри көнчлөрин гәлбини һөјөчана көтирди, онлары өјрәнмөјө, мөталиә етмөјө истигамөтлөндирди.

Һэсэн мөүллим сөз устадларындан, онларын әсәрлөриндөн мөһөбөтлө данышды. О, милли әдәбијјатымызы, халгын шифаһи јарадычылығыны, башга сөзлө десөк, халгын мүдриклијини, зөнкинлијини, һикмәтини ифадө едөн мө'нөви сөрвөтини, фолклоруну мүкәммәл билир, јери кәлдикчө ондан мөһәрәтлө истифадө едирди. Онун мүрачиәт етдији мисаллар көстөрирди ки, Һэсэн мөүллим јалныз

милли әдәби ирсимизлө дежил, һәм дә дүңја классик әдәбијјаты илә јахындан танышдыр.

1965-чи илдә мән артыг Н. Зәрдаби адына Кәңчә Дөвләт Педагожи Институтунда ишләјирдим. Институтун ректору, мәрһум Јусиф Гасымов һәсән Әлијевлө сәмини дост иди. Институтумузла бағлы бә'зи проблемләрин һәллиндә јери кәлдикчә һәсән мұәллим бизә комәк едирди. Бир күн институтун проректору һидајәт Абдуллајев мәнә деди ки, Бақыдан гонағларымыз кәлир, Јусиф мұәллим онлары гаршыламаға кедибдир. Гонағлар Көј кәлө кедәчәкләр. Елми с'замийјәтә кәлмиш алимләр бир һәфтә Көј кәлдә галдылар. Тәбиәти өјрәнирдиләр. һәсән мұәллимин рәһбәрлик етдији групун ишиндә академик Будаг Будагов да иштирак едирди. Будаг мұәллимлә, онун һәјат јолдашы, көркәмли дилчи алим, мәрһум профессор Зәрифә ханым Будагова илә айләви дост идим. Миннәтдарлыг һисси илә гејд едим ки, Будаг мұәллим мәни һәсән Әлијевлө јахындан таныш етди.

Бу бир һәфтәдә мән сәнәтә вурғунлуғла, инсан мә'нәвијјаты, инсан сафлығы илә бағлы өзүм үчүн јени бир дүңја кәшф етдим. һәсән мұәллимин сәһбәтләриндә, даиранышында улу бабаларымызын јашан-тыларыны көрүр, һисс едирдим. О, тәбиәтә гајғыдан, онун горунмасындан сакит даныша билмирди. Дүңјанын чох јериндә олмасындан, тәбиәт абидәләри көрмәсиндән сәһбәт салар, Көј кәлүн бәнзәри, тајы-бәрабәри олмадығыны ифтихарла билдирәрди. Чох тәәссүф ки, сәрвәтләримизин гәдрини билмәкдә, гијмәтини вермәкдә күчсүзлүк, гајғысызлыг кәстәририк, дејирди.

Һәсән мұәллим Вәтән, торпаг, ел-оба гајғысы, тәәссүбү чәкән инсан иди. Онун Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндән, мұһарибәдә Азәрбајчан оғул вә гызларынын кәстәрдији гәһрәманлығлар һағгында марағлы сәһбәтләрини һәјәчансыз динләмәк мүмкүн дејилди. Азәрбајчан нефтинин мұһарибәдә ојнадығы ролдан, лакин Совет һөкүмәтинин оңу өз чаны, ганы һесабына һасил едән бүтөв бир халгы лајигинчә гијмәтләндирмәмәсиндән јана-јана данышарды...

Һәсән мұәллимин Борчалы елино сәфәри јаддашында һәмишәлик галмышдыр. Өзүмү хошбәхт санырам ки, бу сәфәрдә мән дә иштирак едирдим. Профессор Әлијар Гарабағлы вә академик һәсән Әлијеви гаршыламағ үчүн Күрчүстанда јашајан азәрбајчанлыларын машын карваны Сыныгкөрпүжә гәдәр кәлмишиди. Бизи Марнеули, Болниси, Дманиси, Гардабани, Рустави вә Тбилиси шәһәрләриндә бөјүк гонағпәрвәрлик вә мәнәббәтлә гаршыладылар. Мәчлисләри Ашыг Әмрәһ, Ашыг һүсејн Сарачлы, Ашыг Камандар шәһләндириди.

Агсагалларын, зијалы вә садә әмәк адамларынын севинчи јерә-көјә сығмыр, һәсән мӯәллим вә Әлијар мӯәллимо өз тәмәннасыз истәкләрини билдирдиләр. Бу мшрибанлыгдан, мәнһәббәтдән һәсән мӯәллим гајғыланмышды, көврәлмишди, данышанда сәси титрәјирди. Бурада јашајан азәрбајчанлыларын фираван доланышығы, адәт-ән'әнәләрә һөрмәт, көкә бағлылыг, Дәдә Горгуд тимсаллы бабалара, ханым-хатын нәнәләрә көстәрилән ештирам ону мӯтәәссир етмишди.

Сәфәр заманы һәсән мӯәллим дәнә-дәнә чыхыш етди, көрүшләр кечирди, адамларла гајнајыб-гарышды.

Гонаглары јола салан издиһамдан ајрыларкән һәсән мӯәллимин дедији сөzlәр һәлә дә гулағымда сәсләнир:

— Бу күнә кими нечә-нечә өлкә кәзмиш, адамларла көрүшмүшәм. Инанын мәнә, белә сәмими, истиганлы, гонагпәрвәр адамлара, көзәл јерләрә раст кәлмәмишәм вә бу гәдәр севинмәмишәм. Үрәкдән шадам ки, ксч дә олса, күрчүстанлы азәрбајчанлыларла онларын өз ев-ешикләриндә көрүшмәк гисмәти мәним тәләјимә јазылды. Сизләрлә јахындан таныш олдум вә милләтимизин кәләчәјинә мәйдә инамлы бир әминлик, архајынчылыг јаранды. Милләт ағызбирлији, кечмишә, көкә, адәт-ән'әнәсинә бағлылығы илә бәјүк олур, узунөмүрлүк һағгы газаныр. Танрыја шүкүрләр олсун ки, бунларын һамысыны Борчалы елиндә көрдүм.

Һәсән мӯәллим гәдим Борчалы маһалына гонаг кими кәлмишди, дост кими, доғма кими гајытды. Вә күман ки, бу сәфәри о, өмрүнүн сонуна гәдәр хатырлады.

Академик һәсән Әлирза оғлу Әлијев ону таныјанларын јаддашында хош бир хатирәтәк јашајачағдыр, чүнки о, Вәтәнини, халғыны севмиш, инсанлыға хидмәт етмишдир. Халг шаири Сәмәд Вурғун һәсән мӯәллим кими шәхсијјәтләрин өлүмүнә гәтијјән инанмамыш, онларын һәмишә јашајачағына инамыны белә билдирмишдир:

Өлүм севинмәсин гәј, өмрүнү вермир бада
Ел гәдрини чапындан даһа әзиз биләнләр.
Ширин бир хатирәтәк галачағдыр дунјада
Севәрәк јашајанлар, севиләрәк өләнләр...

НАРАҖАТ БИР ӨМРҮН СӘБИФӘЛӘРИНДӘН

Һәр дәфә ишдән ево гаҗыдаркән Фәхри хиҗабанын јанындан кечәндә кәнардан киминсә нәзәрләрини үзәримдә һисс едирәм. Чеврилиб саға бахырам вә һәр шеј мәнә ајдын олур. Лап елә өзү бојда һејкәлләшмиш, бүрүнчләшмиш һәсән мүәллими фикрә далмыш көрүрәм. Дахили бир һәјәчан ксчирир, өз-өзүмә пычылдајырам: "Әдаләтли вә гсјрәтли кишијдин, Аллаһ сәнә рәһмәт еләсин!". Дедикләрим јүз дәфә үрәјимдән олса да, нараһатчылығым кечмир. Бә'зән дә гәбрини зијарәтә кедирәм, һејкәли илә үз-үзә дуруб сөһбәт едирәм, олуб-кәчәнләри јада салырам. О исә сусуб динмир. Күсүбдүр, ја да бу күнләримиздән наразыдыр, санырам...

* *
*

Нурани көрүнүшү, күлүмсәр көзләри, сакитләшдиричи нәзәрләри, һәлим хасијјәти, хош рофтары варды һәсән мүәллимин. Давранышы чох јапышыглыјды. Тәләсиклији, чығырганлығы севмәзди. Сөзүнүн үстүндә дуранды. Дәгиг адам иди. Күчү чатмајан ишә әл гәјмазды, һаггы наһагга вермәзди. Мүнасибәтдә өлчү-бичини, ајдынлығы севәрди. Алчагдан, арам-арам данышарды. Сада вә сәлигәли иди...

Һәсән мүәллим һаггында чох јазылыб, чох дејилиб, јснә дә күнләрлә јазмаг вә данышмаг олар. Мән онунла бағлы анчаг өзүмүн шаһиди, иштиракчысы олдуғум бә'зи анлары јада салмаг истәрдим. Бу сөһбәтләрдә хроноложи вә мөнтиги ардычыллығы көзләмәдијимә көрә, јәгин ки, охучулар мәни гынамазлар.

Һәсән мүәллим бүтөвлүјү, әһатәлилији севәрди. Көзүачыг, дирибаш олмағы, һәр шејлә марагланмағы мәсләһәт көрәрди. О, езоп дили илә данышмағы хошларды. Чохлу аталар сөзү вә зәрби-мәсәл билирди, сајсыз-һесабыз ровајәтләр топлусујду. Адамын тәчрүбәсизликдән етдији сәһви бирбаша үзүнә демәзди. Аталар мәсәли чәкәр, истәјини долајы јолла баша салмаға чалышарды.

Онунла тәмәсда олдуғум илк күнләр вә өмрүнүн сонларына јахын арамызда баш вермиш ики сөһбәти һеч вахт унуда билмирәм вә онлары охучуларын диггәтинә чатдырмағы өзүмә борч сајырам.

Ики-үч ај оларды ки, һәсән мүәллимин јанында ишләјирдим. О, мәни бир харичи журналла бағлы Академијанын Әсаслы китабхана-сынын мүдири мәрһум Мәһбубә ханымын јанына көндәрди. Кәлиб дедим ки, бәли, һәммин журнал вар. Илини вә чап олундуғу өлкәни хәбәр алды. Билмирәм, кедиб өјрәнәрәм, дедим. Динмәди, тәләсик дүшүб өјрәндим. Ону марагландыран мәғаләнин нечә сәһифә олдуғуну сорушду. Јенә билмәдим.. Кедиб ону да өјрәнәрәм, дедим. Гәјмады, күлә-күлә:—Отур,—деди.—Хәтринә дәјмәсин, сәнә бир рәвајәт данышачағам. Нечә ајдыр бәрабәр ишләјирик, көрүрәм чалышгансан, тәмиз оғлансан, дүзлүјү севирсән, һәр шејдән әввәл исә сәммисән. Ону да бил ки, мән һәр адамла белә мәрһәм сөһбәт етмирәм. Дүнја көр-көтүр дүнјасыдыр. Дүздүр, биз јәһуди дејилик, амма јери кәләндә олмағ лазымдыр. О, данышығына ара вериб үзүмә бахды, елә бил дедикләрини мәним нечә гәбул едәчәјими јохламағ истәјирди. Ахырынчы сөзләринин мә’насыны баша дүшә билмәдим. Аз вахта нечәнчи дәфә иди ки, тәкрат едирди. Өзү дә отурду, тәләсмәдән, арам-арам данышмаға башлады:

— Гәдимләрдә чох ағыллы бир хан јашармыш. Вахташыры ә’јан-әшрәфләрилә торпағларыны кәзәр, јохлармыш. Јенә адәти гәјдасында сәјрә чыхыбмыш. Тәпәнин гашындан узағлара бахаркән јерлә көјүн кәсишдији јердә јолла карван кетдијини көрүр.

— Өјрәнин көрүн, бу нә карвандыр?—дејә әмр едир.

Дәстәдән араланан сүвари атын башыны бурахыр, чох кечмир кери гәјдыр.

— Хан сағ олсун, Кор һәтәмин карваныдыр.

— Апардығы нәдир?

Сүвари удгунур, ханын чаваб көзләдијини көрүб:

— Хан сағ олсун, хәбәр алмадым, инди өјрәнәрәм,—дејиб дәстәдән араланыр. Бир аздан сонра гәјдыр, ханын гуллуғунда дурдуғундан севинч һисси кечирә-кечирә тәләсик һесабат верир:

— Хан сағ олсун, карван саһиб деди ки, ипәк апарыр.

— Ипәји һарада сатачағ?

Сүвари көзләрини дөјүр, ханын суалына чаваб далынча јолланмағ истәјир. Хан әлини галдырыр, е’тираз ишарәси верир. Дәстәдә бир јәһуди дә вармыш. О, атыны тәрпәдиб ирәли чыхыр:

— Хан сағ олсун, ичәзә версәниз, бу суалын чаваб сорағыла мән кедәрдим.

Хан башыны тәрпәдиб разылығыны билдирир. Чох кечмир јәһуди сүвари кери гәјдыр вә һесабат верир:

— Хан сағ олсун, карван саһиби кәңчәли Мирзә Гәдирин бәјүк оғлудур. Көзү ушаг вахты чилинкағачы оҗнајаркән чыхыб. Карванда 24 дөвә, 6 ат вар. Дөвәләрин он сәккизинин јүкү ипәк, икисининки ал-гумаш, дәрду дә хырдаватдыр. Алты күндүр јол кәлирләр. Јолүстү карван саһибинин достунун оғул тојунда иштирак едибләр. Јоллары Тәбриздир. Ипәји бир јердән версәләр учуз сатачағлар, ал-гумашын пулуну әввәлчәдән алыблар, хырдаватын мүштәриләри һазырдыр. Кери дәнәндә ханымлар, бәјләр үчүн пал-палтар, бәр-бәзәк шејләри алачағлар...

Бир сөзлә, јәһуди һеч ханы марағландырмајан мәтлобләрдән дә хәбәр верир. Хан чох разы галыр, вәзирә тапшырыр ки, јәһудинин вәзифәсини вә донлуғуну артырсын...

Һәсән мӯәллим тутулдуғуму көрүб мәнә јахынлашды, ики әли илә чийинләримдән тутуб јүнкүлчә, мәһрибанлығла сыхды:

— Сөзләрим сәнә тохунмасын, хәтрини истәдијимдән данышдым. Инди анладын ки, јәһуди олмағ дејәндә нәји нәзәрдә тутурам...

Бу, мәним үчүн дәрә олду. Сонралар бу сәһбәти бир нечә дөфә һәсән мӯәллимин јадына салмышам, дојунча күлмүшүк.

Институтда онунла мәндән чох тәмасда олан кәс јох иди. Күндә ән азы бир, бә'зән дә бир нечә дөфә көрүшмәли олурдуғ. Нечә-нечә рәсми вә ичтимаи вәзифә саһиби олса да, өзүнү чох садә апарыр, адамлара асанлығла гајнајыб-ғарышыр, доғмалашырды. О, дөвләт миғјаслы шәхсијјәт иди.

Һәсән мӯәллим Азәрбајҗанымызы јаланчы көрүнүш јаратмағ хәтиринә дејил, үрәкдән, бәјүк мәһәббәтлә севирди, тәбиәтин дәличәсинә вурғуну иди. һәр отун, ағачын үстүндә әсәрди. Бақынын күчәләриндә, бир заводун, мӯәссәсәнин һәјәтиндә балача бир түстү чыхардыса, ора гачарды. Тәбиәтимизин сағламлығыны, бүтәвлүјүнү сахламағын јекәнә јолуну тәбиәти мӯһафизә маарифиндә көрүрдү. Марағлыјды ки, о, тәбиәтимизин таразлығынын позулмасында даһа чох вәзифә саһибләрини, имканлы адамлары күнаһландырырды. Чох чәсарәтли иди. Јери кәләндә үз-үзә дурмағы, һағг угрунда мӯбаризәдә амансыз олмағы бачарырды. Бә'зиләри буну о заманлар Мәркәзи Комитәнин биринчи кәтиби ишләјән гардашы һејәәр Әлијевлә бағлајыр. Анчағ мән там әминликлә дејәрдим ки, бу, сәһв фикирдир. Чүр'әт онун дахилиндән кәлирди, мә'нәвијјәтиндән, һәјәт әгидәсиндән доғурду.

Хәтиримдәдир, Бақынын јахынлығында, Нәваи кәндиндә атом електрик стансијасынын тикинтиси планлашдырылды. Һәсән мӯ-

әллим һәфтәләрлә отағына сығмады, сакитләшмәди. Назирләр Советинә, Мәркәзи Комитәҗә зәнк чалды, аҗаг дәјдү, хаһиш етди, инандырмаға чалышды ки, бу, дүшмәнләримизин һөввәти фитһөкарлығыдыр, Азәрбајчанын кәләчәҗи үчүн бөјүк фәләкәтдир. Әли Азәрбајчандан үзүләндә Москва илә тәкбашына гаршы-гаршыҗа дурду. Чернобыл гәзасы онун узагкөрәнлиҗини сүбүт етди.

Инди Бакынын күчәләриндә, җашылыг саһәләриндә кәсилән ағачларын җериндә алверчиләрин дәмир көшкәләрини, имкан саһибләринин сарајларыны көрөндә бу ағсаггал маарифчинин, гөчаман инсанын җери һисс олунур, дүјүлур. Вә санырсан ки, бизим үчүн дүнҗанын сонун чатмышдыр. Јадлашмышыг, ифрат дәрәҗәдә фәрләшмишик, јалныз өзүмүз үчүн јашајырыг.

О, һаггың, имканы мөһдуд оланларын тәрәфиндә дурар, онларын гаҗысыны чөкмөкдән јорулмазды. Јахшы јадымдадыр, Бакынын көзәкәлимли, мәнзәрәли җерләриндән бириндә, телестудијанын јахынлығында "Чоғрафијачы" кооператив бинасы тикилиб баша чатанда кечмиш ССРИ Мүдафиә Назирлиҗи дә дахил олмагла, имкан вә вәзифә саһибләри бу бинаҗа "мүштәри" чыхдылар. Он илләрлә һөввә көзләјән зијалыларын көмөҗинә јенә дә һәсән мүәллим чатды. Бу күн бу бинада јашајанларын чоһусу онун миннәтдарлыгга јад едир.

Һәсән мүәллим сабаһа бахан адам иди. Харичдә чоһлу досту варды, ади фәһләдән тутмуш көркәмли алимә, дәвләт хадиминә гөдәр. Онун сәјсыз-һесабысыз мәктубларыны, мөғаләләрини инкилис дилинә мән тәрчүмә етмишәм. Азәрбајчанымызын харичдә тәмсил олунмасында, тоблиғ едилмәсиндә һәсән мүәллимә јахындан көмөкчи олмушам. О аилары јад едикчә өзүмдә бир мөмнунлуғ һисси дүјүрам...

Республикамызын һөјәтынын бүтүн саһәләриндә һәсән мүәллимин төшөббүсү, хидмәти, зөһмәти чоһдур, данылмаздыр вә бәлкә дә әвәзсиздир. Бу барәдә арды-арасы кәсилмөдән, күнләрлә данышмағ олар. Бүтүн бунларын әвәзиндә бәс биз нә етмишик? Бу мөһрибан, садә, гөдирбилән инсанын өмрүнүн сон күнләрини јад едөндә адам хөчәләт чөкир, утаныр. Одур ки, јазымын әввәлиндә сөз вердијим кими, бу нәчиб инсанын өмрүнүн ахыр илләриндә арамызда олмуш сон сөһбәти дә данышмағга лазым билирәм. Бу, һәсән мүәллимин бөјүклүјүнү, гисасчылыгдан, хырда, дајаз һиссләрдән узаг, мүдрик бир инсан олдуғуну көстәрән характерик бир ан иди.

Сәксәнинчи илләрин сонлары иди. Әлијевләр аиләсинә гаршы һаггы-һагсыз һүчүмләр башланмышды. Арабир һәсән мүәллимә дә

саташырдылар. Республика гәзетләриндән бириндә Галаалты санаториясы һаггында бөјүк бир јазы верилмишди. Куја һәсән мүәллим бурада өзү үчүн имарәт тикдириб вә бу бинада да тәкчә өзү вә айләси динчәлир. Бунлар ағ јалан иди. һәгигәти билсәк дә, һәсән мүәллими мүдафиә етмәкдә күчсүз идик. О вахтлар һәсән мүәллим әризә вериб Чоғрафија Институтунун директору вәзифәсиндән чыхмышды, мәсләһәтчи ишләјирди, иш јеринә һәфтәдәбир кәлирди. Бир дәфә ону јола саланда кәңлүнү алмағ, һәмдәрд олмағ истәдим.

— һәсән мүәллим,—дедим,—чызмағаралара фикир вермәјин, чохлары Сизин нечә һалал киши олдуғунузу билир. Дејиләнләрә инанан аздыр.

О, һалыны позмады, һеч бир шеј олмамыш кими күлүмсәди.

— Гардаш,—деди (арамызда ата-оғул јаш фәрги олса да о, һәмишә мәнә гардаш дејә мүрачигәт едәрди),—бир рәвајәт данышым, мәндән сәнә јадикар галсын.

О, сәккизинчи мәртәбәдә, лифтин габағында ајағ сахлајыб мәни кәнара чәкди вә кечмишдән данышды.

— Дејирләр, Бәһлул Данәндәнин гардашы һарун әр-Рәшид падшаһ имиш. Онун әдаләтлилији илә јанашы, залымлығы да јох дејилмиш. һөкмдар өз мәмләкәтиндә јашајан рәијәтинин һамысы үчүн јалныз әдаләтли оларағ гала билмәз. О, јахшылыгла бәрәбәр истәр-истәмәз пислик дә етмиш олур. Күн кәлир, аллаһ-тааланын падшаһ гардаш үчүн ајырдығы өмүр вахты баша чатыр, о, дүнјадан көчүр. Арадан һәфтәләр, ајлар кечир. Бир дәфә Бәһлул Данәндә тәсадүфән ән јахын достуна раст кәлир. һал-әһвалдан сонра досту тәләм-тәләсик ондан араланмаға чалышыр. Бәһлул Данәндә дүнјакөрмүш, ағыллы адам иди, достунда сирр олдуғуну баша дүшүр. Вә мәчбур едир ки, билдикләрини гојсун ортаја. Узун тә'кидән сонра досту дејир:

— Бәли, мәндә сирр вар, амма демәјә чәкинир, сәнә ағырлығ кәтирәчәјимдән сһтијат едирдим. Сонра да фикирләширәм ки, кизләтмәјин дә мәнасы јохдур. Бу хәбәри дүшмәниндән дејил, достундан ешитсән даһа јахшы олар. Акаһ ол вә бил, падшаһ гардашынын гәбринә саташыблар...

Һәсән мүәллим данышығыны кәсди, чавабыны мәндән алмағ истәјирмиш кими суал верди:

— һеч билирсән, Бәһлул Данәндә нә чаваб вериб?—О, чаваб көзләмәдән сәһбәти елә өзү дә давам етди:—Бәһлул Данәндә достундан сһитдикләринә тәәччүбләнмәди, һеч үзүнүн ифадәси дә дәјишмәди. Икичә кәлмә демәклә кифајәтләнди:—Јәгин ки, етмишнк,

едирләр...

Мән донуб галмышдым. Һәсән мүәллимин солғун үзүнә гонмуш көдөр көлкәси чәкилмишиди, нараһат көзләриндә бу гоча, амансыз дүнјаја бир истеһза дујулурду. Бәнзәтмәси јеринә дүшмәсә дә, рәмзи мә'на дашыса да, гисасчылыгдан, өтәри һиссләрдән нә гәдәр узаг олдуғуну көрдүкдә о мәним нәзәримдә бир аз да учалды, мүгәддәсләшди, заманындан јүксәјә галхды.

Мәним чашгынлығымы көрән Һәсән мүәллим күлүмсәмәјә чалышды, сонра да гејбдән кәлән бир сәслә пычылдады:

— Зиддијјәтли милләтик биз азәрбајчанлылар. Башгаларына көрк ола биләчәк әмәлләримизлә јанашы гәрибәликләримиз дә јох дејилдир. Бә'зән јахшылыглары тез унудуруг, чохлағун хејри намино едилмиш һагг "писликләрә" гијмәт вермәкдә әдаләт мөвгејиндә дајана билмирик. Бир анлыға өзүмүзә кәнардан бахмағы бачармырыг. Кинлијик. Шәхси инчиклијә көрә бир-биримиздән һејф чыхмаг үчүн милли мәнафеләримизи унутмаға, һәтта дүшмәнлә сөвдәләшмәјә белә һазырыг. Дүшүнмүрүк ки, таләјүклү мәсәләләрдә шәхси мүнәсибәтләр сәвијјәсинә снмәк, аллаһ еләмәсин, милли фәләкәтимизә сәбәб ола биләр.

О, бир анлыға сусду, зәиф, күчдән дүшмүш бармаглары илә алныны овушдурду, нәји исә хатырламаға чалышды. Јалныз һандан-һана јаддашыны бәрпа едиб јарымчыг галмыш фикрини баша чатдыра билди:

— Өзүмүздә күч тапыб бир-биримизи бағышламағы бачармалыјыг.

Бәјаз сачларына, солғун үзүнә, ишартысы зәифләмиш ајдын көзләринә вә бир јердә гәрар тута билмәјән әлләринә бахдым. Дәдә Горгуд бабамыз дүшдү јадыма. Чох јазыглар олсун ки, бу мәним Һәсән мүәллимлә сонунчу көрүшүм олду.

Көдәрли, гајғылы анларымда Һәсән мүәллимин гу гушу нәғмәсини андыран ахырынчы сәһбәтини хатырлајырам. "Өзүмүздә күч тапыб бир-биримизи бағышламағы бачармалыјыг" фикри исә мөни һеч вахт тәрк етмир...

* *
*

Сојуг вә гәриб бир феврал күнүндә Һәсән мүәллим дүнјадан көчдү. Мәркәзи Комитәнин катиби, кәнд тәсәррүфаты назиринин мұавини, институт директору, Али Советин депутаты олмуш бу азмаң инсанын дәфни үчүн Дәвләт дәфн комиссијасы јарадылмады, дәфн мәрәсиминдә дәвләтин вә һөкүмәтин рәһбәр вәзифәли кишиләри иштирак

етмәдиләр.

Ғәбиристанлығын үзләри, додаглары гарсајан ачы сојуғуну өмрүнү Азәрбајчан адлы мәмләкәтин көзәллији јолунда эритмиш бир Инсаңы севән сәјсез-һесабсыз садә, тәмәннасыз вә әсасән дә вәзифәсиз адамларын исти нәфәси јумшалтды.

Дәфн күнүнү хатырлајыр вә бу күн туш кәлдијимиз дәрдрәрин мајасынын һарадан кәтүрүлдүјүнү дәрк етмәјә чалышырам. Ғәринәләрин архасындан кечиб кәлән адәт-ән'әнәләримизин мүгәддәслијинә һарам гатан вәзифә саһибләринин с'тибарсызлығыны көрдүкчә, адамда милли сабаһымыза үмидсизлик јараныр. Харичдә дүшмәнләримиз фүрсәт күддүјү бир заманда өлкәмизин дахилиндә елликлә уму-күсүләр унутулмалы, бөјүклүк-кичиклик өлчүсү көзләнилмәли, вәтән вә милли мәнәфә шәхси истәкләрдән үстүн тутулмалыдыр. Дүнја малы үчүн бир-биримиздән инчик олсаг да, дүнјадан кәчәнләримизи һагг јеринә урватла јола салмалыјыг.

Дүшүнүрәм, һәмишә од үстүнә су сәпән, күсүлүләр, ганлылар барышдыран һәсән мүәллим кими бир ел ағсаггалынын дәрди бизи бирләшдирә, шәхси инчикликләримизи унутдура билмирсә, демәли, биз сабаһ һамылыгла вәтәнсиз гала биләрик.

* * *

*

Һәр дәфә ишдән севә гајыдаркән Фәхри хијабанын јанындан кечәндә киминсә нәзәрләрини үзәримдә һисс едирәм. Чеврилиб саға бахырам вә һәр шәј мәнә ајдын олур. Елә өзү бојда һејкәлләшмиш, бүрүнчләшмиш һәсән мүәллими көрүр вә дахили бир раһатлыг дүјмәг истәјирәм, анчаг бачармырам. Бакынын күчәләриндә, хијабанларында гәсдән чыхардылмыш, гол-будаглары гырылмыш, сындырылмыш ағачларын, јашыллыгларын кәдәр доғуран мәнзәрәси кәлиб дурур көзүмүн габағында. Һәсән мүәллимин һамымыза гојуб кетдији әманәтә с'тибарсызлығымыз кәдәр јүкүмү бир аз да ағырлашдырыр.

Белә гәнаәтдәјәм ки, республикамызын сајылыб-сечилән нүфуз саһибләринин һамысы һәсән мүәллим кими фикирләшсәјди, онун кими олсајды ишләримиз нә гәдәр аванд кәдәрди. Нә һәрә көзү өз габағына чәкәр, нә дә дүшмән габағында белә әјилмәз, көзүкәлкәли галмаздыг.

Аталар јахшы дејиб: "Аллаһсыз јердә отур, бөјүксүз јердә отурма". Бәлкә дә бөјүкләрә, ағсаггаллара дөнүксүзлүјүмүзә көрә сынаға чәкилмишик биз. Ким билир, бәлкә дә...

Һәсән мүәллим кими ағсаггаллар күзәштә кетмәји, бағышламағы

бачарырлар. Чәтин дә, ағыр да олса, гој руһу кечсин күнаһымыздан, олаво бир мөһләт версин бизә. Әввәлчә өз ичимиздәки дајазлыгы, чылызлыгы, дүнја малы үчүн ачкөзлүжүмүзү тәмизләјок. Бундан сонра дүшмәндә вурушмаг чәтин дејилдир.

— Амин!—дејә сәс ешидирәм. Инанырам, һәсән мӯәллимдир.

Дүнјада баш верән олајлара күчсүзлүжүмү һисә етсәм дә, варлыгымы көврәк бир үмид истиси бүрүјур. Утандығымдан башымы јердән галдыра билмирәм, јеридикчә дејирәм:

— Аллаһ сәнә рәһмәт еләсин, һәсән мӯәллим. Гој мӯгәддәс руһун дүнјалар гәдәр севдијин Азәрбајчанымызы һеч вахт тәрк етмәсин!

Үрәјимдән кечәнләрә хејир-дуа алмыш кими күнаһкар-күнаһкар елә өзүм дә пычылдајырам:

— Амин!

БАРАТ ЧӨФӨРЛИ
Көнд тасарруфаты елмлэри намизэди

МӘНАЛЫ ӨМРҮН БИР АНЫ

Һәсән мӯәллим 25 илдән чох мүддәтдә торпагшүнаслыг саһәсиндә дәрч олунмуш әсәрләринин топлусуна көрә Москвада, Торпагшүнаслыг Институтунда көнд тасарруфаты елмлэри доктору алимлик дәрәчәси алмаг үчүн 1966-чы ил феврал ајынын 9-да диссертасија мүдафиә етмәли иди. Бунун үчүн о, сон бир нечә ај иди ки, кечәли-күндүзлү чох кәркин ишләјирди. Москваја ән азы бир һәфтә тез кедиб мүдафиәјә һазырлашмаг лазым иди. О, Москваја мәни дә апарачағыны билдирди. Елми шурада нүмајиш етдириләчөк 50-дән чох хәритә, график вә чәдвәлләр, 10 әдәд рәнкли фото-слајд гутусу, мүхтәлиф тип вә јарымтип торпаглардан көтүрүлмүш 60 әдәд картон монолитләр, әсәрләрдән ајрыча нүсхәләр, китаб, монографија вә с. әшјалары һазырлајыб өзүмлә көтүрдүм. Февралын 4-дә бирликдә Москваја учдуг. Һәсән мӯәллим сәһәр евдән чыханда башағырысы вә јухусузлугдан шикајәтләнирди. Үмидини јолда, тәјјарәдә динчәлмәјә багламышды. Елә дә олду.

Һәсән мӯәллим вә Зәргәләм ханымын шәрәфинә профессор С.В. Зоннун аиләсиндә верилән наһарда иштирак етдик. Наһардан сонра С.В. Зонн рәсми оппонент кими ишдәки бә'зи мүбаһисәли мәсәләләрә ајдынлыг көтирмәк үчүн Һәсән мӯәллими өз иш отағына дә'вәт етди. Онлар мүнәсибәтләрини ајдынлашдырдыгдан сонра јенидән сүфрә башында көрүндүләр. Һәр икисинин дузлу вә ширин зарафатларына хејли күлдүк. Зәргәләм ханым Һәсән мӯәллимин хош әһвалыны көрүб севинчөк һалда деди: "Инанын ки, сон бир нечә һәфтәдир, Һәсәни бүкүнкү кими шән көрмәмишдим, сағ олун".

Һәсән мӯәллим ишин авторефератына аид көндәрилмиш 28 рә'јә, һабелә Р.В. Ковалјовун вә Н.И. Гоголевин рә'јәринә дә чаваблар һазырлады.

Институтун мүдафиә залында диссертантын нүмајиш етдирәчәји материаллары асыб һазырладыг. Һәсән мӯәллим асылмыш материаллары нәзәрдән кечирди, бә'зи хәритә вә графикләрин јерини дәјишдири. Ахшамдан сечиб ајырдығымыз 4 слајд гутусундан јалныз икисини көстәрмәји мәсләһәт билди. Онлары бир даһа нәзәрдән

кечириб архајын олду.

Мүдафиә Елми Шурасыны Шуранын сәдри проф. В.В. Јегоров апарырды. Һәсән Әлијев диссертасијанын әсас мүддәаларыны Елми Шура үзвләринин нәзәринә чатдырдыдан сонра мә'рузә әтрафында суаллар верилди вә онлара мөзмунду чаваблар алынды. Оппонентләрин чыхышларында Һәсән Әлирза оғлунун мүдафијә тәғдим етдији диссертасија садәчә оларағ конкрет бир әбјектин үмумиләшдирилмиш елми-тәдгигат ишләринин јекуну кими дејил, чох мүрәккәб торпаг-иглим шәраитиндә узун илләр апарылан ағыр вә көркин әмәјин нәтичәси кими гијмәтләндирилди. Һәсән мүәллим сонунчу оппонентин рә'јиндә көстәрилән гүсурлара чаваб верән анларда Һәјдәр Әлирза оғлу кәлди вә мәнимлә јанашы отурду. Икинчи дәфә иди ки, Һәјдәр Әлијеви белә јахындан көрүрдүм. О, мәнән пычылты илә вәзијјәти сорушду. Елми Шура чох јүксәк сәвијјәдә кечириди. Һәсән мүәллим оппонентә чаваб вериб гуртардыдан сонра сәдр диссертасија әтрафында чыхышлара сөз верди. Һәјдәр Әлирза оғлу Шуранын ики үзвүнүн чыхышыны динләдикдән сонра мәнә деди ки, вачиб ишим вар, кедирәм, Һәсән мүәллимә дејәрсән нараһат олмасын, данышдығымыз кими, ахшам ора кәләчөјәм. Вә дәрһал худаһафизләшиб кетди. Ишин гызғын мүзакироси исә давам едирди. Елми Шура үзвләринин он једдисинин дә сон гәрары јекдил олду. Һамы 35 илдән артығ торпаг тәдгигаты апаран јеткин алими тәбрик етди.

Ахшам "Бақы" ресторанына, Һәсән мүәллимин шәрәфинә дүзәлдилмиш зијәфәтә кетдик. Зијәфәтдә 18 нәфәр иштирак едирди. Бөјүк гардашын уғурлу мүдафиә мәчлисини ахырадәк Һәјдәр Әлирза оғлу идарә етди. О, Азәрбајҗан сүфрәси архасында отуран гонағлары саламлады вә онлара хош арзуларыны билдирди. Илк бадәләр мәчлисин сәбәбкары Һәсән мүәллимин шәрәфинә галдырылды. Сонра Һәјдәр мүәллим севимли гардашынын көркин вә ағыр зәһмәтини јүксәк гијмәтләндирән Елми Шура үзвләринә, онун сәдринә вә рәсми оппонентләрә өз дәрин миннәтдарлығыны билдирди: "Аиләмиз үчүн бу һадисәни мән бөјүк севинч вә фәрәһ һисси илә гәбул едирәм. Ејни заманда белә һесаб едирәм ки, бу һадисә Һәсән мүәллимин һәмкарларынын Азәрбајҗан торпағына вердикләри гијмәтин тәчәссү-мүдүр. Мән әминәм ки, нечә-нечә кәләчөк нәсилләр онун елми-тәдгигат ишләринин нәтичәләриндән бәһрәләнәчөкләр". Чыхыш едән гонағлар Һәјдәр мүәллимин дедикләринә гошулдулар вә гонағпәрвәрлик үчүн өз миннәтдарлығларыны билдирдиләр. Зијәфәт үч саат давам етди. Севинчимизин һүдуду јох иди...

КӨРКӘМЛИ БИОЛОГ

Мән һәсән Әлијевлә узун илләрин јол јолдашы олмушам, һаггында јадда галан чохлу хатирәм вардыр.

Јадымдадыр, 50-чи илләрдә Нәбатат Институтунда чәкишмәләр баш алыб кедирди. Мәркәзи Комитәдән илдә ики-үч комиссија кәлир, јохлајыр, анчаг һеч бир фәјдасы олмурду. Бир сөzlә, институтда вәзијјәт олдугча ағыр вә кәркин иди. Ахырынчы комиссијанын кәлдији нәтичәләр институтун ачыг партија ичласында музакирә олунурду. Ичласда Академијанын президенти, мәрһум академик Ј.Һ. Мәммәдәлијев, витсе-президентләр—академик М.А. Топчубашов, академик һејдәр һүсәјнов вә бир дә һәсән Әлијев иштирак едирдиләр. Бир нечә саат давам едән кәскин музакирәләрдән сонра институтун директору, елми ишләр үзрә директор муавини, партија тәшкилати катиби вә бүрә үзвләри вәзифәләриндән чыхарылдылар, бә'зиләри исә институтдан харич едилдиләр. Һәсән муәллим бизим института директор тә'јин олунду.

Аз мүддәт ичәрсиндә һәсән Әлијев институтда кадр мәсәләләрини һәлл етди, иш планында әсәслы дөнүш јаратды. Кәнч мүтәхәссисләри сечиб аспирантураја кәндәрди. Институтда нормал иш шәраити бәрпа олунду, ишчиләр арасында мунасибәтләр јолуна гојулду.

Һәсән муәллим танынмыш торпагшүнас олмагла јанашы, һәм дә кениш дүнјакөрүшлү бир биолог иди. Ботаника, тәбиәтин, хүсусән дә битки өртүјүнүн горунмасы саһәсиндә онун хидмәтләри сајсынздыр. О, мешәјә, јашыллыға хүсуси диггәт јетирирди. Мешәни "тәбиәтин тоқраролунмаз һиссәси" адландырыр вә гејд едирди ки, мешә әлверишли шәраит јарадыр, өзүнү, әтрафы гита вә су илә тә'мин едир, һаваны тәмизләјир. Нәслинин горунуб сахланмасы, давам етмәси үчүн өзүнә гајғы кәстәрир.

Һәсән муәллим институтун иш планында нәзәри мәсәләләрлә јанашы, практикы-тәтбиғи мәсәләләрә дә кениш јер верирди. Малдарлығын инкишафына имкан всрә биләчәк јем базасынын јарадылмасы саһәсиндә апарылан ахтарышларын өн плана чәкилмәсинә, гурағлыға давамлы јабаны јем биткиләринин мөдәниләшдирил-

мәсино, жашыл јем конвејеринин јарадылмасы вә тәсәррүфатларда онларын кениш тәтбиг олунмасына хусуси гајғы кәстәирди. Онларла аспиранта бу сәһәдә мөвзу вермиш вә рәһбәрлик етмишди.

Һәсән мүәллим институтун кәнч әмәкдашларыны јабаны јем биткиләринин тохумуну јығмаг үчүн дағәтәји рајонлара сәфәрбәр едәр вә бә'зән өзү дә бизимлә кәдәрди. О вахтлар биз хәјли јабаны ләркә, ијли нохуд, хәшәнбүл, шәнбәлә, јонча вә диқәр јем биткиләринин тохумуну јығыб тәчрүбә сәһәләриндә сынагдан кәчирә билмишдик. Һәсән мүәллим һәмишә дејәрди ки, тәчрүбә мүәллифи өзү тәсәррүфата кәтмәли, әкинчи илә биркә ишләмәлидир.

Бир күн Һәсән мүәллим мәни јанына чағырыб күрүшнә адлы битки һаггында јерли чамаатдан әтрафлы мә'лумат топламаг үчүн Гонагкәнд рајонуна кәндәрди. Јерли ады "ачы чах" олан бу битки ботаники бахымдан чох мараглы олмагла јанашы, һәм дә гијмәтли јем биткисидир. Јерли әһали бу биткинин ачылығыны ахан суда чыхарыб пәртүр, ғышын сојуг вә шахталы күнләриндә иш өкүзләринә јем кими верир. Һејванлар бу чох калорили, зүлаллы, һәддән артыг јағлы биткини һәвәс вә иштаһла јејирләр. Хәјли ахтарыш апардыгдан сонра бу гәрибә вә мараглы битки һаггында Һәсән мүәллимлә биркә әтрафлы бир мөгалә јаздыг.

Һәсән мүәллимин рәһбәрлији илә аз мүддәт ичәрисиндә республикада јемчилик үзрә база јарадылды. О вахтлар үч ил далбадал республикада гураглыг кәчди вә Һәсән мүәллимин әмәји кәмәјә кәлди.

Һәсән Әлијевин зәһмәтсәврәлији, тәшәббүскарлығы дәвләт вә һөкүмәт рәһбәрләринин диггәтиндән јајынмады. О, Мәркәзи Комитәјә кәнд тәсәррүфаты үзрә кәтиб тә'јин едилди. О, халг тәсәррүфатынын чох ағыр бир сәһәсинә рәһбәрлик етдији мүддәтдә дә елмдән узаглашмады, вахт тапдыгча елми ахтарышларла мөшғүл олду.

Һәсән мүәллим нараһәт иянсан иди. О, халгынын сабаһыны фикирләшир, өзүндән сонра бир из гәјмаға чалышырды. Нәсли кәсилмәкдә олан ағач вә колларын чохалдылмасы сәһәсиндә хәјли иш көрмүшдү. Азәрбајчанын ајры-ајры рајонларындан кәтирдиди онларча надир битки нөвүнү Нәбатат бағында әкдирмиш вә мүтәмади олараг онларын инкишаф просесини изләмишдир. Онун кәтирдиди даш палыд пәһрәси инди бағын мәркәзи һиссәсиндә голлу-будаглы нәһәнк ағача чеврилмишдир.

Һәсән мүәллим Нәбатат бағына хусуси гајғы кәстәир, ону Азәрбајчанын ајры-ајры рајонларында (Кәнчә, Минкәчевир, Ләнкәран, Шуша) өз филиаллары олан бөјүк тәдгигат мәркәзи кими көрмәк

истәјирди. "Бағ сәрбөст, автоном олса, индикиндөн гат-гат јахшы инкишаф едәр"—сөзләрини һәсән мүүллим дәфәләрлә тәкрар етмишди. Тәәсүф ки, биз буну дәрк едә билмәдик, биздән сонра кәләчәк нәсил мүтләг һәсән мүүллимин дедији јолу тутмалы, сәһвләримизи дүзәлтмәлидир.

Бир күн бизә хәбәр чатды ки, академик А.А. Гроссһејм өз зәнкин һербари фондуну Күрчүстан Елмләр Академијасына сатыб. Буну ешидән һәсән мүүллим чох мә'јус олду (о вахт һәсән Әлијев ЕА-да академик-катиб вәзифәсиндә ишләјирди) вә бизи тәнбәһләди: "Белә фүрсәти әлдән вермәк оларды? Сиз јатмысыңыз, күрчүләр исә тез тәрпәнибләр. Неч олмаса сиз дә онун китабханасыны алын". Бу иши мәнә һәвалә етди. Ики дәфә Ленинграда—А.А. Гроссһејмин арвады Анна Моисејевнанын јанына кетдим, анчаг чәһдләрим нәтичәсиз галды.

Һәсән мүүллим А.А. Гроссһејмин елми фәалијјотини јүксәк гијмәтләндирирди. О, 1912-чи илдән 1947-чи илдәк Азәрбајчанда јашамыш вә бөјүк тәдгигат ишләри апармышдыр. Елмә мә'лум олмајан јүзләрлә битки нөвү ашкар етмиш, ондан артыг монографија јазмышдыр. Бу мүдрики инсан чох истәрди ки, Азәрбајчан ботаникләри Гроссһејмә бәнзәсинләр вә онун јолуну давам етдирсинләр.

Академик Н. Әлијеви јалныз Азәрбајчанда, кечмиш Иттифагда дејил, харичдә дә јахшы таныјырдылар. Тәбиәти мұһафизә хәтти илә мән онунла бир ај Румынијада олдум (о вахт һәсән мүүллим Инсан вә Биосфер Чәмијјотинин сәдри, мән исә катиби идим). Санки һәсән мүүллими мән өзүм үчүн јенидән көшф етдим. Ајры-ајры шәһәрләрдә фәалијјәт көстәрән торпагшүнаслыг мәркәзләриндә етдији чыхышлары һәмкарлары тәрәфиндән бөјүк мараг вә миннәтдарлыгла гаршылаһырды. О, фотоапаратла шәкил чәкмәкдән дојмазды, бир ај әрзиндә үч миндән артыг шәкил чәкди.

Һәсән мүүллим көзәл јол јолдашы, марағлы һәмсәһбәт иди. Онунла дәфәләрлә Көнчәдә, Зағаталада, Төртөрдә вә диқәр јерләрдә е'замијјәтдә олмушам. Күчлү јаддашы варды, бир сәһбәти ики дәфә данышмазды.

Һәсән мүүллим кимсәсизләрин, бачарығлы вә тәмиз адамларын досту, сирдашы иди. 1953-чү илдә мәнзил алмағыма, Ленинградда аспирантурада охумағыма көрә мән јалныз вә јалныз академик һәсән Әлијевә борчлујам. Онун дүнјакөрүшү кениш олдуғу гәдәр дә садо тәбиәтли иди.

Һәсән мүүллим һәмишә јенилик тәрәфдары олуб. Рус дилиндә

ишләнән "степ" термининин гаршылыгыны чоғрафијачылар "чөл" сөзү илә верирдиләр. 60-чы илләрин эввәлиндә ботаникләр бу термини "бозгыр" сөзү илә вермәјә башладылар. Чоғрафијачылар өз наразылыгларыны билдирдиләр. Мән һәсән мӯәллимо мӯрачиәт етдим. О гејд етди ки, "бозгыр" эсл түрк сөзүдүр; рус алимләри гуру отлу јамачлара, хусусән ксерофит тәркибли биткиләрин јайылдығы чәнуб јамачларына "степ" дејирләр, биз дә "бозгыр" десәк, јеринә дүшәр. Бах, "бозгыр" мәфһуму елми әдобијатта өз вәтәндашлыг һағгыны белә газанды.

Һәсән мӯәллим көрүб-көтүрмүш зијалы иди. О, Азәрбајчан алимләринин һәртәрәфли, пешәкар сәвијјәдә олмаларыны арзу едирди. Рус вә башга дилләри өјрәнмәләрини төблиг едирди. Өзү өмрүнүн сон күнләринә гәдәр инкилис дилини даһа јахшы өјрәнмәјә чалышырды.

Һәсән мӯәллимдә күчлү дүјма, өнчәдәнкөрмә габилијјәти варды. Тәбиәти мӯһафизә идејасынын республикамызда чох еркән тәшәккүл тапмасы мәһз бу узагкөрәнлијин мәһсулу иди.

1960-чы илдә Бақыда микроэлементләрә һәср едилмиш симпозиум кечирилирди. Симпозиумда академик М.С. Пејвә кими танынмыш алимләр иштирак едирдиләр. Кениш ичласда илк мә'рузә илә академик Һәсән Әлијев чыхыш етди. Мәһз бу симпозиумдан сонра республиканын бир чох елми-тәдгигат институтларында микроэлементләр лабораториялары ачылды.

Һәсән мӯәллим чох тәәссүбкеш иди. Азәрбајчанда битән "чөвүз"ә "јунан тозу" дејилмәсиндән әсәбиләшәрди. Буну дофәләрлә мәнә ирад тутмушду. Азәрбајчанын гәдир-ғијмәтини билмәји, онун биткиләрини өзүнә лајиг адла адландырмағы мәсләһәт көрәрди.

Мән там мәс'улијјәт һисси илә демәк истәрдим ки, "Азәрбајчан флорасы" әсәринин I-VIII чилдләри мәһз Һәсән мӯәллимин гајғысы вә хәјир-дуасы илә ишыг үзү көрмүшдүр. Китабла бағлы ортаја бир проблем чыхан кими ботаникләр она мӯрачиәт едәрдиләр. О, бизим архамыз, дајағымыз иди.

Республикамызда 13-ә гәдәр дәвләт горуғу вардыр, онлардан бир нечәси истисна олунмагла, галанлары Һәсән мӯәллимин билаваситә тәшәббүсү вә иштиракы илә тәшкил едилмишдир. Республикамызын ботаникләри вә зоологлары бу әмәлләринә көрә инди Һәсән мӯәллими миннәтдарлыг һисси илә јад едилрәр.

Һәсән мӯәллим һәмишә үмуммилли мәнәфедән чыхыш етмәјә сә'ј көстәрәрди. Јахшы јадымдадыр, 1965-чи илдә гоншу республикаларын

кағыз, картон проблемләрини һәлл етмәк мәғсәдилә Азәрбајчанда селләүлөз комбинаты тикмәк планлашдырылырды. Нәбатат Институ-тунун эмәкдашларыны да бу ишә чәлб етмишдиләр. Күр-Араз овалығында гарғы, ғамыш еһтијатыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн бота-никләрдән ибарәт бир нечә экспедиција дәстәси тәшкил олунмушду. Һәсән мүәллим бу лајиһәнин әлејһинә чыхды. О, Бајкал көлүнүн ағибәтиндән инандырычы мисаллар чәкәрәк, дүшмән планынын һәјата кечирилмәсинә имкан вермәди. Инди дүшүнүр вә белә ғәнаәтә кәлирәм ки, јаралы тәбиәтимиз бу күн мөвчуд олан аз-чох кезәллијинә көрә Һәсән мүәллим кими гејрәтли вә тәәссүбкеш кишиләрә борчлудур.

Һәсән мүәллим ботаникләрин јахын досту вә һамиси иди. Онун әзиз хатирәси һәмишә бизә өрнәк олачағдыр.

ВӘТӘНИ СЕВӘНДӘ...

Академик Н. Әлијевлә бағлы илк хатирәләрим төләбәлик илләримлә бағлыдыр. 60-70-чи илләрдә Азәрбајҗан Педагожи Институту чоғрафија факултәсинин елмо марағ көстәрән башға төләбәләри кими мәним дә бу алимә бөјүк һөрмәтим вар иди. Гејд едим ки, академиклә факултә төләбәләринин һәр бир көрүшү, адәтән, чох марағлы, сәмими, ачығ фикир мүбадиләси шәраитиндә кечирди. Бу көрүшләр узун мүддәт јадда галмагла јанашы, бизим һәр биримизин истәр алим, шәхсијјәт, истәрсә дә вәтәндаш кими формалашмағымызда бөјүк рол ојнајырды. Һәсән Әлијевин варлығы вәтәнпәрвәрлик, халтсәвәрлик тәчәссүмү иди. Гаршысындакы аудиториянын сәвијјәсиндән асылы олмајарағ, өзүндә олан бу чәһәтләри она ашыламағы, севдирмәји бачарырды. Она көрә дә там әминликлә дејә биләрәм ки, мәним истәр алим, истәрсә дә бир шәхсијјәт кими формалашмағымда "Һәсән Әлијев феноменинин" бөјүк тәсири олмушдур.

1970-чи илдә АПИ-нин чоғрафија факултәсини битирәндә, бир гәдәр сәдәләвһлүк дә олса, гаршыма јалныз бир мәгсәд гөјмушдум, чоғрафијашүнас алим, сон нәтичәдә исә академик олмағ. Тә'јинатым Кәнд Тәсәррүфаты Назирлијинә верилди вә бу, шүбһәсиз ки, үрәјимчә олмады. Чох көтүр-гојдан, узун дүшүнчәләрдән сонра академик Н. Әлијевин гәбулуна кетмәк гәрарына кәлдим. Сондәләримиз көтүрүб Чоғрафија Институтуна кетдим. Доғрусу, гәбул отағында өз гәрарымдан чох пешиман олдум. Бурада адлы-санлы профессорлар, шә'бә мүдирләри, танымадығым, лакин чох чидди, санбаллы көрүнүшлү шәхсләр ону көзләјирдиләр. Дүшдүјүм вәзијјәт мәни чох сыхырды, бир ан һәтта чыхыб гачмағ да истәдим. Лакин артыг кеч иди. Һәсән Әлијев ичәри дахил олмушду. Һамы илә сәмими көрүшдүкдән сонра өз иш отағына тәрәф кетди. Лакин гапынын дәстәјиндән тутанда бир аз фикирләшиб керижә дөндү. Бахышлары илә көзләјәнләр арасында кимисә ахтармаға башлады, мәни көрәндә күлүмсәјиб сорушду: "Оғлум, мәнимлә ишин вар?" Башымла тәсдигләдим. Сонра о, әтрафдакылардан үзр истәјиб мәни иш отағына дә'вәт етди. Доғрусу, бу мәним үчүн чох көзләнилмәз олду. Сәһбәтимиз

сыхынтысыз, сәмиими кечди. Нәсән Әлијев мәни диггәтлә динләдикдән сонра телефон дәстәјини көтүрүб, һараса зәнк етди. Телефонла гыса сәһбәтдән сонра мәнә тә'јинат јеринә кетмәји мәсләһәт көрдү. Билдирди ки, Кәнд Тәсәррүфаты Назирлији тәкчә идарәетмә апаратындан ибарәт дејил, бу тәшкиләтын нәздиндә чидди елми ахтарышларла мәшғул олан елми-тәдгигат мүүссисәләри дә вардыр, мәсәлән, елә Елми-Тәдгигат Ерозија Бөлмәси. Беләликлә, мәним торпагшүнаслыг елминә кәлишим бу көрүшлө башлады.

Һ. Әлијевлә икинчи көрүшүм Академијанын Әсас бинасынын киришиндә олду. Вәзијјәтими хәбәр алды. Бир гәдәр фикирләшдикдән сонра о, Торпагшүнаслыг вә Агрокимја Институтунун јени лабораторијасынын, торпагларын агроэкологіјасы вә бонитировкасы лабораторијасынын ачылдығыны вә бу елми истигамәтин бөјүк перспективә малик олдуғуну сөјләди, диггәтими бу сәһбә јөнәлтмәји мәсләһәт билди. Һ. Әлијевлә икинчи көрүшдән сонра мәним һәјәтым көкүндән дәјишди.

1972-чи илдә мән бонитировка лабораторијасында ишә башладым. Нечә илләр, ајлар кечди. 1994-чү илдә институт коллективи вә Академијанын рәһбәрлији мәнә чох мәс'ул вәзифә с'тибар етди, Торпагшүнаслыг вә Агрокимја Институтуна директор тә'јин олуңдум. Лакин һеч ким билмир ки, бүтүн буңларә сәбәб мәһз нәсән Әлијевлә икинчи көрүшүм олмушду.

1974-чү илдә Москва шәһәриндә дүңјанын мәшһур торпагшүнасларынын иштиракы илә нүфузлу бир конгрес кечирилирди. Республикамыздан һәммин конгресдә јалныз елми ичтимайјәтин јахшы таныдығы бир нечә алим иштирак едирди. Конгресин сонунда, тәдбирин иштиракчылары үчүн Шәки-Зағатала зонасына экскурсијанын тәшкили планлашдырылмышды. Бејнәлхалг сәвијјәли экскурсијадә иштирак етмәк чохлары кими, мәним дә бөјүк арзум иди. Јенә дә Нәсән мүүллимлә хош бир тәсадүфи көрүшүм истәјими керчәкләшдирди. Доғрусу, сәһбәт заманы о мәнә һеч нә демәди. Ертәси күн республикамыздан бу экскурсијадә иштирак сдәчәк намизәдләрин дәрч едилмиш сијаһысында мәним дә адымын олмасына институтдә чохлары инанмады, бу, кичик бир сәһв сајылды. Лакин хошбәхтликдән бу, сәһв дејилди вә ола да билмәзди. Садәчә оларәг мәним адым Һ. Әлијевин тә'киди илә сијаһыја салынмышды.

70-чи илләрин сонларында ичтимай-сијәси һәјәтын бүтүн сәһәләриндә олдуғу кими, елмдә дә дурғунлуғун илкин әләмәтләри өзүнү көстөрмәкдә иди. Иттифағын дикәр елми мүүссисәләриндә мүүсир

истигамәтләрдә тәдгигатлар апарылдығы һалда, бизим тәрәфимиздән торпагшүнаслығын ән јени истигамәтләри олан торпаг мүнбитлијинин концептуал вә ријазии моделләринин ишләnmәси вә торпаг өртүјү структурунун өјрәнилmәсинин зорурилији мәсәләси галдырыланда чохлары буну "сүнкү" илә гаршыладылар.

Белә проблемләрдән бири дә мәним үчүн торпагларын бонитировкасы, онларын кејфијјәтчә гијмәтләндирилmәси иди. Проблемин бөјүк әлмә јолуну ачмагдан өтрү сәләһијјәтли бир журналда онун һаггында әтрафлы мә'лумат верилmәси тәләб олунарду. Бу мөвзу әтрафында Н. Әлијевлә тез-тез етдијим мәсләһәтләшмәләр 1984-чү илдә мешә торпагларын бонитировкасынын әһәмијјәтинә, онун апарылмасы методикасына даир ириһәчмли бир мөгаләнин ортаја чыхмасына сәбәб олду. Мөгаләни "Елмләр Академијасынын Мә'рузәләри"ндә чап етдирмәк гәрарына кәлдик. Бу заман мән Н. Әлијевин нечә бөјүк үрәк саһиби олдуғунун шаһиди олаум. Нәшр әрәфәсиндә һәсән мөәллим мәнә мөгаләнин тәк мөәллифи кими чыхыш етмәји мәсләһәт билди. О деди ки, белә бир мөгаләнин чапы сәнин бир алим кими јүксәлмәјин, елми нүфуз газанмағын үчүн ләзымдыр. Мәним исе мөгаләдә биринчи мөәллиф кими чыхыш етмәјим сәнин әмәјини кәлкәдә гәјә биләр. Доғрудан да о дедији кими олду. Тезликлә мөгалә һәсән мөәллимин тәгдиматы илә чап едилди вә Азәрбајчанда торпагларын бонитировкасы кими ән вачиб әлми истигамәтин инкишафы үчүн тәкан олду.

Чоғрафија Институтунда академик Н. Әлијевин иштиракы илә онун аспирантынын намизәдлик диссертасијасынын илкин мұзакирәси иди. Чох тәмтәраглы шәраитдә кечән бу мұзакирәјә мән дә дә'вәт олунамшум. Ајаға дуран һәр кәс ишин әһәмијјәтиндән, јүксәк сәвијјәдә јазылдығындан, һәтта нөгсансызлығындан данышырды. Невбә мәнә чатанда дуруб иши тәнгид етдим, ашкара чыхардығым нөгсанларын мұтләг дүзәлдилmәсини зорури сајдым. Јығынчагдан сонра Н. Әлијев мәнә јахынлашыб әлими бәрк-бәрк сыхды: "Чох сағ ол, оғлум, сән дүзкүн һәрәкәт етдин, һәмишә белә ол," - деди. Бир мүддәт кечдикдән сонра өјрәндим ки, Н. Әлијевин тә'киди илә мән һәмин аспирантын рәсми оппоненти тә'јин едилмишәм.

"Азәрбајчанын 1:600000 миғаслы торпаг хәритәсинин", "Азәрбајчанын 1:200000 миғаслы торпаг өртүјүнүн структур хәритәси"нин јаранма тарихиндән хәбәри олан шәхсләр тәсдиғ едә билләрләр ки, јалныз Н. Әлијевин сајәсиндә бу вачиб, әһәмијјәтли сәнодләр һәјатда јашамағ һүгууу газана билмишдир.

Кечмиш хатироларими вөрәгләјәркән академик Н. Әлијев һәмишә көзләрим гаршысында бир нараһат шәхс, нараһат алим кими чанланыр. Шәхси сөһбәтләримиздән мән һәмишә белә бир гәнаәтә кәлирдим ки, елмимизин елә бир сәһәси, елә бир проблемни јохдур ки, ону дүшүндүрмәсин. Н. Әлијевин елми фәалијјетинин бөјүк бир һиссәси тәбиәти мұһафизә проблемләри илә бағлы иди. 60-70-чи илләрдә бизим чоһумуз бу проблемин вачиблијини көрсәк дә, онун бөјүклүјүнү Н. Әлијев кими дәрк етмәк игтидарында дејилдик.

Торпаг тәдгигаты вә тәбиәтин мұһафизәси сәһәсиндә әвәзсиз хидмәтләринә көрә Н. Әлијев халғымыз, дөвләтимиз, о чүмләдән бејнәлхалг тәшкилатлар тәрәфиндән јүксәк гижмәтләндирилмишди. Нәсән Әлијевин ән бөјүк мұкафаты онун Азәрбајчан халғы тәрәфиндән танынмасы вә севилмәси иди. Вәтәнин бу бөјүк мұкафатыны јалһыз ону үрәкдән севәнләр газана биләләр.

ТӘБИӘТ ВУРҒУНУ

Азәрбајчан тәбиәти һаггында сөһбәт кедәндә ани олараг көз өнүндә унудулмаз бир образ—академик һәсән Әлијевин әбәди образы чанланыр. Бу садә инсаны Азәрбајчан кәндләриндә танымајан, онун әмәлләринин бәһрәсилә растлашмајан, демәк олар ки, тапылмаз. Мән кәнд адамларынын адыны илк өнчә она көрә чәкирәм ки, бу гәбилдән оланларын гәлбинә јол тапмаг һәр алимә нәсиб олмур. Елми ичтимаийјәт арасында танынмаг үчүн бир нечә елми-күтләви китаб вә мөгаләнин мүәллифи олмаг кифајәтдир. Лакин бүтүн халг арасында танынмаг, севилмәк үчүн кәрәк халгы, вәтәни, торпагы өз варлығын гәдәр севәсән. Бәли, һәсән мүәллим белә шәхсийјәтләрдән иди.

Һәсән мүәллимлә танышлығымын 45 иллик бир тарихи вар. Илк танышлығымыз индики кими јадымдадыр. Онда мән Азәрбајчан Дөвләт Университетинин биолокија факултәсинин икинчи курсунда охујурдум.

Икинчи дүнја мұһарибәси јеничә гуртармышды. Доланмаг чәтин иди. Тәһсил алмагла јанашы ишләмәк дә лазым кәлирди. Мән иш ахтара-ахтара Азәрбајчан Елмләр Академијасынын Торпагшүнаслыг вә Агрокимја Институтуна кәлиб чыхдым. Биринчи мәртәбәнин дөһлизиндә орта бөјлү, үзүндән мұлајимлик јаған бир нәфөрлө растлашдым. О, мәним набәләд һәркәтләримә, утанчаг давранышыма фикир верди, сонра нә фикирләшдисә, мәнимлә марагланды вә өз иш отагына апарды. Кәлишимин сәбәбини сыхыла-сыхыла данышдым. О, мәни ишә көтүрәчәјини билдирди вә әләвә етди ки, мәним ишим дәрсләрдән сонра кәлиб торпаг нүмунәләрини дөјүб анализә һазырламаг олачагдыр. Сонра өјрәндим ки, бу хејрхәһ инсан һәсән мүәллимдир. О, институтда директорун елми ишләр үзрә мұавини ишләјирди.

Һәсән мүәллимин сәјәсиндә мән тәләбәлик илләриндән республикамызын сәјылыб-сечилән көркәмли агрокимјачы вә торпагшүнаслыг алимләрилә таныш олдум вә беләликлә, тәләјим Торпагшүнаслыг вә Агрокимја Институтуна бағланды, институт мәним үчүн доғма ата евинә чеврилди.

Бу елми мүөссисөнин һөјаты илә таныш олдугдан вә илк чөл төчрүбә ишләрини баша вурдугдан сонра һөсөн мүөллим мәни институтун директору мәрһум академик Чөбрајыл һүсөјновла таныш стди. Мөн университетдо битки физиолокијасы үзрә ихтисас алдығыма көрә, көркөмли агрокимјачы алим Чөбрајыл һүсөјновла ишләмәли олдум.

Букүнкү уғурларыма көрә мән өзүмү һөсөн мүөллимә борчлу саньрам. Елмдә илк аддым атмагда әлимдән тутуб мәнә истигамәт вермиш бу көзәл алим мәним хатиримдә хејирхәһ вә гајыкеш бир инсан кими галмышдыр.

Јахшы јадымдадыр, 1952-чи илдә АДУ-нун мә'зунларына тә'јинат верилрди. Академијанын Торпагшүнаслыг вә Агрокимја Институтундан сифариш мәктубу апардығыма бахмајараг һөјөчан кечирирдим. Чүнки мәни университетдо сахламаг үчүн биолокија факултәсинин гәрары олса да, елми-тәдғигат институтунда ишләмәк арзусунда идим (о вахтлар али тәһсил мүөссисәләриндә ишләмәк чох дөбдә дејилди).

Тә'јинатдан бир күн габаг һөсөн мүөллимлә көрүшмәји гәрарлашдырдым. Артыг Торпагшүнаслыг вә Агрокимја Институтунда ишләмәсәм дә чәтинлијә дүшөн кими һөсөн мүөллимлә мәсләһәтләшмәји өзүмә борч билирдим. Кәлишимин сәбәбини сөјләдим. О, диггәтлә гулаг асды, бир гәдәр шүбһәли нәзәрлә бахдыгдан сонра сорушду: "Сән билирсән ки, Академијанын институтларына анчаг ә'ла гижмәтләрлә охујанлары ишә кетүрүрләр?". Чөкинә-чөкинә чаваб вердим: "Билирәм, һөсөн мүөллим, университети фәргләнмә диплому илә битирмишәм". Мәни тәбрик етди вә учадан деди: "Онда нараһат олмаға дәјмәз, архајын ол, кет, мән ректордан хаһиш едорәм".

Тә'јинат комиссијасына ректорун өзү, көркөмли әдәбијатшүнас алим, мәрһум Чөфәр Хәндан сәдрлик едирди. Комиссијанын сәдри:— һөсөн мүөллим сәнин һагғында хаһиш етдији үчүн сәни биолокија факултәсиндә сахламадыг, тә'јинатыны Академијаја веририк,— деди.

Бах елә о андан, бу күн дә ишләдијим вә доғма сандығым Торпагшүнаслыг вә Агрокимја Институтунун елми коллективинин үзвү олдум. Сәнәдләрим аспирантураја һазырлајаркән һөсөн мүөллимлә растлашдым. Сечдијим сәһә илә марагланды. Дурухдуғуму көрүб мәни габаглады: "Јәгин ки, агрокимјачы олачагсан. Битки физиолокијасы ихтисасы агрокимјаја даһа јахындыр. Сәно уғурлар арзулајырам".

Ону да демәлијәм ки, һәлә кечмишдән торпагшүнас вә агрокимјачылар арасында көскин елми мубәһисәләр олуб, ајры-ајры мәсәлә-

ләрә мүнәсибәтдә фикир аҗрылыгына көрә ғысанчлыг һиссләриндән жан кечә билмәҗибләр. Одур ки, мөним агрокимҗачы олачагымы биләндә һәсән мүүллим дахилән наразы галса да, үзә вурмады, күлүмсәди, әлими сыхыб сәмиҗәтлә деди:—"Тәки халгын үчүн хеҗир верә биләчәк бир мütәхәссис ол, нә фәрги вар. Республикамыза агрокимҗачы да лазымдыр, торпагшүнас да!".

Аспирантураҗа дахил олдум. Диссертасиҗа мөвзусу илә бағлы тәдҗигат объект и сечәндә јенә дә һәсән мүүллимин мәсләһәти көмөҗимә кәлди. Ахтарышларымы чај биткиси илә әләғәдар апармалы идим. һәсән мүүллим чај биткисинин вәтәни сајылан Ләнкәран-Астара бөлкәсини јахшы таныјырды. О, мәсләһәт көрдү ки, тәчрүбәни "Аврора" совхозунда вә Астаранын Пенсәр кәндиндә апарым. Мән слә дә етдим.

1970-чи илдә мөндән асылы олмајан сәбәбләрлә бағлы елдә боја-баша чатдығым доғма иш јеримдән—Торпагшүнаслыг вә Агрокимҗа Институтундан Әкинчилиг Институтуна кечмәли олдум.

Истәр елми, истәрсә дә мәишәт мәсләләриндә һәсән мүүллимин көмөҗини һәмишә һисс етмишәм. О, адамларә кәстәрдиҗи гајғыда, јардымда һеч бир шәхси мөгсәд, тәмәнна уммајыб. Ән јахын гоһумуна ача билмәдијән дәрдини, чәтинлијини онунла асанлыгла бөлүшмәк олурду.

Узун илләрдән бәри елмәләр доктору, даһа сонра институт директору олсам да, мәнзил шәрәтитими јахшылашдыра билмирдим. Он бир илдән артыг мәнзил нөвбәсиндә идим, ләкин бир нәтичә һәсил олмурду. Мән бу күн јашадығым мәнзилә көрә јалныз һәсән мүүллимә миннәтдарам.

Јаздығларым һәсән мүүллимлә 45 иллик үнсәјҗәтимин чох кичик бир һиссәсидир. Биз бир сыра елми вә тәсәррүфат әһәмијәтли проблемләрин ишләниб һәјәтә кәчирилмәсиндә јахындан әмәкдашлыг етмишик. Мән Әкинчилиг Институтунда директор ишләјирдим. О, Абшеронун Рамана совхозунда "јашыл конвейер" схәми дүзәлдиб, илбоју јашыл јем истәһсал етмәк мәсләһәсини галдырды. Рамана совхозунда вә бир сыра башга тәсәррүфатларда бу иш тошкил едилди.

Мөним елми фәәлијәтим биткиләрин азотла гидаланмасы мәсләһәсинә һәср олунмушду. һәсән мүүллимин гиҗмәтли јем биткиси кими шәнбәләни бечәрилмәсини мәсләһәт көрмәси хәҗимчә олду. Белә ки, шәнбәлә һавадан азот топлајан битки олду, ондан онун әкин дөвријәсинә дахил едилмәси торпағларын әһәмијәтлијинин артырылмасында әһәмијәтли рол ојнаја биләрди.

Һәсән мұәллим Нәбатат Институтунун директору оларкән агро-
кимжанын бир чох сәһәләринин инкишафы үчүн чох иш көрмүшдүр.
Бир сыра гижмәтли микрослементләрин тәтбиги мәһз онун ады илә
бағлыдыр.

Инди бөјүк бир торпагшүнас ордусуну төмсил сдән Азәрбајчан
Торпагшүнаслар Чөмијјәтинин јарадылмасы да Һәсән Әлијевин ады
илә бағлыдыр.

Мән әминәм ки, вахт кәләчәк академик Һәсән Әлирза оғлу
Әлијевин слми, нчтимаи фәалијјәти һаггында әсәрләр јазылачаг, о,
сијаси во дәвләт хадими кими дәјәрләндириләчөкдир.

Һәсән мұәллим бу күн дүнјасыны дәјишсә дә, ону таныјанларын
гәлбиндә һәмишә јашајачагдыр.

НАҒЫЛЛАРДАКЫ КИМИ...

Мəн 1964-чү илдə имтəһан вериб аспирантураја дахил олдум. Һəсəн мүəллимлə—бу садə, сəмими, истиганлы, марағлы, мүдрик инсанла јахындан танышлығым да елə бу андан башланды.

Намизədлик мөвзумда бағлы рајона экспедисијаја кетмөјө һазырлашырдым. Фикир мүбадилəсиндөн сонра апардығым иши истигамəтлəндирмэк үчүн елми рəһбэр кими академик Һəсəн Əлијев дə рајона көлөчəјинə сөз верди. Сəһбəт əснасында о, мəним һаралы олдуғуму сорушду.

— Көјчајын Бығыр кəндиндөнəм,—дедим. О, марағ долу нөзөрлөрлə мənə бахыб əлиндəки китабы кəнара итөлөди вə ајаға галхды. Өз-өзүнə данышырмыш кими:—Ола билмөз,—деди. Һəјəчанлы бахышларымы она зиллəдијими көрүб отурду, күлүмсəди, титрəјишли сəсинə јумшағлыг вермөјө чалышды.

— Сəнə бир əһвалат данышачағам, марағлы бир əһвалат. Елə бил мəни овсунламышдылар, бир кəлмə кəсə билмирдим. Һəсəн мүəллими бүрүмүш нараһатчылыг мənə дə сирајəт етмишди.

Һəсəн мүəллим никаранчылығыма сон гојмағ истəјирмиш кими, сөзə башлады::

— 1951-чи ил иди. Назирлөр Советиндə ишлəјирдим, машынла Көјчај рајонуна с'замийјəтə кедирдим. Шамахаја чатанда јолун кəнарында бир нөфөр əл галдырды. Сүрүчүјө ишарə етдим, машыны сахлады. Əл галдыран шəхс машына јахынлашды, үч күндүр ки, Шамахада курсда олдуғуну, инди исə Көјчаја гајытмағ истəдијини билдирди. Машына ону да көтүрдүк. Јолда мүхтəлиф мөвзуларда сəһбəтлөр етдик, мүəллимлик сənəтинин сиррлəриндөн, доланышыгдан, һəјəтдан данышдыг. Ахшам саат 9-10 оларды ки, Бығыр кəндинин јолајрычына чатдыг. Јол јолдашымыз машыны сахламағы хаһиш етди. Бығыра нечə километр мөсафə галдығыны сорушдум. Дөрд километр јол галдығыны билəндə нараһатчылыг кечирдим, бу адамы зил гаранлыгда, јолајрычында дүшүрүб кетмөји өзүмө сығышдыра билмөдим. Јахшылығы ахыра гөдөр етмөји гөрара алдым. Сүрүчүјө дедим, машыны кəндə тэрəф чевирди. Тəсадуфи јол

јолдашымызын миннәтдарлығына, хәчаләт е'тиразына бахмајараг, ону мәнзил башына чатдырдыг. Мүоллим гәти гәрарыны билдирди. Бизи бурахмајачагыны сөјләди.

— Бу гәдәр јахшылыгдан сонра бир стәкан чајымы ичмәсәниз, бир гисмәт чөрәјими јемәсәниз, кишиликтән олмаз,—деди.

Бизи кечә һинд тојуғу илә дөшәмәли плова, сәһәр исә кәнд шәраити үчүн хас олан јемәкләрә гонаг етдиләр. Сонра сағоллашыб Көјчаја, вәзифә борчумузу јеринә јетирмәјә кетдик. Көр арадан нечә илләр кечиб, тәссүф ки, мүәллимин адыны унутмушам. Анчаг о јадымдадыр ки, күчәнин јухары һиссәсиндә, гәбиристанлығын јанында голду-будаглы нәһәнк бир палыд ағачы варды.

Бәли, тәсадүфи јол јолдашыны тапмаг үчүн һәсән мүәллимин јаддашында она бөләдчилек едәчәк ики шеј галмышды: гәбиристанлығы, бир дә палыд ағачы.

Нәвбәти дөфә кәндә кәндә атама елми рәһбәрим һәсән мүәллимин бизим кәндә көһнә бир танышы олдуғуну вә мәнә нағыл етдији әһвалатын бә'зи мөгамларыны данышдым. Марағлыдыр ки, атам да һәсән мүәллим кими отурдуғу јердән галхды вә һәјочанла дилләнди:—Оғул, Сәјјаф, о мүәллим мәнәм.

Мән чашыб галмышдым. Ешитдикләрим үрәјимдән олса да, инана билмирдим. Бу, керчәкликдән чох јухуја бәнзәјирди, лап нағыллардакы кими...

1965-чи илин јај ајларындан биријди. Гарамәрјәм јајласында торпаг тәдгигаты илә мөшғул олурдум. Күнортадан сонра Гарамәрјәмә тәрәф машын кәлдијини көрдүм. Јахынлашанда һәсән мүәллимин шәхси "Волга"сыны таныдым. Бәдрәддин һәсәнов да онунла иди. Биз кәндә кәлдик. һәсән мүәллим јолу вә әввәлләр көрдүкләрини бир-бир јадына салырды. Гәбиристанлығы вә палыды көрәндә јолу дүз кәлдијимизә әминлијини билдирди. Бизим свин күчә дарвазасына чатанда атамы көрдү вә бир-бирләрини таныдылар. Көһнә достлар кими гучаглашдылар. Елә о күндән дә һәсән мүәллим бизим аиләнин вә кәндимизин әзиз гонағына чеврилди. Кичикһөчмли бир јазыда һәсән мүәллимлә бағлы хатирәләри ардычылыггла нәсрә чәкмәк, јери кәлдикчә даһа марағлы вә јадда галан һадисәләри ишығландырмаг бир гәдәр чәтин олдуғу үчүн мән шаһиди олдуғум вә ешитдијим марағлы әһвалатлары ајры-ајры һекајәтләр шәклиндә охучулара чатдырмағы мүнәсиб билдим.

Һәсән мүәллим Елдар ојуғунда. Гәдим тарихи олан тикилиләр, марағлы вә гәјри-ади биткиләр, реликт вә мүнбит торпаглар,

мүхтәлиф тәбиәт һадисәләри нәтичәсиндә јаранан тәбиәт абидәләри һәсән мӯәллими чох марағландырырды. О, республикамызын ғрази-синдә аз-чох марағ доғуран тәбиәт абидәләринин һамысы һағғында әтрафлы мә'лумата малик иди.

Аспирантураја дахил оларкән һәсән мӯәллим мәнә төклиф етди. Үчүнчү дөврдән ғалмыш реликт арид мешәләринин еколожи шәраитини вә торпағ өртүјүнү өјроним. Әрази илә таныш оландан сонра бу ишин чох чәтин олдуғуну көрдүм вә хаһиш етдим ки, мөвзуну дәјишсин. һәсән мӯәллим наразы олса да, е'тираз етмәди.

Арадан илләр кечди. һәсән мӯәллим Чоғрафија Институтуна директор кечмиш, шө'бәсини дә өзү илә апармышды. Бир дәфә гәзетдә һәмин шө'бәдә баш елми ишчи јерини тутмағ үчүн верилмиш е'лана раст кәлдим. Гәзети дә көтүрүб Чоғрафија Институтуна јолландым. һәсән мӯәллим мәни сәмими ғаршылады. Кәлишимин сәбәбини биләндә бир аз чиддиләшди, сонра күлә-күлә деди:

— Сәни бир шөртлә—арид мешә зонасынын торпағ өртүјүнү тәдғиг едәчәјинә сөз вермәк шөртилә ишә көтүрүрәм.

Мән разы олмағ мәчбуријјәтиндә ғалдым. Беләликлә, аспирант вахты имтина етдијим мөвзуну ишләмәли олдум. Арид мешәләрдә көркин иш башланды, стационар вә чоғрафи ахтарышлар кенишләнди. Арид мешәләрин ән марағлы, е'чазкар сәһәси Елдар ојуғунда Үчүнчү дөврдән ғалмыш Елдар шамы мешәси иди. Бу сәһә плана һәсән мӯәллимин тә'киди илә салынмышды. Битки вә торпағ аләми илә мәшғул олан алимләрин чохусу бу сәһрли аләми көрмәјә чан атыр, анчағ һамыја нәсиб олмур.

Елдар ојуғу һәсән мӯәллими чохдан чәлб едирди. 1973-чү илин ијул ајы иди. Бәрдә Мешә Идарәсинин директору Расим Күлмәммәдов, Көј кәл горуғунун директору һәмид Бајрамов вә мән һәсән мӯәллимлә бирликлә Елдар дүзүнә кәлдик. Кечә мешәбәјинин свиндә ғалдығ. Сәһәр тездән пијада Елдар ојуғуна јола дүшдүк. Бүтүн варлығы илә тәбиәтә бағлы олан 66 јашлы ғочаман алимин пијада дағ јолунда чаванлығ һөвәси илә ирәлиләдијини көрдүкчә мәндә һејранлығ јаранырды. Бу јашда инсанда белә шөвғ, күч һарадан олармыш?! Күнортаја јахын дағын зирвәсинә чатдығ. Бизи бир-бириндән көзәл көрүнән Елдар шамлары ғаршылады. һәсән мӯәллим елә илк мӯшаһидәдән билдирди ки, бу надир шам ағачлары, һәр шәјдән әввәл, гумлуғларын бәркимәсиндән әмәлә кәлән вә бир-бириңә сәјкәнәрәк јайылмыш ири сүхурлара миннәтдар олмалыдыр. Сал сүхурлар алтында топланан вә мӯһафизә олунан рүтубәт шам

ағачларына һәҗат всрир.

Һаванын јандырычы истисинә бахмајараг, Һәсән мүәллим бу мө'чүзәли мәнзәрәдән ајрыла билмир, фотоапаратын бирини гојуб, о бирисини көтүрүр, һәр ағачын шәклини чәкмәјә чалышыр вә гызғын фикир мүбадиләси апарырды. Мәнә торпаг кәсими гојмағы вә нүмүнә көтүрмәји тапшырды. Кери гајыдан кими көтирдијимиз нүмүнәләри лабораторијада анализ етдик. Күчлү мүшаһидә вә аналитик фикир сәјләмәк габилијјәтинә малик гочаман алим өз илкин сһтималларында, демәк олар ки, јанылмамышды. Сонралар о, тез-тез Елдар ојуғуна етдији илк сәфәрини хатырлајар, тәбиәтин мө'чүзәләринә һејранлығыны кизләтмәзди.

Һәсән мүәллим сөзү үзә дејәрди. Әлбәттә, һәсән мүәллим көркәмли алим, тәбиәтин вә әкинчилијин көзәл биличиси олмагла јанашы, һәм дә гајғыкеш дөвләт хадими иди. О, вахт тапдыгча рајонлара сәфәр едәр, чамаат арасына чыхар, мәсләһәтләр всрәр, јери кәләнә көмәјини әсиркәмәзди. Јадымда дејил, һансы зонаја исә сәфәрә чыхмышдыг. Рајонда гонаг сви олмадығындан бизи габагчыл бир колхозун гонаг свинә апардылар. Колхоз сәдри јеничә орден алмышды. О, бизи гаршылајан кими МК-нын биринчи катибини тә'рифләмәјә башлады. Һәсән мүәллим бәрк әсәбиләшди вә өзүнү сахлаја билмәјиб деди:—Елә билирдим сән ағыллы-башлы адамсан, башламысан зөвзәмәјә. Бәсди, јарынмагдан әл чәкин. Мән Јапонијадан јени гајытмышам.. Зәнкин тәәссүратым вар, чохла шәкил чәкмишәм. Күндөгән өлкәнин мө'чүзәләри һаггында чыхыш етмәк истәјирдим. Елә сәнин бу јерсиз һәрәкәтинә көрә дә фикримдән дашынырам.

Гулам кишинин сәјләдикләриндән. Һәсән мүәллимин өмүр јолуна нәзәр салдыгда фикирләширсән ки, бу инсан дүнјаја јалныз јахшылығы етмәк үчүн кәлибмиш. Мән республикамызын бир чох рајонларында торпаг тәдгигаты апармыш, мүхтәлиф адамларла растлашмыш, тәмасда олмушам. Јериндән, јурдундан, кимлијиндән асылы олмајараг, һәр јердә Һәсән мүәллим һаггында хош сәзләр, хатирәләр ешитмишәм: Онлардан бири һаггында сәһбәт ачмаг истәрдим. Дәвәчи рајонунун сакини Гулам киши белә нағыл едир:

— Дәвәчи рајонунда колхоз сәдри ишләјирдим. Мүһарибә јени гургармышды. Гәфләтән колхоза јохлама кәлди. Тәфтиш апарылды, анчаг һеч бир шәј тапа билмәдиләр. Јалныз бир итин өлдүјүнү актлашдырыб кетдиләр. Колхозун ити өлдүјүнә көрә мәнә мәһкәмә иши галдырдылар вә һәбс олунмаг тәһлүкәси гаршысында галдым. Нечә-нечә вәзифә саһибинин гапысыны дөјдүм, вәзижәти данышдым,

хејри олмады. Нәһајәт, Назирләр Советинә, һәсән Әлијевин јанына кедиб дәрди ми данышдым. О, мәнә диггәтлә динләди вә әсәбиләшди. Сонра телефон дәстәјини кәтүрүб Тејмур Гулијевә зәнк етди, дәвләт идарәләриндәки белә јерсиз ишләрдән наразылығыны билдирди вә итин әлүмүнүн тәбии һал олдуғуну гејд етди. Беләликлә, бу хејрхәһ инсанын рәсмийәттән узаг сәмиимийәти нәтичәсиндә һәбсдән гуртара билдим.

Бу милләтин дәрди бөјүкдүр. Гәрб рајонларынын бириндә е'замийәттә идик. Рајкомун гонаг свинә дүшмүшдүк. Ахшам јемәјинә отурмаға һазырлашырдыг ки, биринчи катиб кәлди. Јемәјин тәшкили мәсәләси илә әсәсән рајон ичраийә комитәсинин сәдри (ермәни) мөшғул олурду. Шам едә-едә әкинчиликдән, памбыгчылыгдан сөһбәт едир, үзүмчүлүјүн инкишаф јолларындан данышырдыг. Гонагларә 45-50 јашларында бир ермәни гадыны гуллуг едирди. Гадын кәлиб-кәтдикчә һәсән мүәллим она фикир верир, нарахәтлығы ајдынча һисс олунурау. Мәчлисин сонуна јахын һәсән мүәллим үзүнү биринчи катибә тутуб деди:—Бу бир тикә чөрәји нијә азәрбајчанлына вермирсән? Катиб өзүнә һагг газандырмаға чалышды: - һәсән мүәллим, көрүрәм азәрбајчанлынын шалвары, ја да пенчәји чырыгдыр, дејирәм палтарыны јамасын. Ики күндән сонра нә көрсәм јахшыдыр, гара шалвара ағ јамаг вуруб көзир. Хәбәр алырам, гара шалвара нијә ағ јамаг, елә гара јамаг вурсана. Дејир, башына дөнүм, катиб, ахы сән ону мәнә демәмишдин. Һөрмәтли һәсән мүәллим, бах бизимкиләр белә керидә галмышдырлар. һәсән мүәллим тутулмушду, бычаг вурсајдын ганы чыхмазды. Пәнчөрәјә јахынлашды, архасы катибә гаранлығыла данышырмыш кими тә'һәли-тә'һәли сәјләди:—Демәли, чөрәјини једијин адамларын мәрәни сәвијјәсинә көрә хәчәләт чәкирсән? Бу торпағын һалал саһиби сарај давранышыны билмир дејә јадлары, өзү дә нечә јадлары бәсләмәлисән? Нә гәдәр ки, сәнин кими рәһбәр ишчиләр вар, бу јазыг милләтин башы һәлә чох болалар чәкәчәк.

Хорүзлар кишини пешиман етди. Кечмиш Гасым Исмајылов (индики Коранбәј) рајону әразисиндә, мәркәзи шоссә јолунун кәнарында шоран торпагларын тәдгиги илә мөшғул идик. һәсән мүәллим газылмыш кәсимин јанында дуруб шоран торпагларын спесифик структуру, торпағын профилиндә дузларын пәјланма хүсусийәтләри һаггында мүшаһидәләрини бизимлә бөлүшдүрүрду. Гәфләтән машыналарымызын бәрәбориндә ики "Волга" машыны дајанды вә ичиндән дүшәнләр бизә тәрәф кәлдиләр. Көрүшәндән

сонра һәсән мұәллим бизи онлара, онлары да бизә тәгдим етди. Кәләнләр Республика Дәвләт Нәзарәт Комитәсинин сәдри вә эразисиндә тәдгигат иши апардығымыз рајонун биринчи катиби иди. Катиб гонағыны жола салырды. Сөһбәтин ширин јериндә Дәвләт Нәзарәт Комитәси сәдринин машинынын жүк јериндә олан хорузлар сәс-күј гопарыб банламаға башладылар. Кәзләнилмәз возијјәт сәдри чашдырды вә кефинә соған доғрады. Бәһанә тапыб видалашды вә машина отурмағы илә јериндән тәрпәнмәји бир олду. Һәсән мұәллим үрәкдән күлдү вә олаво етди:

— Хорузлар шулуғлуг салыб бу бәјда кишини пешиман етдиләр. Даһа доғрусун, хорузун гујруғу көрүндү...

Бурада коммунизмдир ки... Бәјнәлхалғ конфранс иштиракчыларынын бир дәстәси Үмумиттифағ Торпағшүнаслығ Чөмијјәтинин хәтти илә Тбилисидән Газаға кечиб республикамызын тәбиәти вә торпағ сәрвәти илә таныш олмағ үчүн сечилмиш маршрутла Бақыја кәлмәли идиләр. Маршруту вә торпағ типләрини әввәлчәдән сечиб мұәјјәнләшдирмәк үчүн Һәсән мұәллимин башчылығы илә Газаға кетмишдик. Рајком әмәкдашлары илә көрүшүб сөһбәт етдикдән сонра бизи марағландыран эразијә жола дүшдүк. Ишләримизи гајдаја салыб керијә, гонағ свино гајытдығ. Бир аз кечмишди ки, рајкомун биринчи катиби кәлди вә бизи күнорта јемәјинә дө'вәт етди. Гонағлығы Көјәзән дағында тәзә ачылмыш ресторанда вердиләр. 10 нәфәрә гәдәр олардығ. Гонағлығ баша чатдығда стол саһибләри хәрәкәпәләјаны чағырыб һағг-һесабы кәсмәји хаһиш етдиләр. Фикир вермишдим, әввәлләр бизи гонағ едәндә пулу јанымызда вермәздиләр. Бизи марағ бүрүмүшдү. Ресторан мүдиринин өзү дә кәлди. Һағг-һесаб чәкиб үрәклә билдирдиләр:—39 манат!

10 нәфәр адамын чешидли хәрәкләрдән јејиб дојдуғлары стол һағгынын 39 маната баша кәлмәси бизә нағыл кими көрүндү. Бунун "тамаша" олдуғуну көрән Һәсән мұәллим һамымызын әвәзиндә "сағ олуң" деди вә сонра күлүмсәјрәк әлаво етди:

— Јолдаш катиб, дејәсән, Газахда коммунизм дөврү башлајыр.

Әмәји гијмәтләндирәрди. Һәсән мұәллим лабораторијанын, институтун жығынчағларында, елми шурада ишкүзар, зәһмәтсөвәр әмәкдашлары һәмишә тә'рифләјәр, башғаларындан фәргләндирмәк үчүн онлары гијмәтләндирмәјә чалышарды.

Бир дөфә республикамыза кечмиш ССРИ-нин бөлкәлориндән вә хариичи өлкәләрдән мүтәхәссисләрин кәлиши кәзләнилрди. Онлары, әсәсән, Күр-Араз дүзәнлијиндә шорлашма илә бағлы апарылан

төдгигат ишлэри вә шорлашмыш торпагларын дузлардан төмизлән-мәси јоллары марагландырырды.

Гонагларын гәбул едилмәсино һазырлыг ишлэри көрмәк үчүн һәсән мұәллим мәни Учар рајонуна е'зам етди. О вахтлар Учар рајонунун биринчи катиби Сәрхан мұәллим иди. Доғрудан да вәтәнсәвәрлик јанғысына, милләтини, елини тәмсил вә төгдим етмәк бачарығына һәр адам гәбил олмур. Бу, бир аллаһ веркисидир. Мән бүтүн буналары Сәрхан мұәллимдә көрдүм вә онунла јахындан таныш олмағыма чох севиндим.

Сәрхан мұәллим бу сәһәдә чалышан мұтәхәссислэри вә андијјәтли идарәлэрин мүдирлэрини дә'вәт едиб әтрафлы мәсләһәт вә мұзакирә апарды. Сечдијимиз сәһәдә дрәнләр төмизләнди, төчрүбә ишлэри елмин сон имканлары сәвијјәсиндә төшкил едилди. Төчрүбәјә бахышдан, фикир мұбадиләсиндән сонра гонагларын истираһәти үчүн төдбирләр дә јаддан чыхмамышды. Чај досткаһы гурулмуш, көзәл сүфрә ачылмышды. Јарымсәһра зонасына елә бил мө'чүзәјә бәзәр бир һәјат кәлмишди. Әслиндә, бу чүр көрүшләр гонаг сәһиблэринин мәдони-мө'нәви дүнјасынын нүмајиши вә төблиғи үчүн бир мејдан вә имкан јарадыр.

Дузлу сулар, суларын сүзүлүб кетдији дәрин вә сәлиғәли дрәнләр, сүзүлән суларын төркиби һағгында мө'луматлар, бурадакы чөлтик өкинлэри гонаглары разы салмышды. Гојулмуш торпаг кәсимлэриндә, шоран торпагларын төкамүлү вә кенетик хүсусијјәтлэри әтрафында чанлы мұбаһисәләр кетди.

Ишин төшкилиндән һамы үрәк долусу данышыр, өз һејранлығыны кизләтмирди. Һәсән мұәллимин севинчи јерә-көјә сығмыр, көзлэри күлүрдү, үзүнә мәмнунлуғ гонмушду. О, бу ишин төшкилиндә әмәји оланларын һамысына өз миннәтдарлығыны билдирди, анчаг Сәрхан мұәллими хүсуси вурғулады.

— Сәрхан, сән төкчә Учарын јох, бүтүн Ширванын Сәрханьсан. Елмимизин башыны уча, бизимсә үзүмүзү ағ еләдин, сағ ол, оғул!

Бир кәнарда дуруб сакит-сакит бахдығымы көрән Һәсән мұәллим үзүнү мәнә тутду, сәсинин тонуну дәјишмәдән күлә-күлә әлавә етди:

— Оғул, Сәјјәф, нараһат олма, мәним севинчимдә сәнин дә пајын вар.

Марағлы вә һәм дә гәрибә инсан иди Һәсән мұәллим. Онун һәрәкәтлэриндә, дәвранышында, мұнасибәтлэриндә бир ипәк јумшағлығы вә бал ширинлији варды...

Дашкәнд сәфәри. 1985-чи илин сентјабр ајы иди. Торпагшүнас-

ларын Дашкөндө кечирилчөк VII Үмүмиттифаг гурултајына кетмөјө
назырлашырдыг. Гурултаја кедөн нүмајөндөлөр үчүн билетлөр дө
алынмышды. Кетмөјимизө ики күн галмыш һөсөн мүөллим мәни
чағырды вә деди ки, сөн өз билетини апар гајтар, мәнимлә
кедөчөксөн. Чоғрафија Институтунда, Торпагшүнаслыг Институтунда
алимләримиз тәрәфиндөн јазылмыш төдигат әсәрләриндөн элино нө
кечсө јығ топла, Өзбөкистан Торпагшүнаслыг Институтунун китаб-
ханасына бағышлајарсан. Мән бир кисә китаб топлајыб, һөсөн
мүөллимин јанына кәлдим. О да бир нечәсини верди. Елә һәмин
күнләрдө һөсөн мүөллимин "Һәјөчан төбили" әсәринин сон варианты
чапдан чыхса да, онлардан мәнә вермөди. Мән белә фикирләшдим
ки, китаблары јөгин өзү илә апарачаг. Келиб Дашкөндө чатдыг.
Һөсөн мүөллими елә аэропортда гаршылајыб, әввәллөр Өзбөкистан
МК-нын биринчи катиби олмуш Ш. Рәшидовун 37 һектарлыг мејвө-
бағында тикдирдији зөнкин игәмәткаһа апардылар. Бурада демәк
олар ки, һәр шеј мө'чүзө иди. Һөсөн мүөллим вә мөндөн башга бу
игәмәткаһда бир нечә танынмыш Москва алими дө галырды. Һөсөн
мүөллим гурултајын ачылмасына бир күн галмыш бизимлә ејни
биннада олан академикләрдөн бир нечәсинө өз китабыны бојүк
мәмнуниијјәтлө һәдијјө верди. Сәһәр гурултај ачылачагды, ахшам мәнө
деди: "Һәјөчан төбили"ндөн бир нечәсини кәтир, гурултајда МК-нын
мәс'ул ишчиләринө, кәнд тәсәррүфаты саһәсиндө чалышан башга
һөрмәтли јолдашлары бағышламаг истәјирәм". Дедим ки, "Һәјөчан
төбили" китабындан мәнө јохдур. Башга китаблары кәтирмишәм,
ондан исә мәнә вермәмисиниз. Һөсөн мүөллим јериндөн сычрады:
"Нечә јә'ни кәтирмәисән, мән бура кәтирмөк үчүн "Һәјөчан
төбили"ндөн ики бағлама ајырыб столун үстүнө гојмушдум, јөгин
итирмисән, кет шејләринин ичәрисинө әмәлли бах". О, кетдикчө
әсәбиләшир вә мәни бәрк дәнлајараг: "Бәс бу чамаата мән инди нө
верәчөјәм, һеч вахт адамы јарытмырсынынз", нө билим нөләр, нөләр
дејирди. Сентјабрын 9-да гурултај башлады. Һөсөн мүөллим дө рәјасәт
һәј'әтиндө отурмушду. Сонунчу бир китабы галмышды, ону да
Өзбөкистан МК-нын биринчи катиби И.Б. Усманхочајевө бағышлады.
Китаб гуртарды. Әсәбиләк исә азалмырды. Арамыз бәрк дәјмишди,
јарымкүслү вәзијјәтдө идик. Мәним күнаһкар олмағымы јолдашларын
һамысына дејирди. Мән дө дедијимдөн дөнмүрдүм. О китаблары
көрмәдијими вә мәнә вермәдијини тәкрарлајырдым. Биринчи күн
гурултајда иштирак еләдик. Арамызда олан көркинлик исә давам
едирди. Хошбәхтликдөн гурултајын икинчи күнү Сәмәргөнд Педагожи

Институтунун ректору Садыг мўоллим келиб чыхды. Ону мэн до таныжырдым. Бизим Институтун Елми Шурасында мўдафио етмишди. Садыг мўоллим до бу эсобиблији хисс етди во јаваш-јаваш һэсөн мўоллимдо Сомэргондо кетмөк фикрини ашыламаға башлады. О, бу мөгсодино тезликлә наил олду во биз ректорун машины илә Дашкөнддөн Сомэргондо доғру сөјаһөтө башладыг. Китаблар барөдо мөнө ахырынчы сөзү о олду ки, әкөр кедиб көрсөм ки, китаблары столун үстүндө гојуб кәлмисөн, даһа мөним көзүмә көрүмө.

Сомэргондо һэсөн мўоллимин эсобиблији азалмыш, арамыздакы көркинлик нисботөн эоифлөмишди. Вилајот Комитөс ин төшкил етдији кениш ичласда һэсөн мўоллимин ики саатдан артыг чөкөн чанлы мө'рузеси бөјүк мараға сөбөб олду. Сонра Педагожи Университетдо во чоғрафија факултөлариндөки чыхышлары онун эһвалыны лап јажшылашдырды. Сомэргөндин көзмөли тарихи јерләринө сөјаһөт етдик. Мөшһур Сомэргөнд базарында олдуг. Сонра да Сомэргөнддөн төјјарөјө миниб Бакыја гајытдыг. Базар күнү иди. Сөһөр саат II радөлөриндө дирексијаја кәлдим ки, китабларын сирриндөн бир шеј өјрөнөм. О вахт елми катиб ишыәјөн Ағаһүссөјн мўоллим мөни көрөн кими деди:" Сөјјаф, анан намаз үстө имиш. һэсөн мўоллим китаблары ајырыбмыш, анчаг елө шкафда да гојубмуш. Бир сөзлә, чавын гуртарды".

Елө һөмин күн институтун партија төшкилаты катиби һабил һагвердијев һэсөн мўоллимө институт һөмкарлар төшкилатына содр сечмөк лазым олдуғуну билдирир. һэсөн мўоллим мөним намизөд-лијими төклиф едир. Демө, Дашкөнддөки күсүшмөмиз өтөри имиш, кениш үрөкли, мүдрик инсан олан мө'нөви атам мөни чоҳдан бағышлајыбмыш.

Аллаһ рөһмөт елөсин, гөбрин нурла долсун, һэсөн мўоллим!

БӨЈҮК АЛИМ, ГАЈҒЫКЕШ ИНСАН

1958-чи илдə елми ишимлə бағлы Шəкидə ерозијаја гаршы тəчрүбэлəр апарыр, чөлдə, дағ јамачларында олурдум. Бир күн ишлəдјимиз объектə экспедисија машыны кəлди. Машындан сəфэр кејиминдə күлэрүз бир адам дүшэрək бизимлə саламлашды. Нə ишлə мəшғул олдуғумузу сорушду. Мəн она торпағын, гаршымыздакы дағ вə јамачларын, мəшə массивлəринин мұһафизə олунуб јашамасы, торпағын ерозијадан горунмасына һəср едилмиш елми ишимизин маһијјəтини ачығладым. О деди:—“А бала, сəнин ерозија үзрə апардығын елми ишин вə тəчрүбэлəрин чох лазымдыр (онун тəмасда олдуғу адама мұраһијəтэн “а бала” сөзүнү ишлəтмəsi һеч вахт јадымдан чыхмаз). Мəшələримиз батыб кедир. Бу ишдə Азэрбајчана көмəkлик кəстəрмөк һэр биримизин борчумузду”.

Һəсən мүəlлим кəнч алимлэрə хүсуси гајғы кəстəрəрди. Мəним 1974-чү илдə АБШ-да кечирилən “Тəбиəтин мұһафизəsi” адлы конгресдə, һəмчинин Болгарыстанда “Тəбиəтин проблемлəri” нə һəср едилмиш нүфузлу елми мұшавирөлəрдə иштирак етмəјимин сəбəбкары мəһз Һəсən мүəlлим олмушду.

Бу гајғыкеш алим Азэрбајчанда дағ экинчилијинин инкишафы саһосиндə апардығымыз тəчрүбэлəri јүксək гјмэтлəндирмиш, онун республикамызын дағ рајонларында даһа кениш тəтбигиндə бизə һəм əмəли, һəм дə мə’нəви дајағ олмушду.

Һəсən мүəlлим республикамызда апарылан елми ишлəрин габағ-чыл Аврəпа өлкөлəринин тəчрүбəsi сəвијјəсиндə олмасына хүсуси фикир верирди. Əсас мəгсəд исə Јер күрөсиндə дурмадан артан Əһалинин əрзагла тə’минаты проблемлəрини һəлл етмək үчүн “Бєјнəлхалг биолоји програм” јаратмағ иди. Бу мұнасибəтлə Һ. Əлијєвин рəһбэрлији илə Азэрбајчанда хүсуси комиссија јарадылды вə бу мөвзуда бир нечə елми мəғалəлэр вə китабчалар чап олунду.

Тəбии еһтијатларын тəдгиги, тəбиəтдөн истифадəнин елми əсас-ландырылмасы вə онларын мұһафизəсинин тəшкили Һ. Əлијєвин елми вə ичтимаи фəалнјјəтинин əсас истиғамəтини тəшкил едир.

1966-чы илдə Москвада докторлуғ диссертасијасыны баша чатдыр-

дыгдан сонра Һәсән мӯәллимин јанында олдум. Ондан елми оппонентимин ким олачағына даир мәсләһәт алмаг истәјирдим. Бу ағыр јүкү Һәсән мӯәллим өз өһдәсинә көтүрдү.

Москвада диссертасија үзәриндә ишләјәркән китабханадан гајы-дырдым. Тәсәдүфән јолда растлашдыг. О мәним мадди чәһәтдән чәтинлик чәкдијими һисс етди. Чибиндән пул чыхарагаг зорла мәнә вәрди: "А бала, ишләјәндә гајтарарсан",—деди. Боли, исте'дадлы алим, бачарыглы педагог бизә бу чүр рәһбәрлик едирди. Оун мә'налы һәјәт јолу вә хатирәси әбәди олагаг гәлбимиздә јашајачагдыр.

Бир алим кими бөјүк елми-тәшкилати вә ичтимаи фәалијјәти илә јанашы, Һ. Әлијев ејни заманда тәбиәтшүнәслығын нәзәријјәси, еколокија, ботаника, биогеографија, мәнәшүнәслыг, торпаг-мәнәш мелиорасија вә агрокимја, биткичилик, тәбии сһтијәтларын вә тәбии шәраитин горунмасы, ондан сәмәрәли истифадә едилмәси кими проблемләрлә мәнәшул олурду.

Академик Һ. Әлијевин елми вә ичтимаи һәјәти елм сәһәсиндә чалышан алимләр үчүн нүмунәдир.

АЗЭРБАЈЧАН ТЭБИЭТИНИН ТЭБЛИФАТЧЫСЫ

1967-чи илдэн башланан танышлыгымызын слэ илк күнлэриндэн, һисс едирдим ки, о, адамларын эмэжинэ, ишкүзарлыгына гижмэт верир. Республиканын елм, тэдрис очагларында чалышан бүтүн чоғрафија-чылары өз этрафында - Чоғрафија Институтунда топламаға сә’ј көстэрирди.

Һэсэн мүәллим Азэрбајчан чоғрафијасынын өјрөнилмэсиндэ элин-дөн кэлэни эсиркэмирди. О, сјнн заманда Азэрбајчан тэбиэтинин, онун мүһитинин мүһафизэсиндэ дә мүбариз иди. Тбилисидэ ССРИ Чоғрафија Чөмијјотинин гурултајында академик һэсэн Әлијев Азэрбајчанын еколожи шэраити вэ тэбиэтинин мүһафизэси барэдэ мэмунду вэ кэскин чыхыш етди. О, гоншу республикалары—Ермөнистаны вэ Күрчүстаны Күр, Араз чајларынын сујуну чирклөндир-диклэринэ көрө мөһкәм иттиһам етди. Билдирди ки, Гафгазда еколожи тэмизлик јарадылмасында Гафгаз республикалары елми-иш-күзар эмөкдашлыг етмөлидирлэр.

Һэсэн мүәллимлэ элагэлоримин давамы мөн БДУ-ја, Эттраф мүһити мүһафизэ вэ тэбии еһтијатлардан сэмөрэли истифадэ кафедрасына кечэндэн сонра (1982) башламышдыр. Үмумијјотлэ, һөмин кафедра-нын ачылмасында билаваситэ онун да хидмэти олмушдур.

Һэсэн Әлијев мөн кафедраја Азэрбајчан тэбиэтинин мүһафизэ-синдэн хүсуси курс демөк үчүн дә’вөт етмишдим. О, дөрслөри Чоғрафија Институтунда, хүсуси аваданлыгла төчһиз олунмуш залда апарырды. Дөрслөрдэ Азэрбајчанын тэбиэти вэ дүнјанын тэбиэт кушөлөри усталыгла чөкилмиш слайдларла чанландырылырды. Дедији дөрслөрэ көрө эмөк һаггы алмагдан имтина етмишди.

Һэсэн Әлијев кафедра үзрө ихтисаслашан мө’зунларын тә’јинат-лары илэ дә марагланырды. О, бир нечэ дөфэ Дөвлөт План Комиссијасына, Тэбиэти Мүһафизэ Комитэсинэ, Мешэ Төсэррүфаты Идарэсинэ зөнк вурар, тэбиэти мүһафизэ үзрө ихтисаслашан чоғрафијачы мүтэхэссислэрин мүвафиг ишлэ тә’мин едилмэсинэ гајгы көстэрэди. Мүвафиг ихтисасы олмајанларын тэбиэти мүһафизэ сәһэсиндэ чалышмаларына е’тиразыны билдирэди. Үмумијјотлэ, кадрларын ихтисасларына көрө јерләширилмэсиндэ принципал

мөвгс тутарды.

О, төлөбөлөрө билик, табииәти мұһафизә бачарығы өјрәтмөклә жанашы, онлара вәтәһпәрвәрлик, камиллик руһу ашылајар, дәрсдәһкәнар вахтларда, тәһәффүсләрдә чох ибрәтамиз сәһбәтләр сдәрди. Бир күн һәсән мұәллим торпаға бағлылыг, ону севмәк бародә сәһбәт едоркән өз һәјатындан мисал кәтирди вә сөјләди: "Евләримизин Ермәнистанда учулуб-дағыдылмасына бахмајараг, мән ајағымы ора-лардан кәсмир, арабир кәндимизә кедирдим. Ахырынчы дәфә кедоркән ата-баба јурд јериндә кечәләмәк истәдим. Кәһнә танышларым, рајон рәһбәрләри чох тә'кид етдиләр ки, кечәни онларда галым, разылашмадым. Бир јатачаг кәтиртдириб учмуш свимизин јериндә јатдым. Кечәни јухулаја билмәсәм дә, ата мүлкүндә јатдығым үчүн сәһәр јеримдән чох күмраһ галхдым". Бу сөзләри дедикчә һәсән мұәллимин сарсылдығыны, көзләринә, чәһрәсинә кәдәр чөкдүјүнү көрдүм.

Табииәти Мұһафизә Чәмијјәти хәтти илә дә онунла әмәкдашлыг едирдик. Ихтисасындан асылы олмајараг, али мәктәбләрдә бүтүн төлөбәләрин табииәти мұһафизәјә һазырлығы бародә мәним тәклиф-ләримиз нәзәрә алараг, АДУ-ја бу мәгсәдлә хүсуси штат ваһиди ајрылмасына сә'ј кәстәрди вә мәсәлә мүсбәт һәллини тапды.

1990-чы илин әввәлиндә "Әтраф мұһити мұһафизә вә табии еһтијатлардан сәмәрәли истифадә" тәдрисинин тәкмилләшдирилмәсинә һәср олунмуш мүссисәләрарасы "ЕКОЛОКИЈА-90" елми-методик конфрансына һәсән Әлијеви дә дә'вәт етмишдик. Конфранс гуртар-дыгдан сонра белә чәтин бир вахтда әһәмијјәтли тәдбир кечирә билдијимизә көрә бизә өз тәшәккүрүнү билдирди.

Әмәк фәалијјәтимлә бағлы мәним һәсән мұәллимлә бир чох көрүшләрим олуб. Бу көрүшләрин мөвзусу бир гајда олараг, елм, тәдрис, кадр һазырлығы, Азәрбајчан табииәтинин мұһафизәси мәсә-ләләрини әһәтә едирди. Онунла олан көрүшләримин һамысындан разы галмышам, бу көрүшләр үмуми ишимизә аз вә ја чох дәрәчәдә төкән вермишдир.

Онунла көрүшләримин тәәсүраты мәнә ашағыдакы нәтичәјә кәлмәјә әсас вермишдир: биринчиси, онда гәјри-ади, фәһомән јаддаш вар иди; икинчиси, чох садә, әмәксевәр, ишкүзар иди. Азәрбајчан табииәтинин мұһафизәси амалы илә јашајырды; үчүнчүсү, јерличилик мејлләриндән чох узаг иди, адамлара зәһмәтинә көрә гижмәт вермәји бачарырды. Бир сөзлә, һәсән мұәллим Азәрбајчан халқынын әсл ағ сағгалы зирвәсинә јүксәлә билмишди.

АНА ТӘБИӘТӘ ӨВЛАД ГАҖҖЫСЫ

Әслиндә, бу сөһбәтин беш илә җахын бир тарихи вар. О заман әтраф мүнһтин горунамасына чағыран "Һәҗчан тәбили" җеничә сәсләнмәҗә башланмышды. Дүңҗа бина оландан әсас күчүнү истәһсала верән инсан башыны галдырыб көрмүшдү ки, бу ғалмагалда ону төрәдиб җарадан анасыны—тәбиәти унудуб. Елә ишләри вар ки, онлары көрөндә тәбиәтлә һесаблашмаҗыб, амма һесаблашмалыҗды. Инсан анлады ки, тәбиәт гоҗнунда бәсләдиҗи, боҗа-баша чатдырдығы өвладынын өзүнә ғаршы мүнәсибәтини һәссаслыгла "изләҗир", һәр аддымына "көз гоҗур" вә чызығындан чыханда "тәнбәһ сләмәҗи", онунла гәзәблә "данышмағы" да бачарыр. Лакин бу һәҗгәтин өзү дә һамыҗа бирдән чатмады (адам вар, һеч инди дә чатмаҗыб). Она көрә дә дүңҗанын һәр җериндә ким исә "Һәҗчан тәбили"ни ардычыл чалмалы иди. Јаваш-јаваш аҗры-аҗры өлкөләрдән учалан бу сәсләр Јер күрәсини кур, мүгәддәс бир чағырыш кими бүрүдү. Вә бу чағырышы һамыдан әввәл дүңҗанын илк социалист дөвләти—Советләр өлкәси ешитди.

1973-чү илин әввәлләри иди. Редаксиҗамыз "Тәбиәтин мүнәфизо-сини җахшылашдырмаҗ һагғында" мөтбуатда җеничә дәрч олунмуш гәрарла бағлы "дәҗирми стол" архасында сөһбәт планлашдырмышды. Бурада мүхтәлиф сәһәдә чалышан мүтәхәссисләрин иштиракы нәзәрдә тутулурду. Әмәкдашларымыздан һәрә өз һамизәдини ирәли сүрүрдү. Бир нәфәрин исә адыны һамы чәкирди — Республика Елмләр Академиҗасы Чоғрафиҗа Институтунун директору, Азәрбаҗчан ССР Тәбиәти Мүнәфизо Чәмиҗәтинин сәдри, Азәрбаҗчан ССР Елмләр Академиҗасынын академики һәсән Әлиҗев.

Бакыҗа азачыҗ ғар дүшсә дә, һава јумшалмамышды. Соҗуг хәзри әсирди. Јолбоҗу өзлүҗүмдә дүшүнүрдүм ки, бу тәләсиклик артыҗдыр, көрөк бир аз көзләҗәҗдим, ишә чыхарды, зәнк сләҗәрдим...

Јатаҗдан җеничә ғалхыб, иш отағында ғаршысындакы кағызлара нә исә јазан һәсән мүәллим өзүнү ғонаға вә хүсусилә белә тезликлә јатаҗдан ғалхмасындан тәшвишә дүшөн һәҗат јолдашы Зәргәләм һаныма күмраһ көстөрмәҗә чалышса да, хәстәлиҗин ону зәһфләтмәси

ронкинән, һәрәкәтләринән сезилирди...

Республикамызын мухтәлиф назирлик, комито, идарә рәһбәрләри, сөнәт адамларынын партијанын јени гәрарынын гаршыја гәдүғү вәзифәләр әтрафындакы сөһбәтини чапа һазырлајанда моһә елә кәлди ки, һәсән муәллим хәстәликдән јеничә ајаға галхмајыб, узунмүддәтли истираһәтдән гајыдыб. Бүтүн өмрүнү, фәалијјәтини мүәјјән ишә, мөгсәдә, идејаја һәср еләјән инсанлар јашајыб-јаратмағ һөвәсини, енерјисини, илһамыны да о ишин, мөгсәдин, идејанын реаллашмасы просессиндән алырлар. Академик һәсән Әлијевин о күнкү күмраһлығынын да сәбәби узун илләр күндәлик јарадычы әмәјинин һәдәфи олан муһүм бир мәсәлә әтрафында кәдән ишкүзәр сөһбәтин өзү иди.

Бир нечә күндән сонра "Әдәбијјат вә инчәсәнәт" гәзетинин 10 феврал 1973-чү ил нөмрәсиндә "Ана тәбиәтә өвләд мунасибәти" башлығы алтында верилмиш кениш материал һәмин "дәјирми стол" архасындакы данышығлар иди. Бир мүддәт кечди ки, муәллифләримиз тәбиәтин муһафизәси проблеминдән данышан јазыларын арасыны кәсдиләр. Бир муәллифдән—һәсән Әлијевдән савајы. Тәбиәтсәвәр алим үчүн бу мөвзу түкәнмәздир, әбәдидир.

Бу јакынларда гәзетимизин 1973-чү ил нөмрәләрини вәрәгләјәркән һәмин јазылары бир дә кәздән кечирдим вә бу беш ил мүддәтиндә республикамызда әтраф муһитин муһафизәси сәһәсиндә нечә бәјүк ишләрин һәјәтә кечирилмәсинин шаһиди олдум. Гаршыда дуран проблемләр, вәзифәләр бародә сөһбәтә еһтијач да бурадан јаранды. Нечә дәрәҗәләр, бу дәрәҗә мөвзу да мә'лум иди, мусаһиб дә...

Билирдим ки, мухтәлиф елми, педагожи вә ичтимаи ишлә мәшғул олан алим бу сөһбәтә һөкмән вахт тапачағ. Елә дә олду. Биз онунла анадан олмасынын 70 илији әрфәсиндә көрүшдүк.

— һәсән муәллим, бәшәр өвләды јарандығы күндән тәбиәтлә үнсәјјәтдә олмушдур. һәр шеји—гиданы да, палтары да, мәнзилини дә, енерјини дә ондан алмышдыр. Бәс нијә инсан өз ифрат истеһсалчылығы илә тәбиәтин мувазинәтини позмасыны белә кеч баша дүшмүшдүр?

— Билдијиниз кими, бәшәријјәтин тарихи чох гәдимдир—милјон илләрлә һесабланыр. Инсанын Јер үзәриндәки фәаллығы сон 600 илдә даһа интенсивдир. Елә инсанларын комәјјәтини көтүрәк. Әкәр срамызын әввәлиндә дүнја әһалисинин сајы вур-тут 250 милјон, 1800-чү илдә исә 1 милјард идисә, кечән илин март ајында бу рәгәм 4 милјарда чатмышдыр. Инди бир илдә инсанларын сајы орта һесабла 60-70 милјон артыр. Онлары јалныз чәрәклә тә'мин етмәкдән өтрү

Һәр ил ылаво 15 милҗон (!) һектар экин җери лазымдыр. Планетимизин саһәси исо сабитдир, дэҗишмир. Дэҗишиклиҗи инсанын өзү җарадыр. Онын фәалиҗәти нәтиҗәсиндә һәр дөгигә җер сәтһинин он һектар экинә җарарлы саһәси сырадан чыхыр; җә'ни эбәди олараг мұхтәлиф тикилиләрин, җолларын, тәҗҗарә меҗданларынын алтында галыр, шорлашыр, ерозиҗаҗа уғраҗыр. Планетимизин тәбиәтинә тә'сир кәстәрән ән мұһүм амилләрән бири—техники тәрәгги һәр 14-15 илдә ики дәфә артыр. Инсан һәр шеҗи тәбиәтән кәтүрүр, әвзиндә исо орта һесабла 3 милҗард (!) тон сәнаҗе вә мәишәт туллантылары илә әтраф мұһити чиркләндирир. Бу процес ХХ әсрин икинчи җарысында хүсусилә күчләндиҗиндән инсанлар бир чох хошақәлмәз һадисәләрлә гаршылашмыш вә бу проблеми көрмәҗә, мүәҗҗән тәдбирләр һәҗата кечирмәҗә мәчбур олмушлар. Сизә бир факт дөҗим: күнү бу күн әтраф мұһити чиркләндирән туллантыларын 63 фаизи беш ири капиталист өлкәсинин паҗына дүшүр. Мүасир дүнҗада тәбиә еһтиҗатлардан сәмәрәли истифадә олунмасы белә кениш җаҗылдығы дөврә, бир сыра капиталист өлкәләринин җалныз жүксәк мәнфәәт күдән саһибкарлары онунла һесаблашмышлар. Бу сәбәбдән әтраф мұһитин чиркләнмәси үчүн социалист өлкәләриндә даһа бәҗүк тәдбирләр көрүлүр.

Бу илин октябр аҗында әтраф мұһитин мұһафизәсиндә тә'лим вә тәрбиәнин ролуна һәср олунмуш Биринчи Дөвләтләрарасы Конфранс да мәһз бизим өлкәмиздә—Тбилиси шәһәриндә кечирилмишдир. Алтмышдан чох өлкәнин дөвләт нүмаҗәндәләри, ичтимаи һадимләри, алимләри, сләчә дә бир сыра бәҗнәлхалг тәшкилатларын үзвләринин иштиракы илә кечирилән Биринчи Дөвләтләрарасы Конфранса топлашанлар белә гәрәра кәдиләр ки, җер үзүндәки халгларын бир-бири илә сәмиими, достлуг шәраитиндә җашамасы үчүн, илк әввәд, онлар тәбиәтлә мөһрибан доланмағы бачармалыдырлар.

— Җәгин аҗры-аҗры һеҗван нөвләринин белә горуңмасынын лабүдлүҗүнү баша дүшмәклә, бәшәриҗәт фашизм, расизм, иргчилик кими антиһуманист идеҗаларын нә гәдәр бош, иҗрәнч вә әсассыз олмасыны даһа җахшы анлаҗыр.

— Мүасир шәраитдә тәбиәтә мұнасибәт проблеми әһәмиҗәти е'тибарилә, дәмәк олар, тәрксиләһ кими мұһүм сиҗәси-ичтимаи-игтисади бир мәсәлә илә сәҗни сәвиҗәдә дурур. Җер үзәриндәки чанлылары күллә, бомба илә дә мәһв етмәк олар, түстү, гурум, һис, зәһәрли туллантыларла да. Бу күн бир сыра Гәрби Авропа өлкәләринин әразисиндән "өлү" чаҗлар ахыр. Онларын суларында

нэинки һеч бир чанлы јохдур, һэтта бэ'зилэринин саһилиндэки биткилэр, ағачлар да гурујур.

Дунја алимлэринин фикринчэ, ајры-ајры өлкөлөрдө этраф мүһитин чиркләнмөси проблеми мүхтәлиф формада олдуғу үчүн онун һәлли дә мүхтәлифдир. Лакин бу мәсәләдә һамы үчүн јекәнә орта мөхрөч вар: тәбиәтин үлвилијини, сафлығыны, тәмизлијини һифз етмөк, онун әбоди, ганунаујеун мүвазинәтини позмамаг. Белә мүһүм вәзифәнин һәллиндә өлкөлөр арасындакы сөрһөдлөр көтүрүдүр. Иргиндән, дининдән, дилиндән асылы олмајараг, тәбиәт бүтүн инсанларын доғма анасыдыр.

— Бајаг гејд еләдиниз ки, этраф мүһитин мүһафизәси проблеминин ајры-ајры јерләрдә өзүнәмөхсүс әрази хүсусијјәтләри вар. Бизим охучулары, һәр шејдән әввәл, бу саһәдә республикамыздакы вәзијјәт вә көрүлән ишләр марагландырыр.

— Тәбиәтин инсанлара бәхш еләдији сөрвәтләрлә өзүнә гајғы тәләбаты дүз мүтәнасибдир. Тәбиәтчә зәнкин әразидә јашајан инсанын үзәринә бу не'мәтләри горумаг, онлардан сәмәрәли истифадә саһәсиндә даһа бөјүк мәс'улијјәт дүшүр. Республикамызын тәбии зәнкиәлијиндән узун-узаны данышмаға еһтијач јохдур. Бу да бир һәгигәтдир ки, боллуг чох вахт инсаны исрафчы еләјир. О, әлиндәки не'мәтин гәдир-гијмәтини билмир. Мәсәлән, узун илләр биз мешә-ләримизи амансызчасына гырмышыг. Нәтичәдә вахтилә тәбиәтин сәхавәтлә, кифајәт гәдәр вердији сөрвәт инди хејли азалыб, һазырда республикамызын әразисиндәки мешә саһәләри нормадан чох аша-ғыдыр.

— Һәсән мүәдлим, рајонларымызын бириндә бизә чохдан олмуш белә бир әһвалат данышдылар. Рајон машын-трактор стансијасы бир нечә јени мешәгыран трактор алыбмыш. Тракторлары пәјлајаркән бир гөча механизатор онларда ишләмәкдән бөјүн гачырыб. Дејиб ки, онсуз да рајонумузун әразисиндә мешә галмајыб, мөндән олса, машынларын һамысыны кери гајтарарам. Гәдим мешәләри гырыб јерини әкмәкдәнсә, бу зәһмәти рајон әразисиндәки әкин үчүн јарарсыз олан торпагларын "дирилмөсиңә" сәрф еләсәк јахшыдыр.

— Гөча механизаторун фикриндә һәгигәт вар. Бә'зи кәнд тәсәррүфаты рәһбәрләри фикирләширләр ки, шоран торпаглары јарарлы һала салыб орадан нә гәдәр мөһсул көтүрөчөкләри суал алтындадыр. Мешәдәки ағачлары гырыб јерини әкәләр, бир шеј һасил олачаг. Һәјат көстәрир ки, мешәләрин јерсиз, сәмәрәсиз гырылмасы сонралар бизә баһа' отуруп. Нәмишлик, рүтүбәт азалыр,

булаглар гурујур, әразидәки һејванларын сајы түкәнир. Она көрә дә партија вә дәвләтимиз кәнд тәсәррүфатында мәһсулдарлығын артырылмасынын әсас истигамәтини елм вә техникадан сәмәрәли истифадәдә көрүр. Бу күн республикамызда мәсәләнин белә һәллино һәр чүр имкан, шәраит вар.

— Сиз бајаг республикамызын һејванлар аләминин азалма сәбәбләриндән биринә тохундуруз. Әкәр хатириниздәдирсә, биз "дәјирми стол" архасындакы сәһбәтә көркәмли рәссамымыз, мәрһум Сәттар Бәһлуладәни дә дә'вәт еләмишдик.

— Јадымдадыр. Амма кәлмәди, дәрјәсән хәстәләнмишди.

— Бәли, сонралар өзү дә буна тәәсүфләнирди. Лакин биз ону сәһбәтә дә'вәт едәндә чох севинмишди. Е'малатханасында Азәрбајҗан тәбиәтиндән хејли данышды. Диварлардан асылмыш ишләри дә онун сәһбәтинә, фикир вә мүләһизәләринә гәрибә фон јарадырды. Биз рәссамдан ајрылагда о, санки там архайылыг үчүн едди: "Кәләчәјәм, һәкмән кәләчәјәм. Өзү дә чох данышмајачағам. Бирчә ону дәрјәчәјәм ки, мән Азәрбајҗанда чәкмәјә бир чәјран, чүјүр тапмырам". Сонра нә фикирләшдисә елава етди:—"Дәјирләр кет горуға, орада вар. Мәнә исә кениш чәлләрдә азад кәзиб-долашан чәјранын дурушу, бахышы лазымдыр".

— Сәттар Бәһлуладәнин белә данышмаға ихтијары вар иди. Онун јарадычылығы әввәлдән ахыра Азәрбајҗан тәбиәтинин тәрәннүмү дәмәкдир. Иш көрән адамын исә һәјатыны һәср еләдији саһәдәки нәсанлар барәдә сәрт данышмаға һағгы вар... Билдијиниз кими, 10-15 ил әввәл республикамызын әразисиндәки горуғларын вәзијјәти гәнаәтбәхш дәрјәдди. Бу барәдә истәр јерли, истәрсә дә мәркәзи мәтбуатда тез-тез тәнгиди јазыла раҗт кәлирдик. Сон илләр горуғларымызын ишиндә әсаслы дәнүш јаранмышдыр. Кәләчәкдә республикада даһа алты горуғ јарадылмасы нәзәрдә тутулур. Лакин биз тәкчә горуғларда олан һејванат вә битки аләминин гәјғысына галмамалыјыг. Бу күн һәр бир Азәрбајҗан сакини өз республикасына бәјүк милли парк, горуғ кими јанашмалыдыр. Бәлкә дә мәрһум рәссамымыз "мәнә кениш чәлләрин синәсиндә азад кәзиб-долашан чәјранын дурушу, бахышы лазымдыр"—дәрјәндә мәнз буну нәзәрдә тутурмуш.

Инди өлкәмиздә тәбиәтин мүһафизәси иши үмүмдәвләт, үмүмхалг сәвијјәсиндә галдырылмыш вә онун ичрасы һәр бир совет вәтәндашынын күндәлик фәалијјәтинә дахилдир. Буна көрә дә бәјүмәкдә олан нәслин тә'лим вә тәрбијәсиндә һәмиң мәсәләнин тәдриси дә

нәзордә тутулур. Артыг бә'зи али мәктәпләрдә тәбиәттин мұһафизәси кафедралары фәалијјәтә башлајыр.

— Сөз ки тә'лимдән дүшдү, бир мәсәләјә дә тохунмаг истәрдик. Тә'лим вә тәрбијәдә әмәли ишин, тәчрүбәнин әһәмийјәти бөјүкдүр. Тәбиәти горумага саһәсиндә исе һәр бир инсаның фәалијјәтинә кениш имкан вар. Ело республикамызын пајтахты Бақы шәһәриндә јени јашајыш саһәләриндә тикилән мәктәпләри кәтүрәк. Бә'зән бир микрорајонда ејни вахта тикилән мәктәпләрә бахсаг көрәрик ки, онлардан бири јашыллыг ичәрисиндә итиб, дикәринин әтрафында исе бирчә ағач да јохдур. Һалбуки јер дә ејнидир, имкан да...

— Тәбиәтә, әтраф мұһитә вә мән дејәрдим ки, ишә мұнасибәт исе јох. Мәкәр о мәктәбдә ботаника, биолокија фәнләри тәдрис едилмир? Бәс нә үчүн о мұәллимләр дәрс дедикләри шакирдләрин кәмоји илә мәктәбјаны саһәни әкмирләр? Ушаг ағач әкиб-бечәрсә, онда әмәјә, зәһмәтә вәрдишлә јанашар, һәм дә тәбиәтә мәнәббәт һисси күчләнәр. Республикамызда бу саһәдә уғурлу фәалијјәт кәстәрән мәктәпләрин сајы аз дејил, Мәсәлән, Јевлах рајонунун Халдан гәсәбәсиндоки мәктәбин әтрафында шакирдләрин гүввәси илә бир нечә һектар мешә салынмышдыр. Онлар башга мәктәпләрә, һәтта мешә тәсәррүфатларына тинкләр вәрирләр. Биринчи Дәвләтләрарасы Тбилиси Конфрансында тәбиәти мұһафизәнин кениш күтлөләр арасында тәблиғинин зәрурәти хүсусилә гејд едилди.

— Әлбәттә, мәсәләнин бу тәрәфи сиз алимләр, мұтәхәссисләрлә јанашы, мөтбуат, радио-телевизија ишчиләринә, јазычы вә журна-листләрә дә аиддир. Онлар актуал проблемә һәссаслыгла јанашма-лыдырлар. Бу јахынларда республика гәзетләринин бириндә дүңја халғларынын зәрб-мәсәлләриндән нүмунәләр верилмишди. Онлардан бири белә иди: "Ким илан өлдүрмүшә вә алма ағачы јетишдирмишә, демәк өмрүнү әбәс кечирмәмишдир". Бизчә, мұасир бахымдан бу зәрби-мәсәлдә фикрин биринчи тәрәфи илә икинчиси арасында бөјүк ујғунсузлуг, тәзад вар.

— Һағлысынынз. Бу зәрби-мәсәлин биринчи һиссәси мұасир вәзијјәт үчүн кәһнәлиб, архаикләшиб. Ело буна бәнзәр Азәрбајҗан мәсәли дә вар. Дејир, иланы көрәнә лә'нәт, көрүб өлдүрмәјәнә лә'нәт, өлдүрүб басдырмајана лә'нәт. Дүзү, инди бу мәсәли учғар кәнддә дә ешитмәзсән. Чүнки мұасир инсан үчүн илан әввәлки кими тәһлүқоли дејил вә о, нә вахтыр ки, бир чох ағыр хәстәликләри илан зәһәри илә мұаличә едир. Инди мұхтәлиф јерләрдә илан бәсләјән мәнәтәгәләр дә вар. Ело бири дә бизим Абшеронун Зирә гәсәбәсиндәдир. Бу күн

адамы иланы өлдүрмөжө чагырмаға, буну гәзет васитәсилә тәблиғ етмөжө һеч бир еһтиҗач јохдур.

— Јәгин бүтүн буларә кәрәдир ки, сон вахтлар инсанлар һејванлар арасында тәҗсимат апаранда онлары мүтләг мәнфи вә мүсбәт "гәһрәманлара" ајырмырлар. Инди тимсаһ Кена милјонларла балачанын севимли гәһрәманыдыр. Елә серијадан-серијаја довшаны гован мәшһур чанавар да... Она кәрә дә бәдии әдәбијјатын өзүндә дә, хүсусән ше'рләримиздә бә'зи ән'әнәви, классик бәнзәтмәләрә мүасир охучунун сәвијјәси, мә'луматы бахымындан јанашылмалыдыр. Мәсәлән, шаир мәнфи гәһрәманын гәбиһ һәрәкәтини кәстәрмәк үчүн (биз тәмсили нәзәрдә тутмуруг) бә'зән ону чағгал, кәрешән кафтар, ја да гузғуна бәнзәдир. Охучу исе истәр мәркәзи, истәрсә дә республика телевијјасынын верилишләриндән өјрәнир ки, бу типли һејван вә гушлар әслиндә тобиәтин "санитарларыдыр". Онлар олмасајдылар, јолухучу хәстәликләр жениш јајыла биләрди. Вә шүбһәсиз ки, бунунла да бәдии сөз мүөјјән дәрәчәдә өз кәсәрини, дәјәрини итирир.

— Јахшы јадымдадыр, вахтилә мәшһур совет јазычысы И. Еренбург фашистләри итә бәнзәдәмләрә с'тираз едир, јазырды ки, ит инсанын ән садиг достларындандыр. Фашистләр исе инсанлығын, бәшәријјәтин дүшмәнләридир. Она кәрә дә онлары "фашистские псы" адландырмаг олса-олса итләр үчүн тәһгирдир.

Бизим классик әдәбијјатымызда бајғуш һәмишә инсана бәдбәхтлик кәтирән, онун күлзарлығыны харабалыға чевирән, бәднијјәт бир рәмз кими ишләнмишдир. Әкәр инсан бүлбүлү бағчада-бағда кәрмүшдүсә, бајғушла да харабалығларда растлашмышдыр. Дүздүр, бајғуш харабалығлары сеvir, лакин онлары гуш јох, инсанын өзү јарадыр. Инди елмә мә'лумдур ки, бајғуш мүхтәлиф һәшәрәт вә вәба кими тәһлүкәли хәстәликләри јажан сичанларла гидаланыр. Бунунла да, о һәмин харабалығларда "тәмизлик иши" апарыр, епидемија вә антисанитаријаја ғаршы мүбаризә едир. Белә мә'луматдан сонра, һеч шүбһәсиз ки, биздә о гуша рәғбәт ојайыр. Инди бајғушу горумаг мәҗсәдилә онун ады бәјнәлхалг Гырмызы китаба салынмышдыр.

— һәсән мүәллим, вахтилә апардығымыз сәһбәтдә тобиәтин мүһәфизәси сәһәсиндә арзу олунан бир сыра тәдбирләр артыг һәјата кечирилмишдир. Елә Хәзәр сујунун чиркләнмәси кими мүһүм бир проблемә кәтүрәк. Бакылыларын јахшы јадындадыр ки, беш-алты ил әввәл јәј мөвсүмүндә онлар чөх вахт Шых чимәрлијиндән сәвә мә'јус гајдырдылар. Бунун да сәбәби сујун үзүнү бүрүјән нефт, мазут

төбөгөси иди. Инди белә һаллар, демөк олар ки, јох дәрәчәсиндәдир.

— Билдијиниз кими, Хәзәр сујунун вәзијәти, әсәсән, шәһәримиздәки мүәссисәләрин вә бир дә дәниз мә'донләриндәки ишин тәшкилиндән асылдыр. Әлбәттә, мән әтраф мүһитин чиркләнмәмәси үчүн көрүлән ишләри нәзәрдә тутурам. Әкәр мүәссисәдә истәһсал процесләри гәјдасында кәдирсә, гурғулар, чиһазлар саздырса, демөк, әтраф мүһит дә аз чиркләнөчөк.

Јахшы јадымдадыр, "дәјирми стол" архасындакы сөһбәттә јолдашлар һәлә дә бә'зи мүәссисәләрдә тәмизләјичи гурғуларын јохлуғундан киләјәнирдиләр. һәтта кәстәридиләр ки, бу мөгәддә бурахылан вәсаит чөх јердә хәрчләнмир. Инди белә нөгсанлар арадан галдырылмышдыр. Истәр саһилдә јерләшән мүәссисә олсун, истәрсә дә судакы буруғлар, үзән кәмиләр, онларын һамысында тәмизләјичи чиһазлар мөвчуддур. Инди артыг бир сыра нефтајырма заводлары дәниздән кәтүрдүкләри сују тәмизләјиб, сојудуб јенидән гапалы дөвријә үсулу илә тәкрар ишләдирләр. Бир чөх мүәссисәләрин Хәзәрә гәјгардығлары сулар дупдурудур... Бүтүн бунлара бахмајарағ, биз әтраф мүһитин чиркләнмәси саһәсиндә һәлә чөх ишләр көрмәлијик. һәр шәјдән әввәл, инсанлар сәнајенин бүтүн саһәләриндә туллантысыз истәһсала наил олмалыдырлар. Бәшәр өвләдыны јарадан вә јашадан тәбиәтин өзү буну биздән тәләб едир.

Һәсән мүәллимә мүсаһибәјә көрә миннәтдарлығымызы билдириб, өмрүнүн әлли илини доғма торпағын сәрвәтләринин горунмасына сәрф едән алимә мөһкәм чансағлығы, узун өмүр, шәрәfli, хејирхәһ фәалијәтиндә мүвәфғәсијәтләр арзулајыб ајаға галханда о, гаршысындакы көһнә гәзетә бир дә бахды вә деди:

— Әкәр бу сөһбәти инди кечирсәјик, мән "Ана тәбиәтә өвләд мүнасибәти" башлығында бир сөзү дәјишәрдим.

— һансы сөзү?

— "Мүнасибәт" сөзүнү. Инди о мәнә нә исә бир аз мүчәррәд көрүнүр. Ону "гајғы" сөзү илә әвәз едәрдим.

— Бир аз дүшүнөндән сонра гәзетәки башлығы јенидән охуду: "Ана тәбиәтә өвләд гајғысы".

"Әләбијат вә ишәсәнәт" гәзети
17 декабр 1977-чи ил

МҮДРИК ТЭБИЭТШҮНАС ВЭ БӨЈҮК ВЭТЭНДАШ

Һэсән мүүллим Чоғрафија Институтуна директор тә'јин едилдији күндән һеч бир ај кечмөмиш (1968-чи илин февралында) институтун бүтүн аспирантларыны вә аспирантура мүддәти баша чатмыш әмәкдашлары өз иш отағына јығмышды. Онларын һәр бири илә ајры-ајрылыгда сөһбәт едәрәк кәләчәк елмләр намизәдләринин чәтинлијини, нәјә еһтијачы олдуғуну вә онлара һансы көмәклик кәстәрилмәсини мүәјјән етди. Одур ки, Һэсән мүүллим мәним елми рәһбәрим Јусиф Ибадзәдә илә данышмыш вә мәним диссертасија ишимлә дә марагланмышды. Ј. Ибадзәдә бир ајын ичиндә диссертасијаны охујуб гуртарды. Академик Һ.Ә. Әлијевин гајғысы нәтичәсиндә тыса бир мүддәтдә онларла намизәдлик вә докторлуг диссертасијасы мүдафиә едилди.

Азәрбајҗан тәбиәтинин көзәлликләрини ахтарыб тапмағ вә көрмәк үчүн тәбиәт Һэсән Әлијевә ити көз вә сағлам үрәк вермишди. О, јорулмағ билмирди. 80-чи илләрин сонунда она вурулан мә'нәви зәрбәләр олмасајды, јәгин ки, бу күн онун һағгында кечмиш заманда данышмаздыг...

Јадымдадыр, 1968-чи илин мај ајынын 18-дә истираһәт күнү институтумузун бир груп әмәкдашы "Бакуви" тәдгигат кәмисиндә Хәзәри вә Булла адасыны сәјаһәтә чыхмышдығ. Чох исти иди. Адаја чатандан сонра әмәкдашларын әксәријјәти күнәш шүаларындан еһтијат едәрәк кәзмәјә чыхмадылар вә кәминин көјәртәсиндәки өртүјүн алтында, кәлкәдә истираһәт едир, дөниздә чимирдиләр. Һэсән мүүллим исә һәлә кәми адаја јан алмамыш узагдан сајҗак сүрүләрини көрмүш вә фотоапаратынын икисини дә һазырламышды. Адаја дүшән кими о, кәнчләрә хас бир чевикликлә сајҗак сүрүсүнүн архасынча дүшдү. Узагдан чәјрана чох охшајан вә онун кими ити гачан бу һејванлары адаја көчүрдүкдән сонра онларын сајы хејли артмышды. Лакин аданын јәм базасы онларын кәләчәк артымына имкан вермәдијиндән тезликлә сајҗакларын башга јерә көчүрүлмәси нәзәрдә тутулурау. Буну биз Һэсән мүүллимдән өјрәндик. О, сөһбәт едә-едә буруна јығылмыш сајҗаклара лап јахынлашды. Биз чаванлар онунла

чәтинликлә аяглашырдыг, һәсән мӯәллимин 61, бизим исә 25-30
яшымыз анчаг оларды.

Дүз он ил сонра, 1978-чи илин мајында институтун экспедисија
дәстәси Араз чајында тикиләчәк Худафәрин су анбарынын јерләшә-
чәји әразидә чәл тәдгигат ишләри апарырды. Академик һ.Ә. Әлијев
экспедисијаја баш чәкмәк вә слми мәсләһәтләр вермәк үчүн бураја
кәлмишди. Чәбрајыл вә Зәнкилан рајонлары әразисиндә Араз чајы
дәрсиндә кечирдијимиз маршрутларда о, он ил әввәл олдуғу кими,
өзүнәхас бир чевикликлә һәрәкәт сдирди. һеч ким инана билмирди
ки, артыг һәсән мӯәллимин јашы 71-ә чатмышдыр.

Һ. Әлијев көркәмли алим вә ичтимаи хадим кими бәјүк нүфуза
малик иди. Республика мигјаслы тәдбирләрин һеч бири онсуз
кечирилмирди. Кәнд тәсәррүфаты, тәбиәтин горунамасы, су тәсәррү-
фаты вә с. саһәләрдә планлар вә ләјиһәләр билаваситә онун иштиракы
илә һазырланырды. Онун дәрјәли мәсләһәтләринә, арзу вә тәклиф-
ләринә бәјүк сһтијач дујулурду. һәсән мӯәллим она олан үмумхалг
мәһәббәтиндән вә өзүнүн кәсәрли сөзүндән бәјүк мигјаслы мәсәләләр-
рин һәлли, ганунчулуғун бәрпасы үчүн истифадә едирди. Рәһбәрлик
стдији Чоғрафија Институтуна, онун әмәкдашларына вә өз јахынла-
рына кәлдикдә исә, сон дәрәчә сһтијатла тәрпәнәрди. һәсән
мӯәллимин чох бәјүк имканларына бахмајараг, 20 ил директору
олдуғу Чоғрафија Институту Азәрбајчан ЕА системиндә өз бинасы
олмајан јекәнә институтдур. Институтумуз индијә гәдәр шәһәрин
мүхтәлиф јерләриндә башга институтлар үчүн нәзәрдә тутулмуш
биналарда јерләшир.

Академик һәсән Әлијев көркәмли алим кими 1970-чи илдә
Бейнәлхалг Библиографија Нәшријјаты редаксиясынын үзвү сечил-
мишдир. Редаксијанын баш редактору Лондондан кәндәрдији мәкту-
бунда һәсән Әлијеви тәбрик сдир вә редаксиянын дипломуну алмаг
үчүн 6 АБШ доллары кәндәрмәји хаһиш едирди. һәр чүр имканы
олса да о, доллар әлдә етмәк үчүн һеч јерә мүрачидәт етмәди.

Мән 1970-чи илин ијул ајында Инкилтәрәнин Рединг шәһәриндә
кечириләчәк дүнјанын су балансына һәср едилмиш бейнәлхалг
симпозиумда иштирак етмәк үчүн Москваја јола дүшмәли идим.
Һәсән мӯәллим сәфәр әрәфәсиндә мәни евинә чағырды вә хаһиш
етди ки, вахт тапыб Лондонда Бейнәлхалг Библиографија Нәшријја-
тынын редаксиясына баш чәким, онун мәктубуну вә үмуми чәкиси
150 грам олан үч шүшә габдакы гара күрүнү нәшријјатын баш
редакторуна чатдырым. Лондона һәфтәсону чатдыг. Шәнбә вә базар

күнләри идарэләр ишләмирди. Базар ертәси исә сәһәр тездән симпозиумун кечирилдији Рединг шәһәрино јола дүшдүк. Мән һәсән мұәллимин тапшырығыны јеринә јетирә билмәдим. Гәрәра алдым ки, кери гајыданда нәјин баһасына олурса-олсун мұтләг редаксијаја кетмәлијәм. Лакин Редингдә өјрәндим ки, Вәтәно јола дүшәндә дә Лондона базар күнү коләчәјик вә елә о күн дә Парисә, орадан да Москваја учмалыјыг. Чашыб галмышдым. Вәзијјәти бизи Москвадан мұшајијәт едән тәрчүмәчи гадына данышдым. О, бу мәсәләни Инкилтәрәнин бејнәлхалг туризм фирмасы Куксинин бизә гошулмуш бәләдчисинә билдирмәји мәсләһәт көрдү. Бәләдчи һәсән мұәллимин вердији совгаты баш редактора чатдырмаға сөз верди...

Августун әввәлләриндә Бақыја гајытдым. Ишә чыхдығым күн һәсән мұәллимин мә'зунийјәтдә олдуғуну өјрәндим. Хәјли севиндим. Дүшүндүм ки, о гајыданадәк Лондондан да бир хәбәр кәләр. Мән өзүм дә мә'зунийјәтә чыхдым. Ишә гајыданда билдирдиләр ки, һәсән мұәллим мәни ахтарыр. Вәзијјәтдән хәбәрсиз олдуғумдан хәјли һәјчәнли идим. Һәсән мұәллим мәни меһрибанлыгла гаршылады вә библиографија нәшријјәти редаксијасынын дипломуну көстәрәрәк баш редакторун она көндәрдији мәктубу охуду. Үстүмдән ағыр бир јүк көтүрүлдү. Сән демә, мән Инкилтәрәдә олан дөврәдә баш редактор мә'зунийјәтдә имиш. О, һәсән мұәллимин ассистентини гаршылаја билмәдији үчүн тәәссүфләндијини вә һәр дөфә гара күрүнү јејәндә Азәрбајҗаны јад етдијини билдирди.

ЗЭНКЭЗУР ЕЛИНИН ЈЕТИРМƏСИ

Дөвлөт вә тәсәррүфат органлары тәрәфиндөн тәбии сәрвәтләрә тәчавүзә гаршы Азәрбајчанда илк һәјөчан тәбилини вуран шәхс Һәсән Әлирза оғлу Әлијев олмушдур. "Һәјөчан тәбили" китабыны охујан һәр бир кәс онун сәһифәләриндә гаршыја гојулан проблем вә вәзифәләрә биканә гала билмәз. 25-30 ил бундан әввәл ишыг үзү көрән бу китаб олмасајды, бәлкә инди республикамызда мешәләр хејли азалмышды.

Тәбиәти чәсарәтлә горумаг еһтирасы Һәсән мүәллимин һөјәт гәјәсинә, мәгсәдинә чеврилмишди. 1918-1920-чи илләрдә ермәни дашнак башкәсәнләринин Зәнкәзурда төрәтдикләри ганлы фәчиә онун ушаг гәлбиндә Вәтәни горумаг әзмини аловландырмышды.

Һәсән Әлирза оғлу илә гијәби танышылығым (1960-чы илдән) сонралар мәсләк, әгидә, мәгсәд достлуғуна чеврилди. "Совет Ермәнистаны" гәзетиндә чалышаркән Бақыдан бир мәктуб алмышдыг. Мәктуба Сисиан рајонунун азәрбајчанлылар јашајан Шәки, Ағуди, Вағуди, Чомәрдли вә диқәр кәндләринин тәбиәти һағгында мүләһизәләр јүрүдүлүр, һејвандарлыг вә әкинчилик сәһәләриндә мәһсулдарлығын артырылмасына даир төвсијәләр верилирди. Сонралар гәзет сәһифәләриндә Һәсән мүәллимин Басаркечәр, Красноселск, Амәсија, Зәнкибасар, Ведибасар бәлкәси рајонларынын торпагларыны ерозиядан горумаг, мәһсул истәһсалыны артырмаг үчүн лазыми агротехники тәдбирләрин ичрасына аид бир сыра мәгаләләри гәзет сәһифәләриндә дәрч едилди.

Һәсән Әлирза оғлу Нахчывана кедәркән мүтлөг Јереванда дајанар, редаксијаја баш чәкәрәк әмәкдашларла көрүшөр, гәзетин фәалијјәтинин јахшылашдырылмасына даир дөјәрли мәсләһәтләр верәрди.

1965-чи илдә Ермәнистан гајнар газана бәнзәјирди. Ермәниләр үдурма "бөјүк гырғының" 50 иллијини гејд етмәјә һазырлашырдылар. Редаксијанын кәнч коллективи 1918-1920-чи илләрдә ермәни дашнак республикасында азәрбајчанлыларын башына кәтирилән фәчиәләрдән хәбәрсиз иди. Белә бир мөгамда Һәсән Әлирза оғлу редаксијамыза баш чәкмәјә кәлмишди. Нахчыванда, Зәнкәзурда, Ведибасарда

дашнаклар төрөфиндөн төрөдилөн вәһшиликләр һаггында онларча факты редаксија эмәкдашларынын нәзәринә чатдырды. Редаксија коллективи бу фактлары әсас көтүрөрәк һадисәләрин шаһиди олан вә дашнак сијасәтини писләјөн ермәни мӯәллифләрини тапыб, онларын чохсајлы мәгаләләрини гәзет сәһифәләринә чыхармаға мӯвәффәг олду.

Һиндистана сәфәрләриндән бириндә һәсән мӯәллим орадан бир фотошәкил кәтирмишди. Шәкилдә мөһтәшәм бир мәдәнијјәт очағы бинасы әкс олунмушду. Бу бинанын үзәриндә инкилисчә "Сасунлу Давид" сөзү һәкк олунмушду. О, шәкли көстөрөрәк деди: "Көрүн бу ... ермәниләр һараја кедиб чыхыб, халгымызы тичарәтдә алдадараг милјонлар топлајыб, көрүн һарада ләвбәр салыблар. Бир нечә јүз илдән сонра дејчөкләр ки, бура бизим торпаг олуб. Халгымызын тарихини јазыб, нишанә гојмаг индики нәслин борчудур".

Күрәтрафы тугај мешәләрини горумаг, ону бәрпа етмәк дедикдә овалыгда 800 километрә јахын узунлуғу олан Күр чајы әтрафында бир нечә мин һектар мешәни горужуб сахламаг нәзәрдә тутулурду. Гаршыја үлви бир мөгсәд гојулмушду. Күр чајы һөвзәси 5 милјон нәфәрә јахын азәрбајчанлы јашајан әразини әһатә едир. Онун тәсәрруфат структурунун тәләјини мӯәјјәнләшдирир.

Тәәссүф ки, бә'зи рајон рәһбәрләри һәсән мӯәллимин һәјәчан тәбилинин сосинә биканә галдылар. Бир "улдуз", вәзифә намино Күрәтрафы мешәләрин балталанмасына ровач вердиләр. "Дружба" мишарыны мешәләрин достуна јох, дүшмәнино чевирдиләр. Инди Јухары Гарабағда Азәрбајчан мешәләрини балталајан дашнакларла Күрәтрафы мешәләри балталајанлар арасында о гәдәр дә фәрг көрүнмүр. Нәр икиси ејни дәрәчәдә Азәрбајчан тәбиәтинә, Азәрбајчан халгына тәчавүз едәнләр, зәрбә вуранлардыр. һәсән Әлирза оғлу һесаб едирди ки, чәмијјәт тәбиәтин истеһлакчысындан өнчә онун истеһсалчысы олмалы, даим тәбии сәрвәтләрин артырылмасы гајгысына галмалыдыр. Бәрпа олунмајан тәбии сәрвәтләрдән гәнаәтлә истифадә етмәк вә онлар бәрпа едиб чохалтмаг да бир о гәдәр вачиб вә әһәмијјәтлидир.

Инди республикамызын мешә фонду үмуми әразинин тәгрибән 9-10 фаизи гәдәрдир. Әкәр һәр бир рајонда илдә бирчә һектар мешә гырылса вә бу сәһәдә бәрпа ишләри көрүлмәсә, едә бир вахт кәлиб чатар ки, республикамыз сусуз әразијә, гајалыглара чевриләр, бөјүк Африка сәһрасыны андырарды. Мәһз буна көрә дә һәсән Әлирза оғлу тәбии сәрвәтләрин бәрпасына даир нәзәри мәсәләләри ишләјиб

һазырламагла јанашы, бу мәсәләләрин әмәли сурәтдә ичрасы илә до јахындан мәшғул олмушдур. Сијәзән-Губа јолу илә кедән һәр бир кәс јолун гәрб тәрәфиндә тәпәләрин вахтилә бош олан саһәләриндә адамын көзүнү охшајан шам мешәләрини көрүб һејран олмаја билмәз. Лакин аз адама мә'лумдур ки, бу мешә саһәләри һәсән Әлирза оғлунун шәхси тәшәббүсү, схеми вә иштиракы илә салыныб. Бурада сһинә ачылан террасларла чәркәләрдән бириндә шам ағачы, диқор чәркәдә исе бадам ағачлары әкилиб. Бу саһәләрә чәкилән хәрч чохдан өдәнилиб. Әкәр һәр 10 кв. метрдә бир өдәд ағач битиб мөһкәмләнәрсә, бир һектар саһәдә ән азы 500 өдәд бар верән бадам ағачы галмыш олар. Әкәр һәр бир бадам ағачындан илдә бирчә килограм да олса бадам мөһсулу јығыларса, бу 500 килограм бадам өдәр. Бураја һәлә шам ағачларынын дәјәрини, чәркәләрарасындан јығылан отун гијмәтини дахил етмирик. Гураг рекионларда террас үсулу илә мешә салынамасынын әһмијјәти вә сәмәрәлијји әмәли ишдә өз јахшы нәтијәсини верир. Бу тәчрүбә кенишләндирилмәлидир.

Товуз шәһәринин кирәчәјиндә Товуз чајынын һәр ики саһилиндә салынымыш шам мешәләри до һәсән Әлирза оғлунун тәшәббүсү, мәсләһәти илә һәјата кечирилмишдир. Исмајыллы, Балакән, Зағатала зоналарында гөз ағачы плантасијяларыны, Елдар шамы саһәләринин кенишләндирилмәсини вә с. до бураја әлаво етмәк олар.

Әмәли фәалијјәти илә јахындан таныш олан, әсәрләрини охујан, чыхышларыны динләјән һәр бир кәс һәсән Әлирза оғлунун симасында доғма вәтәндаш, халғыны һәдсиз мөһәббәтлә севән, ону лајигинчә тәмсил едән бөјүк шәхсијјәти, фәдакар инсаны көрүрдү.

Һәсән Әлирза оғлу бүтүн өмрүнү еләмә һәсәр етмишдир. О, доғма халғына, Азәрбајҗанымыза сәдагәтлә хидмәт едән дәрин эәкалы алим, мүдрик ағсаггал иди.

Мөһәммәд пәјғәмбәрин ашағыдакы коламы һәсән Әлирза оғлу үчүн һөмишә дан улдузу, истигамәтверичи идеја ролуну ојнамышдыр. "Елм көмәксиликдә јолдашымыз, хошбәхтлијә тәрәф јол көстәрәнимиз, достлар арасында зинәтимиз, дүшмәнләр арасында исе силаһымыздыр". һәсән Әлирза оғлунун тәшәббүсү вә тәвсијјәсинә әсасән республикамызда сәнајә тәдарүкү үчүн јүксәк зүлал маддәси олан түрпәк әкини саһәләри кенишләндирилмишди. Бу һесабла мал-ғаранын јем базасынын мөһкәмләндирилмәси истигамәтиндә зәнкин јашыл күтлә алынмасы сүд истәһсалынын артмасыны тә'мин едән әсас базаја чеврилди.

Республикамызда тәбии горуғларын јарадылмасынын бөјүк әһмиј-

јотини тәблиғ етмәк вә јени горуғлар јаратмағ һәсән Әлирза оғлунун һәјатынын әсас гәјәләриндән бири иди. Онын мәсләһәти вә билаваситә иштиракы илә республикамызда горуғларын вә јасағлығларын шәбәкәси кенишләндирилмиш, һәр бир зонада онун тәбии зәнкинликләрини сәчијјәләндирән горуғлар вә јасағлығлар тәшкил олунамшудур. Ғызылағач, Һиркан, Зағатала вә Көј көл горуғларындан сонра бир-биринин ардынча Илису, Исмајыллы, Пиргулу, Бәситчәј, Түрјанчәј, Ширван, Ағкөл, Гобустан, Гаракөл горуғлары, 18 јасағлығ тәшкил олуңду. Бу горуғларын үмуми сәһәси 196 мин һектар тәшкил едир ки, бу да республика әразисинин вур-тут 2,29 фаизи гәдәрдир. Аздыр, чох аздыр. Лакин бу горуғ вә јасағлығларын тәшкилинин нә гәдәр манеәләрлә гаршылашдығыны јалныз ону тәшкил едәнләр билирләр.

Республикамыздакы горуғларда апарылан сәми-тәдғигат ишләринә билаваситә һәсән Әлирза оғлу рәһбәрлик едиб истиғамәт верирди. Үмумијјәтлә, мешәчи кадрларын һазырланмасы, ихтисасларынын артырылмасы истиғамәтиндә онун фәалијјәти һәдәсиздир.

Мә'лумдур ки, мешә тәсәррүфаты халғ тәсәррүфатынын мүнһүм сәһәләриндән биридир. Бу мүрәккәб сәһәни бачарығлы мүтәхәссис олмадан идарә етмәк олдугча чәтиндир. Лакин вахтилә республикада бу сәһә икинчи дәрәжәли һесаб едилмиш, Мешәчилик Институту мешәси олмајан Бәрдә рајонуна көчүрүлмүш, 1954-чү илдә исә Азәрбајҗан Кәнд Тәсәррүфаты Институтунун мешәчилик фәкүлтәсинин ләғв едилмәси һағғында һеч бир әсасы олмајан гәрар чыхарылмышды.

Беләликлә, 25 илдән артығ бир мүддәтдә республикамызда мешәчи мүтәхәссисләрин һазырланмасы дајандырылмышды. Бу бошлуғу долдурмағ үчүн һәсән Әлирза оғлунун јардымы илә Мешә Тәсәррүфаты Назирлији 1980-чи илдә Новочеркасқ Мешәчилик Институтунда республикамыз үчүн мешәчи кадрлар һазырланмасы мәсәләсини һәлл едә билди. Илдә 15-20 нәфәр мешәчи һазырланмасы кадр ғытлығынын арадан галдырылмасына имкан јаратды. Ленинград Мешә-Техники Академијасында да республикамыз үчүн кадр һазырланмасы тәшкил олуңду.

80-чи илләрдә кечмиш ССРИ-дә атом електрик стансијаларынын тикинтисинин кениш планы тәртиб олуңуб һәјата кечирилирди. Зағағгазијада илк АЕС Ермәнистанда—Ечмиадзин вә һоктемберјан рајонлары сәрһәддиндә тикилән Метсамор АЕС-и олду, белә бир стансијанын Күрчүстанда да тикилмәси нәзәрдә тутулмушду. Стансија

Иори (Габырра) чајы үзөриндө Минкөчөсвир су говшағындан бир нечо километр мөсафөдө тикилмөли иди. һәлә о дөврдө, АЕС-лөрин тикинтисинө бөјүк әһәмијјөт верилөн вахтлар һәсөн Әлирза оғлу бу планын реаллашмасы әлејһинө чыхды. Бир чох тәбиөтсөвөрлөрлө биркө сөнөд үчүн виза топланмасына имкан вермөди. һәсөн Әлирза оғлу буну онунла әсасландырырды ки, Мөтсамор АЕС Араз чајынын голу олан Гарасу үзөриндө тикилиб. Әкәр стансијада техники бир насазлыг баш верөрсө, радиоактив элементлөр Араз чајы васитөсилө Хөзөр дөнизинө ахыб Нахчыван Мухтар Республикасыны, һабелө чајөтрафы рајонлары, о чүмләдөн Бакыны төһлүкө алтында гојар.

Күрчүстан АЕС-дөн дө бу чүр төһлүкө көзләнилир. Бу стансијанын туллантылары Минкөчөсвир көлүнө, орадан да Күр чајы васитөсилө Азәрбајчанын икинчи јарысына ахараг ораны мөһв едөр. Күрчүстан АЕС-ин сејсмик зонада јерләшмөси бу төһлүкөни даһа да артырыр. һәсөн Әлирза оғлунун узагкөрөнлији, гөти е'тиразы вө әсаслы аргументләри сәјөсиндө ики илдөн артыг мүддөттө олан чөкишмөлөрө сон гојулду. Күрчүстан АЕС-ин тикинтиси пландан чыхарылды. Лакин бундан сонра Москва даһа төһлүкөли бир план ирөли сүрдү. Әкәр Күрчүстанда тикилмөсинө ичазө вермирсиннөзсө, онда бу стансија Азәрбајчанда тикилмөлидир, чүнки Загафгазијада електрик енерјисинө бөјүк еһтијач дујулур, бу еһтијач арадан галдырылмазса, бөлкөдө сөнәјенин, үмүмијјөтлө, халг төсөррүфатынын инкишафы дајанар.

Илк вариантда бу стансијаны Салјан рајонунда, Ширван дөвлөт горуғу әразисиндө тикмөк нөзөрдө тутулмушду. Јенидөн һәсөн Әлирза оғлунун е'тираз сөси учалды. Әкәр Күрчүстанын вө Ермөнистанын електрик енерјисинө еһтијачлары өдөнмирсө, Мөтсамор АЕС-ин күчү артырылсын, Күрчүстанда олан чајларын енерји еһтијатларыны ишө салсынлар. Азәрбајчандан Ермөнистана кедөн вө һраздан истилик електрик стансијасында јандырылан төбии газын вө мазутун верилмөси дајандырылсын. Бу һесаба Минкөчөсвир вө Әли Бајрамлы ДРЕС-лөрин күчү артырылсын. Беләликлө, һөр үч республика өз имканы дахилиндө електрик енерјиси илө тө'мин едилө билөр.

Ширван дөвлөт горуғунда тикинти баш тутмадыгдан сонра икинчи бир вариант ортаја атылды. Бу дөфө Ағдаш кәнди јахынлығында, Әли Бајрамлы шөһөри илө битишик сәһөдө стансија үчүн јер сечилмөси төклифи ирөли сүрүлдү. Бу төклиф дө е'тиразларла гаршыланды. Мүтәхәссислөрин әксөријјөти сөнөдө имза вермөкдөн имтина етди. Бүтүн бунлара бахмајараг, Азәрбајчан ССР Назирләр Совети Азәрбајчанда АЕС тикилмөси һаггында гөрар гөбул етди.

Нечә дејрләр, шәнбә базардан әввәл кәлди. Чернобыл АЕС-дә гәза баш верди, ССРИ дағылды, Азәрбајчанда АЕС тикинтиси дајандырылды. Азәрбајчанда АЕС тикинтисинин тәшәббүскары миллијјәтчә ермәни олан Петросјанс иди. Инди дәрк етмәк олур ки, онун бу чанфәшанлығы нәјә кәрә имиш?!

Мән Нәсән Әлирза оғлуну белә—вәтәнпәрвәр, халгынын дәрдини јүнкүлләшдирмәк үчүн нәјәтәни фәда етмәјә hazır олан, тәбиәтин горунмасы архасында мәнсуб олдуғу халгын даһа фираван нәјәтәнин тәминатәни кәрән, тәбиәтә гаршы тәчавүзү чәмијјәтә гаршы тәчавүз кими гижмәтләндирән бәјүк бир шәхсијјәт кими таныјјрам.

Бу гыса дүшүнчәләр васитәсилә Нәсән Әлирза оғлунун идәјаларыны өз фикирләримлә чулғалашдырағ, охучуларын мүнәкимәсинә верир, онун бәјүк мәгсәдләринин тәблиғини өзүмә борч билирәм. Тарихи халг јарадыр. Ону зијалылары гәләмә алыр. Әкәр бу тарих вә онун шәхәләри алимләр тәрәфиндән гәләмә алыныб кәләчәк нәслә чатдырылмазса, инсан өз сојкөкүнү, онун фәдакар өвләдларыны унудар. Сојкөкүнә садиглик исә халга садигликдир.

ХОШ НИЈЈӘТЛИ ИНСАН

Һәсән мүәллимлә јахындан танышылығым вә әмәкдашылығым әсәсән, онун Азәрбајчан Тәбиәти Мүһафизә Чәмијјәти Мәркәзи Шурасы Рәјасәт Һеј'әтинә башчылыг етдији дөврдән башламышдыр. Әмәкдашылыг етдијим дөврдә Һәсән мүәллимин сәрәнчәмына әсәсән Загәтала, Һиркан, Гарәјазы, Түрјанчәј, Пиргулу вә дикәр дөвләт горугларынын тәсәррүфәт фәалијјәтинин, флора вә фаунасынын мүһафизәсинин вәзијјәти, горуг режиминә тә'сири, мөвчуд мөшәләрин мүһафизәси, бәрпасы, мөшәләрдә баш верән ганунсузлугларын ашкар олунмасы үзрә дөвләт сәвијјәли јохламалар апарылмасы, тәбиәтин, тәбии сәрвәтләрин горунмасы илә әләгәдар вәтәндашларын шикајәтләринин арашдырылмасында иштирак етмишәм.

Һәсән мүәллим тәбиәти, тәбии сәрвәтләри севән, онлара гајғы кәстәрән, онларын кәләчәк носилләрә сахланмасы саһәсиндә гаршыја гојулан проблемләрин һәллинә чалышан бир шәхсијјәт иди. О, јахшыја јаман, јамана јахшы дәмәји севмәзди. Һәр шәји олдуғу кими көрмәк, билмәк истәјәрди. Јахшы-јаман мөфһумларында, бир гајда олараг, јахшыны үстүн тутар, ону јаддан чыхармаз, јаманы исе унутмаға чәһд едәрди. Һағлыны һағсыздан, күчлүнү зәифдән мөһарәтлә сечмәји бачарар, һағлыја мөјдан верәр, һағсызын гаршысына сипәр чәкәрди, һағгы, әдаләти үстүн тутарды. О, көзәл јаддаша вә һафизәјә малик иди. Елә илк көрүшдә гаршыдакы шәхсин даһили дүнјасыны, истәк вә арзусуну дујар, һисс едәр вә һағгында дүрүст фикир сөјләјә биләрди. Она көрә тәбиәтин, тәбии сәрвәтләрин мүһафизәси, баш вермиш ганунсузлуглар саһәсиндә ешитдикләрини, хәбәрләрин кимләр тәрәфиндән верилдијини садәчә олараг көтүр-гој едәр вә мәсәләнин арашдырылмасынын зәрури олуб-олмамасы, арашдырычыларын вәзифәси, шәхсијјәти бародә фикирләшәр вә мүәјјән гәрәра кәләрдди. О, һәр һансы мәсәләнин һәлли үчүн сечдији шәхсләрә иванар вә бу мәсәлә илә әләгәдар онларла шәхсән көрүшмәз вә хүсуси тапшырыглар вермәзди. Садәчә олараг мүәјјән рајонда, объектдә баш верән ганунсузлугу нөзәрә чатдырар исе јохламада һансы мүтәхәссисләрин иштирак едәчәји бародә кәстәриш верәр и.

1979-чу илин илк паъыз күндөриндөн бири иди, Азербайжан ЕА Ботаника Институту Мешәшүнаслыг шө'бөсиндө баш елми ишчи вәзифәсиндө ишләјирдим. Шө'бөнин эмәкдашларындан бири иш отағыма дахил олуб, һәсән Әлијевин мөни чағырдығыны сөјләди. Доғрусу гулағыма инанмадым вә бу сөзү зарафат сајдым, онун мөни танымадығыны билдирдим. О исә директорун мөни көзләдијини тәкрат етди. Һәсән мүәллим ғыса вә ајдын төрздә: "Чох мүрөккөб мшә ғырынтысы фактыны јериндә јохламағ үчүн комиссия јарадылыб, һазырлаш, бу ахшам вә ја сабах тездөн Мешә Тәсәррүфаты Истеһсалат Бирлијинин нүмајөндәси илә бирликдә Чәлилабад рајонуна кедәчөксән. Е'замијјә мәсәләси директорунузла һәлл едилиб. Рајон партија комитәси илә әлағә сахлајын, онлардан нүмајөндә көтүрүн, сһтијатлы олун"—деди. Мәһз бу андан сонра мәнә ајдын олду ки, о, мөни јахшы таныјырмыш.

Јохлама рәсми сәһәләр әсәсиндә, үч тәшкилатын нүмајөндәси вә шикајәтчиләрин иштиракы илә Чәлилабад мешә тәсәррүфатында апарылырды. Бурада өзбашына апарылан ғырынты сәһәләри мүәјјәнләшдирилмәли, әлдә едилән одунчағ сһтијаты дөгигләшдирилмәли, нәзәри чәһәтдән әсәсләндирилмамыш вә бу вахта гәдәр һеч јердә тәтбиғ едилмәмиш, лакин әразидә кениш һәјата кечирилән "Чалада ғырма" үсулу факты (әкәр вардыса) јериндә ашкар олунмалы иди. Бу үсул һәгигәтән дүңјада мә'лум дәјилди. Демәли, кәсилән ағачын изи көрүнмәсин дәјә, әввәлчә онун көк боғазынын әтрафы газылыб торпагдан тәмизләнер, ағач јыхылдыгдан вә орадан көтүрүлдүкдән сонра һәмин чала јенидән торпагла долдурулу. Белә олдугда ағачын изи итир, онлар бир даһа вәкәтәтив јолла тәбии тәбиә бәрпа олунмагдан мәһрум едилирләр. Көрүнүр, тәбиәтин, тәбии сәрвәтләрин чарчысы Һәсән мүәллими дә нараһат едән әсәс мәсәлә мешәләримиздә кениш мигјасда тәтбиғ олунан өзбашына "Чалада ғырма" үсулу вә кәләчөкдә баш верә биләчөк ачы нәтичәләрин гаршысыны алмағ имиш. Бу өзбашыналығ, әсәсән, Чәлилабад, Астара-Ләнкәран груп рајонларында баш верирди.

Аруз едәрдим ки, һәр кәс тәбиәти, тәбии сәрвәтләри Һәсән мүәллим кими үрәкдән севсин, она бикәнә галмасын, наданлара гаршы барышмаз, инадкар олсун.

Һәсән мүәллим республика әразисиндәки битки нөвләринин дөгигләшдирилмәсинә сә'ј көстәрәр, онларын јабаны јайылдығы ареалларын мүәјјәнләшдирилмәсинә јүксәк гижмәт верәр, мүәсир вәзијјәти, мүһәфизәси илә чох марагланарды. Бунунла јанашы о,

дәгиг олмајан мә'луматлары, һәгигәти ашкар етмәк үчүн јоллар ахтаран, онун үзә чыхмасына чалышан тәмкинли вә сәбри шәхсијјәт иди.

Һәсән мӯәллим кәнч нәслә һавадарлыг едән, заманын тәләбләринә ујғун мәсләһәтләр верән инсан иди. 1974-чү илин ијул ајынын сов күнләриндә бир достумун елмләр доктору алимлик дәрәчәси алмаг үчүн диссертасија мӯдафиәсиндә иштирак едирдик. Мӯдафиә Азәрбајҗан ЕА-нын ичлас салонунда кедирди. Мӯдафиә Шурасынын сәдри Һәсән мӯәллим иди. Мӯзакирәнин гызғын вә мӯбаһисәли кечмәси сәдрин хошуна кәлди вә о: "Һәр һансы мәсәләнин сорғу-суаллы кечмәси онун күзкүсүдүр"—деди. Мӯдафиә сәна чатдыгдан сонра сәдр шура үзвләринә вә иштирак едәнләрин һамысына тәшәккүрүнү билдирди вә онларла видалашды. Мән дә, достларым да Һәсән мӯәллимлә хејли вахт иди ки, көрүшмәмишдик. Салонун чыхыш гапысынын јанында ону көзләдик. Бизә елә кәлди ки, о, фикир вермәдән кечиб кедочәкдир. Лакин белә олмады. Бәрабәримизә чатанда дајанды, бизимлә мәһрибанчасына көрүшдү. Елми ишимизин нә јердә олдуғуну сорушду вә әләвә етди: "Нә гәдәр ки, сағ-саламатам, чалышын ишинизи гуртарын, кәтирин бахаг, мәсләһәт верәк, көмәк кәстәрәк, сизин дә белә шәрәфли күнүңүзү көрәк, тәбрик едәк, елмдә, һәјәтдә јени-јени уғурлар арзулајаг". Каш онун сәмими сөзләри, арзулары, хејрхал әмәлләри мӯәјјән адамларә да әрнәк олајды.

Һәсән мӯәллим, Сизин сәмими вә гајғы илә долу сөзләриниз јаддашлардан силинмәјәчәк, адыңыз һәјәтдә һәмишә хош истәклә анылачагдыр.

ӨМҮРЛӨРДӨ ЈАШАЈАН ИНСАН

Мэн Һэсөн мүәллими 1967-чи илдэн, Чоғрафија Институтунда ишэ башладығым вахтдан таныјырдым. О, башга ишлэрлэ јанашы, елмин астанасына јеничэ гөдэм гојан, онун дэринликлэринэ бөлэд олмаға чалышан кэнч аспирантларла вахташыры сөһбөтлэр сдэр, онларын елми проблемлэри вэ аилэ сһтијачлары илэ марагланарды.

Иш елэ кэтирди ки, аспирантураны гуртаран кими, 1974-чү илдэ институтун үмуми ичласында академик Б. Будаговун тэклифи илэ јерли һөмкарлар комитэсинин сэдри вэзифэсинэ сечилдим. О вахтдан институтун директору академик Һэсөн Әлијев вэ директор мүавини профессор Будаг Будаговла биркэ һөјатымын эн мөс'улијјотли вэ һәм дэ мараглы анларыны јашамаға башладым.

Һэсөн мүәллим чох гајғыкеш адам иди. Өз ишчилэринэ элиндэн кэлэн көмөклији эсиркэмэзди. 1978-чи илин эввөллэриндэ о, бир дэфэ мэни јанына чағырыб институтда мэнзилэ сһтијачы олан эмөкдашлар һаггында тэ'чили арајыш һазырлајыб вермэји тапшырды. Сөһәриси күнү мэн мэнзил нөвбэсинэ дајанмыш тэхминэн ијirmi эмөкдашымызын мэнзил шөраити һаггында кениш арајыш һазырлајыб она тэгдим етдим. Мэнзил мөсөлэсинин мүсбөт һәлл олунмасы о вахтлар да чэтин иди. Һэсөн мүәллим бөјүк манеэлэрэ раст кәлди, чох чалышды, зәһмәт чөкди, лакин истөјинэ наил олду.

Һэсөн мүәллим һөгигәти үзэ демөкдөн, хусусэн дэ вэзифэ саһиблэрини тэнгид етмөкдөн чөкинмэзди.

Бир дэфэ о вахтлар Бакы Шөһәр Советинин сэдри ишлэјөн А. Мөммөдов вэ 26 Бакы комиссары РИК-ин сэдри А. Гулијевлэ онун белэ бир сөһбөтинин иштиракчысы олдум. "Сиз мэнзиллэри таныш-билишлэрэ һөдијјэ кими бағышлајырсыныз, анчаг мэн һәлэ мэнзил нэ олдуғуну билмөјөн, башы үстэ дамы олмајан, төлөбө-фәһлэ јатагханасында зиллэт чөкөн касыб-кусуб балалары олан алимлэрэ бир гарыш "јува" вермөк үчүн чалышырам". Бу јолла 1979-1981-чи иллэрдэ Һэсөн Әлијевин билаваситэ ағыр зәһмәти, принципаллығы нотичэсиндэ Чоғрафија Институтунун эмөкдашлары үчүн Бакы Шөһәр Советинин "бошалдылмыш" фондундан 10-а јахын мэнзил

верилди.

Инсан дүнјаја келир, боја-баша чатыр, јашајыр вә әл тутмагла башгаларынын да јашамасына көмәклик көстөрир. Тарих сүбүт стмишидр ки, башгаларына әл тутанларын, дајаг оланларын бу дүнјада өмрү узун олур. Бах, һәсән Әлијев дә белә инсанлардан иди.

Һәсән Әлијев директор олдуғу мүддәтдә Чографија Институтунда ичтимаи ишләрдә ишләмишәм. Мән ондан јалныз вә јалныз сафлыг, гајыкешлик вә бир дә вәтәнпәрвәрлик көрмүшәм.

Бир дөфә БДУ-нун сабиг ректору, мәрһум проф. Ф. Бағырзадо бизим института, һәсән мұәллимин көрүшүнә кәлмишди. О, мәним јанымда Фаиг мұәллимо ел ағсагалы кими университетдә баш верән мәнфи һалларла әлағәдар ирадыны билдирди вә дөјөрли төвсијәләр верди. Деди ки, ешидирәм, университетдә бә'зиләри өз шәхси мәнәфәји һагғында дүшүнүр, лакин онлар билмирләр ки, Азәрбајчан-нын кәләчөји олан кәнчләрин тәмиз әгидәләринә ғара ләкә салмагла бүтөвлүкдә Азәрбајчан халғынын милли мәнәвијјатына бөјүк зијан вурмуш олурлар.

О, һәр күн көрдүјү ишләрин гыса хүләсәсини өз күндәлијиндә јазарды. Бу күндәлији үмуми һәјатынын "Өмүр сәһифәси" һесаб едәр вә һамымыза бу чүр ишләмәји вә бу чүр јашамағы мәсләһәт көрәрди.

Һәсән мұәллим һәр ил 9 Мај гәләбә бајрамыны ветеранларла биркә, чох тәнтәнәли шәрәнтдә гејд едәрди. О, бөјүк зөвглә кејинәр вә дөвләт мұкафатларынын һамысыны—орден вә медалларыны сәлигә илә синәсинә тахарды. Онда һәсән мұәллим чох мүдрик вә әзәмәтли көрүнәрди. Нисс олунурду ки, о, кечмишинә, өтән күнләрә һөрмәтлә јанашыр. Мәрәсим тәнтәнәсиндә чыхыш едәр, мұһарибәнин дәһшәт-ләриндән данышар, сонра исе Азәрбајчан халғынын хош кәләчөји намиңә һамынын үрәклә ишләмәсини арзуларды. Лакин һәсән мұәллим гәләбә бајрамы күнләриндә мұһарибә иштиракчыларынын сыраларынын сәјрәлдијини көрдүкдә тәәссүфләнәр, һәјатын вәфасыз-лығыны дүјурмуш кими гәһәрләнәрди...

Азәрбајчанын һәр јериндән һәсән мұәллимин јанына мәсләһәтә кәләрдиләр, кәләнләрин чохусу көмәксиз кәнд адамлары оларды. Академик онлары һөрмәт вә гајы илә јола салар вә имкан дахилиндә әл тутарды.

Һәсән мұәллим тәкчә өзү үчүн јашамырды. О, имкансызын дајағы, тәрәфсизин тәрәфи, һагғын мұдафиәчиси, хүсусән дә јарадычы кәнчләрин пәнаһи иди.

ГАҖҖЫКЕШ ИНСАН

1965-чи илдә Елми-Тәдгигат Ерозија Бәлмәсиндә кичик елми ишчи ишләјирдим вә јеничә аспирантураја дахил олмушдум. Бәлмәнин мүдири профессор Казым Әләкбәров мәнә елми рәһбәр кими, һәсән мүәллим мәсләһәт көрдү вә тапшырды ки, онунла көрүшүб разылығыны алым. Мән бир аз тәрәддүлә, бир аз да чәкино-чәкино Академијаја, онун ишләдији Торпагшүнаслыг вә Агрокимја Институтунун мешә торпаглары лабораторијасына кетдим. Илк бахышдан зәһмли көрүнән һәсән мүәллим өзүнә мөхсус мә'налы, инам јарадан мөһрибан тәбәссүмү илә чашгынлығыма сон гојду. Илк сөһбәтимиз хәјли чәкди вә о, мәнә тәклиф етди ки, елми мөвзуму Губа-Хачмаз массивинин Хәзәрсаһили гумлугларынын өјрәнилмәсинә һәср едим. Бир гәдәр тәрәддүд етдијими көрүб мәни үрәкләндирмәјә чалышды: "Сән абшеронлусан, саһилләрә јахшы бәләдсән. Бир һалда ки, о саһилләр өз өјрәнилиб, ишини елә онлары өјрәнмәјә һәср етсән пис олмаз". Беләликлә, 1965-чи илин әввәлләриндән башланан шәхси танышылыг вә үнсижәт һәсән мүәллимин өмрүнүн сонларынадек давам етди.

1965-чи илин јаз-јәј ајларында илк чөл експедијасыны баша вуруб Бақыја гајытдым. Нә исә мәнә елә кәлди ки, саһил зонасындан елми иш јазыб, диссертасија мүдафиә етмәк мүмкүн дејил. Фикрими елми рәһбәр кими һәсән мүәллимә билдирдим: О, јенә дә мүләјим, мөһрибан тәбәссүмлә дүзкүн фикирә олмадығымы гејд етди. Мәнә мәсләһәт көрдү ки, Москваја кедиб китабханаларда, институтларда мөвчүд әдәбијат материаллары илә јахындан таныш олум. Елә дә етдим. Артыг Бақыја гајыданда мәнә инам јаранмышды ки, һәсән мүәллим өз тә'кидиндә һаглыдыр, бу елми мөвзуну диссертасија кими уғурла ишләмәк олар. Јенидән көрүшдүјүмүз вахт о, илкин елми мәсләһәтләрини верди, елми ишимин план-програмыны там дәгигләшдириб мәнә бундан сонра инамла ишләмәји мәсләһәт көрдү.

1972-чи илин әввәлләриндә намизәдик ишимин тәсдигини алан кими һәсән мүәллимин көрүшүнә кетдим. О вахтлар һәсән мүәллим ЕА-нын Чоғрафија Иңститутунда директор ишләјирди. О, мәнә

сомимијјотлo гаршылады. тoсдигими алдыгымы билoндo үрoкдoн тoбрик етди. Сoһбoт oснaсыннa мoним кoлoчoк плaнларымлa мaрaглaнды вo тoклиф етди ки, кoлиб Чoғрaфијa Институтундa ишлoјим. Мoн Һoсoн мұoллимo миннoтдaрлыгымы билдирдим вo oнy. дa дeдим ки, мoним лaјићo ишлoриндoн хoшум кoлир вo истoјирoм Лaјићo Институтунa кoлиб o ишлoрлo мoшғул oлум. Һoсoн мұoллим фикрими бoјoнди, јeнo Һoмишoки кими хoш тoбoссұмлo күлүмсoјиб мoнo хeјир-дyа вeрдi.

1983-чү илин oввoлoриндo мoн јeнидoн eлми-тoдгигaт ишинo гaјытмaғы гoрaрa алдым. Фикрим Чoғрaфијa Институтундa Һoсoн мұoллимин јанындa ишлoмoк иди. Лaкин бу истoјими oнa чaтдыр-мaгa тoрoддyд eдирдим.

1983-чү илдeн oмрүнүн aхырына кими Һoсoн мұoллимлo јaхындaн үнсiјјoтдo oлдум. Јaдымдaдыр, oнунлa бирликдo aпaрдыгымыз eлми ишлo бaғлы рaјoнлардa тoчрүбo сaһoлoри eсчoмoк лaзым иди вo бундa чoтинлик чoкдијими oнa билдирдим. Артыг Һoсoн мұoллим јaшa долмушдy, Һoддoн артыг eлми вo ичтимаи ишлoрлo мoшғул oлурдy. Бунунлa бeлo, вaхт тaпыб мoнимлo рaјoнa кeтди, oрaзидeрин сeчилмoсиндo, ишин тoшкилиндo мoнo бeјүк кoмoклик кeстoрди. Биркo чoл ишлoримиз зaмaны мoн oнун чaвaнлыг Һoвoсилo пијaдa јoл кeтмoсинo, тoбиoтo вурғунлуғунa Һoсoд aпaрырдым. O, фoтoапaрaтлa тoбиoт мoнзoрoлoрини бeјүк мoһoббoтлo чoкир вo бундaн Һoдсиз зoвг aлырды. Мoнo eлo кoлирди ки, Һoмин aнлардa Һoсoн мұoллим јaшынын 80-дeн кeчмoсини тaмaм унудурдy. Быр дeфo o, мaшындaн дүшүб јaмaчлa гaлхмaгa бaшлaды. Хызы oтрaфындa јeни oмoлo кoлoн мeшoлoри лeнтo aлмaг истoјирди. Мoн бaшa дүшүрдүм ки, бу иш oнун үчүн бир гoдoр чoтиндир вo тoклиф етдим ки, јaмaчлa гaлхыб мeшoлoри мoн лeнтo aлым. O, рaзы oлмaды вo јaмaчa гaлхaрaг узун-узaды o јeрлeрин шoкиллeрини чoкди, бурaнын 40-50 ил бундaн oввoлки вoзијјoтини, тoрпaг oртүјүнүн мұхтoлиф истигaмoтли дoјиш-кoнлијинин eлми изaһыны вeрдi. Кeчмишдo бу oрaзилeрин тoрпaг oртүјүндo aпaрдыгы тoдгигaтлары јaд етди, Һoттa Һaнсы нoмрoли тoрпaг кoсoминин Һaрaдa тoјулдугуну ити јaдaшы илo хaтырлaды. Үмумијјoтлo, Һoсoн мұoллимин Һeр бир кoнчин Һoсoд aпaрa билoчoји гoдoр мoһкoм јaдaшы вaрды.

Һoсoн мұoллим oз јeтирмoлeринo вo үмумијјoтлo, кoнчлeрo гаршы чoх Һoссaс иди. Oнларa Һoм eлми ишлeриндo, Һoм дo Һoјaт, мoишoт мoсoлoлeриндo гаршыјa чыхaн чoтинликлeрдo бeјүк инсaнпoрвoрлик вo aличoнaблыглa јaрдым кeстoрмoјo чaлышaрды.

1987-чи илдә Ашгабад шәһәриндә кечмиш ССРИ Елмләр Академијасы Биосфер Проблемләри Шурасынын Түркмәнистан ССР ЕА илә бирликдә кечирдикләри сәјјар сессияда һәсән мӯәллимлә бәрәбәр мән дә иштирак едирдим. Истәр сессияда вә истәрсә дә башга елми институтларда о, Азәрбајчанда тәбиәтшүнәслиг, торпагшүнәслиг вә тәбиәти мӯһафизәјә даир чыхышларында, мә'рузәләриндә бир гајда олараг, һәмишә өзү илә көздирдији гурғу васитәсилә вахтилә чәкдији вә Азәрбајчан тәбиәтинин тәкрарсызлыгыны әкс етдирән рәнкли слайдлары нүмајиш етдирмәклә динләјичиләриндә дәрин мараг доғурурду. Сессия вахты ССРИ-нин мӯхтәлиф республикаларындан кәлмиш көркәмли алимләр һәсән мӯәллимо чох һөрмәтлә јанашыр, онун фикри илә һесаблашырдылар. Белә көрүшләрдә о, һәмишә мән илә өз јетирмәси кими тәгдим едирди. Бә'зән мән илә сыхылдыгымы һисс едәндә дејирди ки, һеч вахт өзүнү башгаларынын јанында кичик көстөрмә, дирибаш вә көзүачыг ол.

Бу чәфакеш алимлә олан сән көрүшләримдән бири илә өз тәәссурутларымы тамамламаг истәрдим.

1991-чи илин пәјыз ајлары иди. һәсән мӯәллим артыг јашы вә сәһһәти илә әлагодар директор вәзифәсиндән чыхмышды. Института аз-аз кәлирди. Бир күн мән илә кечмиш аспиранты Сәјјад Хәлилова зәнк вуруб ону арајыб-ахтармадыгымыза көрә килејләнди вә биз илә иши олдуғуну билдирди. Биз һәсән мӯәллимкилә кетдик. Сәһһәтиндән килеј-күзар етди, бир аз да јадданынын зәифледијиндән шикајәтләнди. Сәһһәт әснасында бизә чатдырды ки, дејсән, гочалмышам. Бүтүн өмрүм боју тәдгиг етәјим Бәјүк Гафгаз дағларынын торпагларына даир әсәримин II чилдини тамамламышам. Көзләрим зәифледијинә көрә бә'зи хырда мәсәләләрин һәлл едилмәсиндә чәтинлик чәкирәм. Сонра о, монографиянын әлјазмасыны бизә вериб лазыми тапшырыгларыны сәјләди. һәсән мӯәллимин башга тәләбләри илә бирликдә гыса вахтда әсәрин үзәриндә ишләјиб кери гајтардыг. Чох севинди вә бир аз да долухсунду. Ајрыланда монографияја ишарә едәрәк деди:—"Сизә бу галачаг".

Доғрудан да, бу күн һәсән мӯәллими сәмим-гәлбдән хатырлајаркән, илк нөвбәдә, онун инсани әмәлләри вә бизә гојуб кетдији гијмәтли әсәрләри нәзәримиздә чанланыр. Истәр онун јетирмәләри олан бизләр, истәрсә дә елми ичтимаийәт һәсән мӯәллимин јазыб бизә ирс гојдуғу вә бу күнә кими ишыг үзү көрмәмиш әсәрләрини, о чүмләдән "Шимал-Шәрғи Азәрбајчанын дүзән мәнә торпаглары вә сәһил гумлуғлары, онларын перспектив истифадәси" әсәрини чап

стдирә билсәк, онун әзиз хатирәсинә ән бәјүк әһтирамымызы кәстәрмиш оларыг.

Ону да дејим ки, һәсән мүдәллимин "Бәјүк Гафгазын торпаглары" әсәринин биринчи чилди 1987-чи илдә чап едилмишди. Ләкин һәмин әсәрин икинчи чилди чап олунмамыш галырды. Һ.Ә. Әлијев дүнјасыны дәјишдикдән сонра Б.Ә. Будагов онун бу санбаллы әсәринин икинчи чилдинин чапы илә чидди мәшғул олду. Бу барәдә Будаг мӯәллим Азәрбајчан ЕА президентинә мӯрачиәт етди. Академик Е.Ј. Салајев бу мәгсәд үчүн Академијанын пуду олмадығыны билдирди. Б.Ә. Будаговун спонсор тапмаг сә'ји 1994-чү илдә өз бәһрәсини етерди. һәмин ил онун редактәси алтында вә һачы Худаверди Шүкүровун спонсорлуғу илә Һ.Ә. Әлијевин 20 чап вәрәги һәчминдә "Бәјүк Гафгазын торпаглары" (икинчи чилд) адлы әсәри јүксәк полиграфик сәвијјәдә чап едилди. Бу, академик Һ.Ә. Әлијевин хатирәсинә ән санбаллы елми тәһфәләрдән бири иди. Әсәрин ишыг үзү көрмәси илә Һ.Ә. Әлијевин руһу бир даһа елм дүнјасына бағланды.

ҺӘСӘН МҮӘЛЛИМИН ГОВАҒЫ

Азәрбајчанын көркәмли алим академик Һәсән Әлијев тәмасда олдуғу адамларын һамысынын хатириндә мутләг јадда галан бир из гојмушдур. О, тәбиотсөвөр алим олмагдан башга һәм дә меһрибан бир инсан иди. Ону таныјанлар бу гајғыкеш инсана садәчә олараг "Һәсән мүәллим" дејә мүрачиот сдәрдиләр.

Мән 1978-чи илдә Азәрбајчан ЕА Чоғрафија Институтунун Пиргулу тәчрүбә стансијасында мүһәндис ишләјираим вә вахташыры онунла тәмасда олурдум. Иш слә көтирди ки, 1979-чу илин пајызында Чоғрафија Институтунда имтаһан вериб аспирантуранын күндүз шө'бәсинә дахил олдум. Лакин анлә вәзијјәтим күндүз шө'бәсиндә охумаға имкан вермәди. Елә бу вахт мән Пиргулу Дөвләт Горуғуна елми ишләр үзрә директор мүавини вәзифәсинә дә'вәт олундум.

Үч чәтинлик гаршысында галмышдым: аспирантуранын гијәби шө'бәсиндә охумаг үчүн Дөвләт План Комитәсиндән әләвә јер алынмалыјды, Чоғрафија Институтундан ишдән чыхмалы вә Пиргулу Дөвләт Горуғунда ишләмәк үчүн Академијанын разылығыны алмалы идим. Көмөк үчүн Һәсән мүәллимә мүрачиот етмәли олдум. Јадымдадыр, Һәсән мүәллим мәни диггәтлә динләдикдән сонра горуға ишә кечмәјимин сәбәбини сорушду. Мән ачыг билдирдим ки, аиләлијәм, Бакыја кәлмәк имканым јохдур (мән Пиргулуда јашајырдым), һәм дә аспирантурада охујачағым мүдәттә алачағым төгаудә аиләни доландыра билмәјәчөјәм. Горуғда исә нисбәтән јүксәк мааш алмалы идим. Горуғ ишинә вурғунлуғуму да онун диггәтинә чатдырдым. Һәсән мүәллим сәһбәтимин сәмимилијинә инанды. О, чәтин дә олса, аспирантуранын гијәби шө'бәсинә әләвә бир јер ала билди, горуға көндәришлә ишә кечмәјими һәлл етди вә беләликлә, 1980-чи илдә мән Чоғрафија Институтунда гијәби олараг тәдғигат иши апара-апара Пиргулу Дөвләт Горуғунда елми ишләр үзрә директор мүавини ишләмәјә башладым. Сонралар Һәсән мүәллимин елми рәһбәрлији вә көмәклији илә диссертасија јазыб елми дәрәчә алдым.

Бу әмәксөвәр инсан Пиргулу горуғуна тез-тез кәләрди. О, јахыны,

доғмасы кими мәним елми ахтарышларымла, горугда көрүлөн ишлөрлө марагланарды. Әслиндө горуг 1968-чи илдө билаваситә онун тәшәббүсү вә әмәји илә жарадылмышды. Горугда елө бир јер јох иди ки, һәсән мӯәллим оранын фотошәклини чәкмәсин. Бизи дө тәбиәт мәнзәрәләрини чәкмәјө һәвәсләндирәрди. Дејәрди ки, бу шәкилләрин һәр бири тәбиәт тарихинин шаһидидир.

Нә вахтса Иссык-Кул саһилиндән кәтирдиди бир говаг шитилини. Пиргулу горугунун идарә бинасынын габағында әкдирмишиди. Говаг, бизим иглимә чәтин ујғунлашса да битмишиди. һамы она "һәсән мӯәллимин говағы" дејәрди. һәр доғфә мәнимлә көрүшәндә говағыны сорушарды. Өзү дө илдә бир нечә доғфә онун шәклини чәкәрди. һәсән мӯәллимин говағы бу күн дө горугун кириш гапысында бу мәрибан инсанын јадикары кими келиб-кәләнләри саламлајыр.

Һәсән мӯәллим дәрин олдуғу гәдәр дө садә вә гајыкеш иди. Адамы вәзифәси илә дејил, иши, мә'рифәтилә дәјәрләндирәрди. һансы ил олдуғу јадымда дејил, анчаг ону билирәм ки, Фируз Мустафајев Шамаһыда катиб ишләјирди. Катибләрин јерә-көјә сығмајан вахты иди. Исти јај күнләринин бириндә һәсән мӯәллим горуга кәлмишиди. Горугун о заманкы директору Әли илә мән һәсән мӯәллимлә бирликдә кәзә-кәзә кәлиб Пиргулунун һүндүр бир јериндә дурдуг, әтрафы сејр едә-едә тәбиәти мӯһафизәдән данышмаға башладыг. Елә бу дәм көзләнилмәдән Фируз Мустафајевин бизә јахынлашдығыны көрдүк. Јәгин ки, һәсән мӯәллимин бурада олдуғуну хәбәрчиләри она чатдырмыш, о да фүрсәтдән истифадә едиб онунла мәхсуси көрүшмәјә кәлмишиди.

Биз бир аз кәнара чәкилдик. Катиб һәсән мӯәллимлә көрүшүкдән сонра элини бизә тәрәф тушлајыб, мӯғәддимәсиз-филянсыз деди:— һәсән мӯәллим, нијә бу "жуликләрлө" кәзирсиниз? (Фируз Мустафајевин мәдәнијәтдән узаг кобуд рәфғары Шамаһыда дастан олмушду). һәсән мӯәллим тутулду, катиби башдан-ајаға сүзүб деди:—Фируз, сәндән һеч көзләмәздим. Бунлар мәним тәләбәләримдир, өзү дө чох хејрхаһ бир ишлө, рајонунузда тәбиәтин кәшијини чәкмәк иши илә мәшғул олурлар.

Фируз сәһвини баша дүшсә дә, үзрхаһлыг етмәди, фикринә ајры мә'на вермәјә чалышды:—Јох, мән о мә'нада демирәм. Јә'ни демәк истәјирәм ки, хәбәр верәјдиниз бурадасыныз, биз дө тәдарүк көрәрдик.

Һәсән мӯәллим сәсинин тонундакы инчиклији кизләтмәди:—Сән бу тәбиәт кәшикчиләри үчүн јахшы иш шәрәити јарат, өзләрини дө жуликликдән чыхарт, онда дејим, әһсән, јохса...

Бөли, Һәсән мӯәллим үчүн тәбиәт, тәбиәтә гәҗы, зәһмәт, зәһмәт
адамларына диггәт дүнҗада чох шәјдән үстүн иди. Инди һәр доғо
Һәсән мӯәллимин говағы илә растлашдыгча о, мүдрик инсаны
хатырлајыр, рәһмәт диләјирәм.

ӨЖДӨР ГИЈАСЛЫ
Игтисадчы, шаир

Академик Нәсән Олијевин
әзиз хатирәсигә

ИФТИХАРЫСАН

Сән елә вугарлы бир чинар идин,
Көкүн ишләмишди јерин гатына.
Нәсрәти гәлиәбдыр дағын, аранын
Сәнин ганадланан көһлән атына.

Мәсләкин һагг олду, әмәлин хејир,
Әглинлә, зәканла камала долдун.
Бу күн ифтихарла бүтүн ел дејир,
Сән елм карваныннын сарваны олдун.

Көрәндә бир нанкор бир ағач кәсир,
Көнлүнә нә гәдәр гүссә јериди.
Јахшылар һәр шејин үстүндә әсир,
Үрәјин шам кими јаныб әриди.

Доғма өвлад идин сән тәбиәтә,
Булагтәк чошурду дамарында ган.
Доғру јол көстәриб халга, милләтә,
Нәјәчан тәбили чалырдын һәр ан.

Бир өмүр јашадын угурла долу,
Фәгәт күнләрин дә кечмәди асан.
Әгидән саф олду, амалын улу,
Сән ана јурдумун ифтихарысан!

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Өн сөз әязи	3
Будаг Будагов	5
Мәмәд Араз	11
Асәф Надиров	16
Бәхтияр Ваһабзадә	22
Һидаят	25
Гулу Хәлилли	30
Нәби Хәзрә	42
Чәләл Аллаһвердијев	48
Нәриман Һәсәнзадә	51
Әләшрәф Мәмәдов	56
Әскәр Әјјубов	61
Имран Чәфәрзадә	64
Ејјуб Гурбанов	70
Заһид Шөјүбов	73
Әһмәд Хасноладов	78
Аббас Сәмәдов	85
Заһид Әһмәдов	88
Бараг Чәфәрли	96
Ваһид Һачыјев	98
Гәриб Мәмәдов	103
Зейнал Мөвсүмов	107
Сәјяф Хәлилов	111
Хәлил Мустафајев	120
Шөвги Көјчәјлы	122
Сирус	124
Шаһвәләд Хәлилов	132
ҺәбибҺасәнов	135
Гафар Чәлилов	141
Һабил Бағвердијев	144
Ваһиб Рәсулов	146
Күмраһ Мусалы	150
Әждәр Гияслы	153

1-чи шакид. Академик Н.О. Олифен.

2-чи шәкил. Академик Һ.Ә. Әлијев түркіяли профессор Бурһан Ајучу гәбул едәркөн: солдан савә-проф. Бурһан Ајучу, биолокија е. д. Ејјуб Гурбанов, акад. Һ.Ә. Әлијев, акад. В.Ә.Будагов вә Республика радиосунун мүхбири.

3-чү шәкил. Академик Һ.Ә. Әлијев космонавт Ковалјовла сөһбәт заманы.

4-чү шәкил. Академик Н.Ә. Әлијевтн Тур һејердалла көрүнү.

5-чи шәкил. Академик Н.Ә. Әлијев һә һәјат јолдашы Зоргәләм ханым болгар алимләри илә бирликдә.

6-чы шәкил. Академик Һ.Ә. Әлијев, контр-адмирал Г.Ф.Стенанов və подполковник С.М. Рјабинин.

7-чи шәкил. Академик Һ.Ә. Әлијев нөвбәти муһазирәләриндән бириндә.

ELİN OĞLU

**Akademik Həsən Əliyev haqqında
xatirələr**

Нәшријаттын директору Фикрәт Сүлейманоглу

Компүтер мütәхәссисләри Ирадә Акифгызы
Вүгар Мәммәдли

Рәссамы В. Устинов

Лығылмаға верилмиш 27.07.95. Чапа имзаланмыш 16.08.95
Кағыз форматы 60x84 1/16. Офсет кағызы № 1.
Офсет чап үсулу. Чап вәроги 9,3. Нәс.-нәшријат вәроги 10,5
Тиражы 1000. Сифарыш **2290** Гиймәти мугавилә илә.

"Елм" нәшријаты.

370143, Бакы-143, Нүсәјн Чавид проспекти, 31.
Академија шәһәрчији, Әсас бина.

"Азәрбајчан" нәшријатынын мәтбәәси.

370146, Бакы-146, Мәтбуат проспекти, 529-чу мөһәллә.